

LINGUISTICA LETTICA

LINGUISTICA LETTICA

LU LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

31/2
2023

LINGUISTICA LETTICA

LINGUISTICA LETTICA
LU LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

[31/2]
2023]

Dibinātājs / Founded by

LU Latviešu valodas institūts

Iznāk kopš 1997. gada / In print since 1997

Numura redaktori / Issue editors

Haralds BIHLMEIERS (*Harald Bichlmeier*), Ina DRUVIETE,

Daiva SINKEVIČŪTE-VILLANUEVA-SVENSONE (*Daiva Sinkevičiūtē-Villanueva-Svensson*)

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Laimute BALODE (Latvija/Somija), Solvita BERRA (*Solvita Burr*, Latvija/ASV), Trevors Gārts

FENNELS (*Trevor Garth Fennell*, Austrālija), Juris GRIGORJEVS (Latvija), Ilga JANSONE (Latvija),

Sanda RAPA (Latvija), Anna STAFECKA (Latvija), Agris TIMUŠKA (Latvija), Lembits VABA

(*Lembit Vaba*, Igaunija), Bernhards VELHLI (*Bernhard Wälchli*, Zviedrija), Andrejs VEISBERGS (Latvija)

Mājaslapa / Website

<https://lavi.lu.lv/linguistica-lettica/>

Pilnteksta datnes LU repozitorijā / Full-text files in the UL repository

<https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/52767>

Literārie redaktori / Proof-readers

Haralds BIHLMEIERS (*Harald Bichlmeier*), Daiva SINKEVIČŪTE-VILLANUEVA-SVENSONE

(*Daiva Sinkevičiūtē-Villanueva-Svensson*), Andrejs VEISBERGS, Kristīne MEŽAPUĶE

Redakcijas adrese / Address of the Editorial Office

Kalpaka bulvāris 4, 308. ist., Rīga, LV-1050

Tālr. / phone +371 67034016,

E-pasts / e-mail: linguisticalettica@gmail.com

Žurnāls ir iekļauts SCOPUS un ERIH PLUS datubāzē /

Journal is included in the SCOPUS and ERIH PLUS databases

Māksliniece / Design

Vanda VOICIŠA

Maketētāja / Layout designer

Gunita ARNAVA

ISSN 1407-1932

DOI <https://doi.org/10.22364/lingualet.31.2>

© LU Latviešu valodas institūts, 2023

© Vanda Voiciša

SATURS / CONTENTS

ANOTĀCIJA / ANNOTATION	5
■ Laimute BALODE	6
Savstarpējie aizguvumi baltu onomastikā Mutual Borrowings in Baltic Onomastics	
■ Harald BICHLMEIER	34
Thoughts on Modern Methodology and Ghost Roots in 'Old European' and Baltic Onomastics Pārdomas par modernu metodoloģiju un spoku saknēm „seneiropiešu” un baltu onomastikā	
■ Otilija KOVAĻEVSKA	68
Ko par Latvijas dienvidaustrumu pierobežas vietvārdiem stāsta 1542. gada Livonijas–Lietuvas dižkunigaitijas robežu apraksts What the 1542 Livonian-Grand Duchy of Lithuania Boundary Description Tells Us about the Place Names of the South-Eastern Latvian Borderlands	
■ Anita PAIDERE	92
Mikrotoponīms un āru vārds – terminoloģiski sinonīmi vai atšķirīgi onomastikas termini? Microtoponym and Field Name (the Local Term in Latvian Onomastics) – Terminological Synonyms or Different Onomastic Terms?	
■ Renāte SILIŅA-PIŅĶE	112
Līdzīgais un atšķirīgais G. F. Stendera (1789) un K. K. Ulmaņa (1872, 1880) vārdnīcu personvārdu sarakstos Similarities and Differences in Lists of Personal Names in G. F. Stender's (1789) and C. C. Ulmann's (1872, 1880) Dictionaries	
■ Anna FRĪDENBERGA	128
Vārds ģimis „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” un dažādos latviešu valodas vēstures posmos The Word ģimis in the “Historical Dictionary of Latvian” and in Different Periods of the History of Latvian Language	
■ Frank GOYMANN, Johannes SCHÜTZ	150
Perfekt und Nebensätze im Altlettischen The Perfect and Subordinate Clauses in Old Latvian	

■ Birutė KABAŠINSKAITĖ	160
XIX a. vidurio lietuviškų kalvinistų tekstų ortografijos, kalbos ir autorystės vingiai	
The Twists and Turns of Orthography, Language and Authorship of Lithuanian Calvinist Texts of the Middle of the 19th Century	
■ Anta TRUMPA	190
Bībeles terminu <i>apgrēcība</i> un <i>apgrēcināt</i> semantika cauri gadsimtiem tulkojuma tradīcijas un valodas attīstības aspektā	
Semantics of Bible Terms <i>apgrēcība</i> un <i>apgrēcināt</i> through Centuries in the Aspect of Translation Tradition and Language Development	
■ Otso VANHALA	208
Momentaneous Derived Verbs in Vilentas's Texts	
Momentatīvi atvasināti darbības vārdi Vilenta rakstos	
■ Igors KOŠKINS	224
Latviešu valodas dialektālie slāvismi diahroniskā skatījumā	
Dialectal Slavic Loanwords of the Latvian Language in Diachronic Perspective	
■ Ondřej ŠEFČÍK	236
Pedersen and Balticum (Did the <i>Ruki</i>-Rule Affect Proto-Baltic?)	
Pedersens un Baltija. (Vai <i>ruki</i> likums ietekmē baltu pirmvalodu?)	
■ Rima BAKŠIENĒ	256
Tarminio požymio vertės kaita: vakarų aukštaičių kauniškių arealai ir jų diferenciniai požymiai	
Change of the Value of a Dialectal Feature: The Areas of the Aukštaičiai of Kaunas and Their Differential Feature	
■ Anete OZOLA	278
Prievārda <i>ar</i> rekcijas īpatnības lībiskā dialekta Kurzemes izloksnēs	
Government of Preposition <i>ar</i> in Kurzeme Livonic Subdialects	
ZIŅAS PAR AUTORIEM / ABOUT THE AUTHORS	301

ANOTĀCIJA

Zinātniskā žurnāla „Linguistica Lettica” 31. numura otrajā daļā publicēti raksti, kas tapuši uz XIII Starptautiskajā baltistu kongresā nolasīto referātu pamata un atspoguļo atziņas, kas izteiktas onomastikas, indoeiropēistikas, komparatīvistikas, valodas vēstures, valodas sociālo procesu izpētes sekcijā.

ANNOTATION

The second part of the 31st issue of the scientific journal “Linguistica Lettica” contains articles based on the papers delivered at the XIII International Congress of Balticists. They present insights expressed in the sections on onomastics, Indo-European studies, comparative linguistics, the history of language, and the study of social processes of language.

SAVSTARPĒJIE AIZGUVUMI BALTU ONOMASTIKĀ¹

Mutual Borrowings in Baltic Onomastics

■ LAIMUTE BALODE

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:

*Baltic languages,
onymes,
toponyms,
anthroponyms,
mutual borrowings*

A lot has been published about borrowings – especially at the appellative level – and the problems of their study in Baltic languages, however, only some publications are known on mutual borrowings at the level of onyms, resp., toponyms and anthroponyms, the data are not mapped and widely available to the public. Summarizing analysis is made difficult by the fact that the material to be covered is very broad and often hypothetically interpretable.

The article briefly touches on theoretical questions about the potential phonetic, morphological, lexical-semantic criteria identifying Lithuanianisms / Latvianisms or Letticisms.

The analysis shows that there are significantly more place names of Lithuanian origin in the territory of Latvia than appellatives of Lithuanian origin in Latvian language. In the territory of Latvia, mainly in the border zone, there are mainly oikonyms, microtoponyms, and a few hydronyms; it is impossible to mention exact number (> 600). Many toponyms are relatively new, coined from Lithuanian personal names. The reliability of the acquisition is strengthened by the parallels of the respective roots in Lithuania, as well as the localization of the place name. It cannot be denied that some of such Lithuanianisms could be called relative Lithuanisms, because they are made from appellatives borrowed earlier.

Potential Letticisms (perhaps Curonianisms or Selonianisms) can be found mainly in northern Lithuania, they have also partly entered through anthroponyms. However, there are no summary studies on Letticisms in Lithuanian toponymy yet.

There are about 140 given-names of Lithuanian origin (several of them are rare or arguable) in the “Dictionary of Latvian personal names” (Siliņš, 1990). About 30 of them are included in the Latvian modern calendar. On the other hand, only a couple of possible Letticisms were found in the dictionary of Lithuanian personal names (Kuzavinis & Savukynas, 1987) which are not used for naming newborns anymore.

The number of mutually borrowed surnames is not large, studies on them are fragmentary. It is customary to consider surnames with the suffixes *-aitis*, *-ūns* / *-uns*, *-utis* as Lithuanianisms in Latvian anthroponymic system. Surnames with suffixes *-niek-* and often *-in-* in Lithuania indicate about possible borrowings, however Letticisms in the Lithuanian surname system should still be studied in depth.

Ievads

Aizguvumi vistuvāko radu valodu starpā vienmēr ir visgrūtāk atpazīstami un analizējami. Par aizguvumiem – īpaši apelatīvu līmenī – un to pētišanas problēmām baltu valodās ir rakstīts daudz. Ir pētīti arī aizgūtie īpašvārdi, tomēr par savstarpējiem aizguvumiem onīmos ir publicēti tikai atsevišķi pētījumi, nav apkopojošas to analīzes, nav arī datu korpusa, kur būtu redzami aizguvumi areālā un hronoloģiskā skatījumā. Šis raksts ir veltīts baltu savstarpējo aizguvumu pētījumu apkopojumam, gan runājot par vietvārdiem, gan personvārdiem – priekšvārdiem, uzvārdiem, kā arī turpmāko darbības virzienu iezīmēšanai. Apskatāmais materiāls ir ļoti plašs, nav vienā rakstā ietilpināms, turklāt bieži tas ir hipotētiski interpretējams. Raksta mērķis ir apkopot līdzšinējos pētījumus lietuviešu un latviešu savstarpējo aizguvumu jomā, meklējot iespējamus onomastiskos materiālus un iezīmējot nākotnes pētniecības perspektīvas.

Rakstā tiek skarti arī teorētiski jautājumi, analizējot pazīmes, kas ļauj attiecīgo leksēmu otrā valodā uzskatīt par aizguvumu: norādot potenciālos lituānismu/leticismu identificēšanas fonētiskos, morfoloģiskos un leksiski semantiskos kritērijus.

1. Līdzšinējie pētījumi

Lituānismu pētišanas vēsture aizsākusies sen. Pirmās norādes par iespējamiem aizguvumiem no lietuviešu valodas latviešu valodā apelatīvu līmenī ir atrodamas jau 17. gadsimtā – Georga Manceļa vārdnīcā (1638), vēlāk Kristofa Fīrekera un Johana Langija vārdnīcu manuskriptos, 18. gadsimtā Gotharda Frīdriha Stendera gramatikas pielikumā (vārdnīcā) (1761), Kristofa Hardera publicētajos šīs gramatikas papildinājumos (1790). Plašāki etimoloģiski komentāri par iespējamiem lituānismiem atrodami „Latviešu valodas vārdnīcā” – ME (1923–1932). 20. gadsimta vidū un beigās par lituānismiem latviešu apelatīvajā leksikā tika uzrakstītas divas disertācijas un publicēti daudzi raksti: Mirdza Brence (1963; 1965; 1967; 1970) un Vilma Šaudiņa (1987; 1989; 1991; 1994a; 1994b; 2003; 2004a; 2004b; 2007 u. c.). Vairāki pētnieki ir pievērsušies arī lituānismiem dialektos (Ancītis, 1977; Reķēna, 1970; Laumane, 1987; 1990 u. c.). Par dialektismiem, tostarp arī lituānismiem Rucavas izloksnē

savā promocijas darbā ir rakstījusi Liene Markus-Narvila (2011). Arī lietuviešu valodnieki ir pievērsušies šim jautājumam: Alģirds Sabaļausks (*Algirdas Sabaliauskas*, 1966), Jons Kabelka (*Jonas Kabelka*, 1975), Kazimiers Garšva (*Kazimieras Garšva*, 1996; 2001a; 2001b; 2005; 2010; 2015 u. c.). Par īpašvārdiem, kas latviešu valodā varētu būt aizgūti no lietuviešu valodas, ir rakstīts samērā daudz. Plašas piezīmes par lituānismiem latviešu vietvārdos atrodamas Jāņa Endzelīna aizsāktajā un Latviešu valodas institūta onomastu turpinātajā Latvijas vietvārdu vārdnīcā – Lvv I–VII (1959–2017), par aizgūtajiem priekšvārdiem piezīmes atrodamas Klāva Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcā” (1990), par iespējamiem aizgūtajiem uzvārdiem – Veltas Staltmanes monogrāfijā „Latviešu antroponīmija. Uzvārdi” (1981), kā arī Ilmāra Meža un kolēģu sagatavotajos arhīvu materiālos – galvenokārt 1935. gada tautskaites datus (Mežs, 2017; Mežs et al., 2019), arī Annas Stafeckas un Regīnas Kvašītes (*Regina Kvašytė*) apjomīgajā rakstā (Stafecka & Kvašytė, 2020), kur tiek salīdzināti uzvārdi lituānismi Latvijas vēsturiskajā Kurzemes teritorijā (Kurzemē, Zemgalē un Sēlijā) un Latvijas austrumu daļā (Latgalē). Vairāku pētījumu un publikāciju par īpašvārdiem lituānismiem autore ir Laimute Balode (Baluodė, 1989; Balode, 1999; 2001; 2006a; 2006b; 2007; 2015; 2019a; 2019b). Plašāko rakstu, kur apkopoti līdzšinējie pētījumi par lituānismiem latviešu valodā gan sugas vārdu, gan īpašvārdu līmenī, publicējusi L. Balode un V. Šaudiņa kolektīvā monogrāfijā „Latvija: kultūru migrācija” (sk. Balode & Šaudiņa, 2019, 316–344), kurā ietverts arī lituānismu pētījumu vēsturiskais apskats.

Mazāk publikāciju ir par pretējā virziena leksiku – par leticismiem jeb latvismiem lietuviešu valodā. Īsu ieskatu par latviešu valodas aizguvumiem lietuviešu valodā ir devis J. Kabelka grāmatā „Baltu filologijos įvadas” (Kabelka, 1982, 120), minēdams dažus desmitus vārdus, ko lieto izloksnēs Latvijas pierobežā. Daži no tiem jau atrodami 19. gadsimta Simona Daukanta (*Simonas Daukantas*) rakstos (tos ir pētījis un aprakstījis Ernsts Frenkels (*Ernst Fraenkel*, 1931)), kā arī Mīkola Miežiņa (*Mykolas Miežinis*) „Lietuviszkai-latviszkai-lenkiszka-rusiszka žodynas” (Miežinis, 1894). Plašāk leticismus lietuviešu valodā ir aplūkojis A. Sabaļausks monogrāfijā „Lietuvių kalbos leksika” (Sabaliauskas, 1990, 268–274), kur secināts, ka leticismi veido tikai niecīgu lietuviešu valodas leksikas daļu, lielākoties lietojami izloksnēs, īpaši Latvijas pierobežā, taču pavisam maz to ir literārajā valodā. Kā apgalvojis A. Sabaļausks, caur latviešu

valodu lietuviešu valodā ienākuši arī vairāki ģermānismi, slāvismi un somugrismi, piemēram, *maguona*, *maguonē*, *magūna* (lietojams Klaipēdas apgabalā) (LKŽ VII, 732), *kungas* ‘kungs’ (LKŽ VI, 891); *pūika* ‘pusaudzis, resgalis’ (LKŽ X, 849); *muižē* ‘muiža; smags darbs, dzimtbūšana’ (LKŽ VIII, 392) u. c. (Citus potenciālo leticismu piemērus lietuviešu izloksnēs sk. Sabaliauskas, 1990, 268–274; Balode & Šaudiņa, 2019, 334–336.)

Piezīmes par iespējamiem īpašvārdu aizguvumiem no latviešu valodas atrodamas „Lietuvių pavardžių žodynas” 2 sējumos (LPŽ, 1985–1989) un „Lietuvos vietovardžių žodynas” (LVŽ, 2008–2021: I (A–B), II (C–F), III (G–H), IV (I–J)). Plašāki etimoloģiski komentāri, norādot arī uz hidronīmiem leticismiem, atrodami arī onomasta Aleksandra Vanaga sastādītajā „Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas” (Vanagas, 1981). Viņš devis ieskatu lietuviešu izcelsmes uzvārdos Lietuvā (Vanagas, 1989, 62–68) (piemērus sk. 6. sadaļā), kā arī publicējis rakstu par lietuviešu un latviešu hidronīmiskajām paralēlēm (Vanagas, 1977, 146–158). 2005. gadā Kauņas Vītauta Dižā universitātē ir aizstāvēta doktora disertācija par ziemeļu Lietuvas vietvārdiem (Endzelytė, 2005), tostarp pieskaroties arī aizgūtajiem vārdiem no tuvējo kaimiņu valodas. Kā jaunāko elektronisko publikāciju jāmin Daļas Kiseļūnaites (*Dalia Kiseliūnaitė*) monogrāfija par Klaipēdas novada toponīmiem „Klaipėdos krašto toponimai” (Kiseliūnaitė, 2020), kur atrodamas daudzas paralēles ar attiecīgām latviešu valodas leksēmām (sk. piemērus raksta 4. sadaļā).

2. Demogrāfiskais fons

Dati par demogrāfisko situāciju uzskatāmi liecina par lietuviešu skaitu Latvijā un līdz ar to par lietuviešu valodas ietekmi uz aizgūtajiem īpašvārdiem un to izplatību. Pēc Latvijas Republikas skaitīšanas datiem, 2020. gadā Latvijā reģistrēti 25 538 lietuvieši. Salīdzinot ar 1930. gada datiem, situācija bijusi ļoti līdzīga – 25 885 lietuvieši, 1943. gadā okupācijas varas realizētā tautas skaitīšana uzrādīja 24 094 lietuviešus (no tiem Rīgā – 6157), 1959. gadā – 32 383, vēlākos gados lietuviešu skaits vēl pieauga: 1970. gadā – 40 589, 1979. gadā – 37 818, 1989. gadā – 34 630, 1993. gadā – 33 601, 2001. gadā – 33 120 lietuviešu (Jēkabsons,

2003, 55, 99, 111). Pēc 2015. gada datiem, Latvijas teritorijā dzīvoja 27 423 lietuvieši (1,3 % no Latvijas iedzīvotāju skaita). Analizējot datus atsevišķi pa novadiem, 2015. gadā lielākais lietuviešu īpatsvars ir bijis Lejaskurzemē, Zemgalē un Sēlijā: Bauskas novadā – 1717, Saldus novadā – 1857, Jelgavas novadā – 744, Auces novadā – 734, Vecumnieku novadā – 549 iedzīvotāji. Daudzos pagastos (piem., Dunikā, Bārtā, Kalētos, Gramzdā, Kurmenē, Mazzalvē, Vecsaulē, Skaistkalnē) vērojama latviešu un lietuviešu divvalodība. Latvijas pagastu enciklopēdijā (2001), balstoties uz 2000. gada datiem, minēti šādi skaitļi: Vadakstē – 27,1 % lietuviešu, Gramzdā – 24 %, Nīgrandē – 19,4 %, Jaunaucē – 19,4 %, Pilskalnē – 17,2 %, Vaiņodē – 13,4 %, Dunikā – 11,7 %, Ceraukstē – 11 %. Dabiski, ka tieši šajos Kurzemes, Zemgales un Sēlijas reģionos arī lituānismu reģistrēts visvairāk (Balode & Šaudiņa, 2019, 313).

Vēsturnieks Ēriks Jēkabsons (2003, 7–10) atzinis, ka sakari starp baltu ciltīm bijuši vēl pirms 12.–13. gadsimta. Tomēr lietuvieši – pirmām kārtām bijušie Livonijas karā iesaistītie karavīri – uz dzīvi apmetās Latvijas teritorijā 16. gadsimtā. Vēlākos gadsimtos lietuvieši ieradās lauksaimniecības līgumdarbos Lejaskurzemē, Zemgalē, Sēlijā, vēlāk strādnieku skaits īpaši pieauga rūpniecības centros – Liepājā un Jelgavā. 20. gadsimta sākumā pieauga to lietuviešu skaits, kas strādāja lauksaimniecībā Aizputes un Kuldīgas apriņķī. Kā rakstījis K. Garšva (2005, 95), no 1880. līdz 1960. gadam (īpaši pēc 1945. gada) uz Kurzemi un Zemgali (starp Liepāju un Bausku) pārcēlās liels skaits lietuviešu. Vēl 1979. gadā šeit bijuši lietuviešu ciemi, piemēram, Priekules un Svitenes apkaimē, vai arī ciemi, kuros vairāk nekā puse iedzīvotāju bijuši lietuvieši. Tas izskaidro lielo lietuviešu izcelsmes uzvārdu daudzumu šajās teritorijās. Tiesa, līdz 20. gadsimta sākumam noteikt personas etnisko identitāti nebija viegli – lietuviešu un poļu tautības tika jauktas, līdz ar to sajukums manāms arī uzvārdos. Latgalē ir bijušas vairākas nelielas lietuviešu apdzīvotas salas. Pēc Kazimiera Būgas, Ciskādu lietuviešu senči pārcēlās uz Rēzeknes apkaimi līdz 13. gadsimtam. Dienvidlatgalē 15.–16. gadsimtā Livonijas ordenis nometināja lietuviešu gūstekņus; Polijas-Lietuvas valsts laikā Ciskādu apkārtnē apmetās arī no Viļņas guberņas ieceļojuši lietuvieši (Būga III, 566–570; Braidaks, 1990/2007, 188; Jēkabsons, 2003, 9). Ciskādos, kas ir vistālāk ziemeļos esošā lietuviešu valodas sala, 1851. gadā dzīvoja ap 400 lietuviešu, 1977. gadā lietuviski vēl runāja 10 iedzīvotāju (Garšva, 2003), taču 1983. gada ekspedīcijas laikā šai apvidū izdevās konstatēt

tikai divas lietuviski runājošas personas (Stafecka & Kvašytė, 2020, 177). Kā apgalvojis Ē. Jēkabsons, 19. gadsimta beigās lietuviešu ciemos pārlatviskošanās process jau bija ievērojami attīstījies (Jēkabsons, 2003, 11–12; Balode & Šaudiņa, 2019, 313).

Analizēdams migrācijas jautājumus starp Lietuvu un Latviju, Marģeris Skujenieks ir norādījis, ka jau klaušu laikos notikusi aktīva latviešu emigrācija uz Kauņas guberņu un lietuviešu uz Kurzemi, un akcentējies, ka šie bēgļi, negribēdami atšķirties no vietējiem iedzīvotājiem, ātri asimilējušies (Skujenieks, 1930; pēc Noreikaite, 2019, 119). Aukse Noreikaite (*Auksė Noreikaitė*), kas interesējas par Lietuvas latvieša tēlu, kā arī par lietuviešu un latviešu savstarpējām attiecībām pierobežā, atzinusi, ka „daļas Lietuvas latviešu vēsture ir saistīta ar vācbaltiešu muižniekiem, kam bija muižas Lietuvas teritorijā, un tajās pārsvarā kalpojuši latvieši” (Noreikaite, 2019, 125). Īpaši strauja latviešu emigrācija uz Lietuvas pusi sākās pēc dzimtbūšanas atcelšanas Kurzemes guberņā 1817. gadā un Vidzemes guberņā 1819. gadā. Latvieši Kauņas guberņā pirka vai rentēja zemi, kā arī iegādājās muižas (Turpat). 1923. gadā Lietuvā dzīvoja 14 883 latvieši, savukārt 1989. gadā – 4229, bet 2011. gadā – tikai 2400. Skaita samazināšanās saistāma ar strauju asimilēšanos, turklāt turīgākie latvieši tika izsūtīti vai pārcelti citur (Turpat, 128). Par latviešiem Lietuvas teritorijā mūsdienās liecina šādi dati: Lietuvā 2020. gadā dzīvoja apmēram 3000, vairums no tiem Lietuvas ziemeļrietumu daļā, kā arī lielākajās Lietuvas pilsētās. Saskaņā ar Nacionālo minoritāšu departamentu 2011. gada tautas skaitīšanas dati liecina, ka skaits ir vēl mazāks – 2025 (TMD).

3. Latvijas vietvārdi – potenciālie lituānismi

Pastāv aksioma, ka noteikt savstarpējos aizguvumus starp tuvām radniecīgām valodām ir grūtāk nekā starp ģenētiski atšķirīgām valodām. Bieži lituānismus nav iespējams nošķirt no senās kuršu vai zemgaļu valodas leksikas. Lai noteiktu iespējamus lituānismus latviešu valodā – gan apelatīvajā, gan onomastiskajā līmenī, ir jāsāk ar kritērijiem, kas norāda uz potenciālo aizguvumu. Lituānismu identificētājkritērijus var iedalīt fonētiskajos, morfoloģiskajos un leksiskajos (plašāk sk. Šaudiņa, 1994b; Balode & Šaudiņa, 2019, 315–317).

Par vispārpieņemtām fonētiskām lituānismu pazīmēm tiek uzskatīti:

- saglabātie tautosilabiskie savienojumi *an, en, in, un* vārda saknē, lai gan šīs fonētiskās īpatnības varētu raksturot arī kursismus, varbūt arī zemgalismus (sk. Dambe, 1959, 449 u. c.). J. Endzelīns rakstījis, ka no lietuviešu valodas Kurzemē ir ieceļojuši aizguvumi ar *-ġ-, -ķ-* un *-an-, -en-, -in-, -un-*, lai gan, kā apgalvots citā publikācijā, lietuviešu valodas ietekme lielāka ir Latvijas dienviddaļā un Latgalē (Endzelīns, 1945, 16, 55; 1951, 20). Šī fonētiskā pazīme saskatāma daudzos Latvijas vietvārdos, piemēram: *Añtinenes* – pļava Bārtā (Plāķis I, 69); *Brāngaļi* – zemniekmāja Neretā (Plāķis II, 345); *Bendra purvs* Gaviezē (Plāķis II, 77); *Zveņģelis* – zemniekmāja Elejā (Plāķis II, 404); *Biņģalis* – zemniekmāja Aisterē (Plāķis I, 67); *Ģintarene* – pļava Lutriņos (Plāķis I, 134); *Žinduls* – zemniekmāja Panemunē (Plāķis II, 228); *Sluņkupe* – mežs Reņģē (Plāķis I, 160); *Žuņdi* – zemniekmāja Kaplavā (Plāķis II, 283);
- saglabātie saknes līdzskaņi *š* un *ž* latvisko *s* un *z* vietā, piemēram: *Šakališki* – zemniekmāja Demenē (Plāķis II, 285) < liet. *šakalys* ‘(malkas) pagale’, sal. liet. uzv. *Šakalys* (LPŽ II, 877); *Šiļi* Rudbāržos (Plāķis I, 55), *Šilis* Rucavā (Plāķis II, 97) < liet. *šilas* ‘sils’, ‘meža izvietots ciems’, lai gan iespējams arī saistījums ar viršu nosaukumu – liet. *šilai*; *Vištene* – pļava Dignājā (Plāķis II, 324) < liet. *vištā* ‘vista’; *Ežerelis* – pļava Naudītē (Plāķis II, 421) < liet. dem. *ežerēlis* < *ežeras* ‘ezers’, sal. liet. ciema vārdu *Ežerēliai* (Ladms, 73), upju vārdu *Ežerēlis* u. c. (Vanagas, 1981, 101); *Želvji* – zemniekmāja Nīgrandē (Plāķis I, 47) < liet. uzv. *Želvis*, *Želvys*, ko saista gan ar lietuviešu īpašības vārdu *želvas* ‘zaļgans’, gan ar lietuvārdiem *želvis* ‘jauns, nenobriedis koks’, *želvys* ‘stiprs cilvēks; apaudzis ar matiem’ (LPŽ II, 1321); *Žibus* – zemniekmāja Panemunē (Plāķis II, 230) < liet. *žibūs* ‘spīdīgs’, *žibėti* ‘spīdēt’; *Žirnīna* – pļava Dunikā (Plāķis I, 73) < liet. *žirnis* ‘zirnis’, *žirniēna* ‘zirnājs’;
- līdzskaņu kopa *sk* pirms priekšējās rindas patskaņiem latviskā *šk* vietā: sal. upe *Skirna* un *Skirnas ezers* Demenē (Plāķis II, 285), kas iekļaujas arī Lietuvas teritorijā (Zarasu apriņķī) un tiek saukts par *Skirnas* (Vanagas, 1981, 304); *Skiviškys* – ciems Višķos (E II, 175);

- saglabāti mikstie līdzskaņi *ġ*, *ķ* pirms priekšējās rindas patskaņiem; šī pazīme – gan vārda sākumā, gan vārda vidū – ir plaši sastopama Latvijas vietvārdos, piemēram: *Ģirine* – lauks Rucavā (Plāķis I, 100), *Ģiras krogs* Aknīstē (Plāķis II, 275): liet. *giriā* ‘sils, mežs’, īpašības vārds *girinis* ‘sila-, meža-’; *Ķepala namelis* Pērkonē (Plāķis I, 91), *Ķēpali* – zemniekmāja Ezerē (Plāķis I, 114) u. c. < liet. *kēpalas* ‘klaips’ vai arī liet. *uzv. Kēpalas* (LPŽ I, 973), liet. ciema nosaukums *Kepāliai* (Lvv II, 207); var minēt arī saistījumu ar latv. apvidvārdu *ķēpals*, resp., *ķepala* ‘klaips’, kas arī ir skaidrs lituānisms (ME II, 366) (Balode & Šaudiņa, 2019, 327–328). Kā jau minēts, šī fonētiskā pazīme – *ġ* un *ķ* saglabāšana – varētu liecināt arī par zemgaļu valodas pēdām, lai gan šo miksto līdzskaņu liktenis zemgaļu valodā nav viennozīmīgi interpretējams (Dambe, 1959, 430–432, 449; Zinkevičius, 1984, 356; Dini, 2000, 263; Balode, 2020, 120). Marta Rudzīte (1964, 92; 1993, 287) paudusi uzskatu, ka *ķ* un *ġ* saglabāšana pirms priekšējās rindas patskaņiem ir sena zemgaļu valodas īpatnība, tomēr pastāv uzskats, ka zemgaļu *ķ* un *ġ* ir pārveidoti par *c* un *dz*, sal. *Vilkija* un *Wyltze* (sk. arī Volkaitē-Kulikauskienē, 1987, 217). J. Kabelka vēsturisko datu pretrunīgumu sliecies skaidrot ar zemgaļu dažādajām izloksnēm (Kabelka, 1982, 80). Lidzīgi šo dažādību interpretējis arī Zigms Zinkevičs: varbūt daļa zemgaļu *k’*, *g’* bija pārveidojuši par *c*, *dz*, bet citi saglabājuši nepārveidotus, turklāt piemēri ar *ķ*, *ġ* > *c*, *dz* avotos varēja būt nokļuvuši ar zemgaļu kaimiņu latgaļu (latviešu) vai sēļu starpniecību (Zinkevičius, 1984, 356). Jāuzsver, ka latviešu vietvārdos *ķ*, *ġ* bieži sastopami arī somugru un ģermāņu cilmes aizguvumos, piemēram: *Ķeldas ezers*, *Ķēriki*, *Ķesme*, *Ķēči*, *Ķire*, *Ķircupji*, *Ķiriki*, *Ķisti*, *Ķivistene*, *Ķidurga*; *Ģedā(r)tene*, *Ģedērti*, *Ģedrūtes*, *Ģeņģeri*, *Ģetrūdes*, *Ģērmanis*, *Ģinteris* (sk. arī Balode, 2015). Lai gan Latvijas vietvārdu vārdnīcā (Lvv I, 344–351 un Lvv II, 203–229) ir apkopotas 168 vietvārdu ligzdas ar burtu *Ģ*- un 459 ligzdas, kas sākas ar burtu *Ķ*-, tomēr apmēram puse ir atstāta bez etimoloģiskiem komentāriem. Tiesa, daudziem vietvārdiem var atrast paralēles lietuviešu valodas apelatīvajā vai toponīmiskajā leksikā, piemēram: *Ģegužs* – zemniekmāja Rucavā (E II, 44), sal. arī liet. *gegužė* ‘dzeguze’, ciema nosaukums *Gegūžiai* (LKI); *Gerwakāklis* – pļava Ģārsenē (Plāķis II, 289, vietvārds no Augusta Bilenšteina krājumiem): šķiet, ka tas ir skaidrs lituānisms – metaforisks vietvārds < liet. *gervakaklis*; *PaĢire* – pļava Panemunē

(Plāķis II, 231): liet. *pagirys*, *pagirė* ‘mežmalā’, sal. arī liet. vietvārdus *Pagirė* – mežs, pļava (Lvv III, 46), ciems *Pagirė*, viensēta *Pagirys* (Ladms, 212, 213). Savdabīgs nosaukums *Ģiltines* (vācu *Giltenhof*) – muiža Vadakstē (Plāķis II, 518) (mūsdienās Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Vietvārdu datubāzē ir reģistrēta tikai viensēta *Ģiltenes Ģ*): Latvijas vietvārdu vārdnīcā tas ir vienīgais šādas saknes vietvārds, arī tas ir atstāts bez etimoloģijas, tomēr gan īpašvārda fonētika, gan arī lokalizācija vedina uz domām par iespējamo lituānismu: sal. liet. *giltinė* ‘ģindenis; kaulainā, nāve’, lai gan tā būtu dīvainā muižas vārda motivācija; visticamāk tā ir tautas etimoloģijas ceļā radusies vietvārda forma, bet cita etimoloģija varētu norādīt uz iespējamo ģermānismu: sal. vācu personvārdu (tiesa, retu) *Gilten*.

Var minēt arī netiešos jeb pastarpinātos lituānismus, resp., tādus vietvārdus, kas, visticamāk, radušies no latviešu apelatīviem, kam savukārt ir lietuviska cilme un saskatāmas tās pašas fonētiskās īpatnības, piemēram: *Dāģis* – zemniekmāja Cīravā (Plāķis I, 25), Bebreņē (Plāķis II, 280), *Daģi* Bēnē (E II, 130) u. c. < latv. dial. *daģis* = *dadzis* (ME I, 430), kas tiek atzīta par lituānismu, sal. liet. *dagys* ‘dadzis’, arī plaši izplatītus liet. uzvārdus *Dagys* un *Dāģis* (LPŽ I, 444) un vairākus šīs saknes liet. vietvārdus; *Ģelzis* jeb *Ģelži* – zemniekmājas Durbē (Plāķis I, 75; E II, 39), *Ģelži* Nīcā (E II, 41), Gaviezē (E II, 40), *Ģelzes* Gaviezē (Plāķis I, 76), *Ģelžu kalns* Morē < latv. *ģelzis*, kas savukārt ir lituānisms (ME I, 696).

Vislielākās šaubas un neskaidrības rodas lituānismu morfoloģisko kritēriju identificēšanā. Vairākos pētījumos par tādām morfoloģiskām pazīmēm tiek uzskatītas izskaņas *-išķe*, *-iški/-išķi*, *-aiti/-aiši*, *-aviči*, *-ūni* (sk. Ābele, 1929, 92; Ancītis, 1977, 177; Būga III, 565–570, 582; Dambe, 1963, 260; Indāne, 1986, 63; Skardžius, 1941/1996, 150 u. c.), piemēram: *Dideliški* – zemniekmāja Lašos (Plāķis II, 294), sal. liet. *didelis* ‘liels’, *Karviške* – muižas nosaukums Panemunē (Plāķis II, 230), sal. liet. *kārvė* ‘govs’, *Latveliški* – mājvārds Demenē (Plāķis II, 285), sal. liet. *lātvis* ‘latvietis’, *Obeliški* – zemniekmāja Elkšņos (Plāķis II, 329), sal. liet. *obelis* ‘ābele’, *Bikšaitis* – zemniekmāja Panemunē (Plāķis II, 229), sal. liet. uzv. *Bikšaitis*; *Bukaviči* – zemniekmāja Neretā (Plāķis II, 345), sal. arī liet. uzv. *Bukāvičius* (LPŽ I, 340); *Mingalaviči* – zemniekmāja

Aknīstē (Plāķis II, 275), sal. arī liet. uzv. *Mingelēvičius* (LPŽ II, 250); *Gaidžūni* – zemniekmāja Panemunē (Plāķis II, 230), sal. liet. uzv. *Gaidžiūnas* (LPŽ I, 606); *Jaņkūnas* – zemniekmāja Lielsesavā (Plāķis II, 428), sal. liet. uzv. *Jankūnas* (LPŽ I, 802), kā arī ciema nosaukumu Lietuvā *Jankūnai*. Tieši Panemunē – pašā Lietuvas pierobežā – ir īpaši daudz lietuviešu uzvārdu (arī ar izskaņu *-ūnas*), kas vienskaitļa nominatīva formā ir kļuvuši par mājvārdiem: *Jeckūns*, *Jesūns*, *Kriščūns*, *Latūns*, *Paveļūns* (Plāķis II, 228). Tomēr nereti līdzās aizguvumu iespējamībai var tikt minētas arī citas hipotēzes: piemēram, piedēkli *-ait-* par tipisku latgalisko izlokšņu parādību uzskata Antoņina Reķēna (1970, 156), par *-ait-* augšzemnieku izlokšnēs ir rakstījusi Benita Laumane (1990, 92–101), turpreti D. Kiseļūnaite to konstatējusi Kuršu nērijas toponīmos (Kiseliūnaite, 2002; 2020); piedēklis *-išķ-/-išk-* var raksturot arī latgaliskās izlokšnes vai sēlismus (Dambe, 1985, 95; Reķēna, 1970, 156), tas ir raksturīgs mikrotoponīmu piedēklis arī Lejaskurzemē (Laumane, 1987, 155). Lai gan nosacīti, pat izskaņu *-ine* vai *-ini* var uzskatīt par iespējamu lituānismu morfoloģisko pazīmi, īpaši, ja to papildina arī kāds no fonētiskajiem vai leksiski semantiskajiem kritērijiem, piemēram: *Dumblīne* – krogs Lašos (Plāķis II, 295), sal. liet. *dumblas* ‘dūņas, dubļi’; *Iļģīni* – zemniekmāja Prodē (Plāķis II, 299), sal. liet. *ilgas* ‘garš’. Arī latviešu valodā labi zināmais piedēklis *-el-*, ko J. Endzelīns (1951, 343) latviešu valodā (īpaši zemgaliskajās izlokšnēs) skaidrojis ar lietuviešu valodas ietekmi, dažreiz – kopā ar citiem minētajiem kritērijiem – var liecināt par vārda lietuvisko izcelsmi, piemēram: *Kaušēļi* – zemniekmāja Elejā (E II, 77), sal. liet. *kaušas* ‘(smeļamais) kauss’, arī liet. ezervārds *Kaušēlis* (Vanagas, 1981, 150); *Širmelis* – zemniekmāja Nīgrandē (Plāķis I, 47), sal. liet. *širmas* ‘sirms (par zirgu)’, *širmis* ‘sirms zirgs’, liet. uzv. *Širmelis* (LPŽ II, 937). Arī Lejaskurzemes toponīmos *-el-* ir diezgan bieži sastopams piedēklis (Laumane, 1987, 123).

Vairumā no jau pieminētajiem toponīmskajiem lituānismiem saskatāms arī leksiskais kritērijs, resp., latviešu vietvārda pamatā ir dažādas semantikas lietuviešu leksēmas, piemēram, faunas pirmatnējās semantikas toponīmu skaits ir īpaši liels: *Driēžas* – zemniekmāja Lielsesavā (Plāķis II, 428) < liet. *driežas* ‘ķirzaka’; *Paukštes* Liksnā (E II, 170), *Paukštava* Asūnē (E II, 164) (Lvv III, 177), *Paukštīne* Dvietē (Lvv III, 177) < liet. *paūkštis* ‘putns’, kas ir visai izplatīta sakne liet. uzvārdos, sal. *Paūkštē*, *Paūkštis*, *Paukštītis* (LPŽ II, 407–408); *Šārki* Vadakstē (Plāķis II, 518) < liet. *šārka* ‘žagata’ vai liet. uzv.

Šārka, Šārkis (LPŽ II, 889, 890). Vairāki floras pirmatnējās semantikas vietvārdu piemēri: *Bamblis* – pļava Priekulē (E II, 43), *Bamblis* – mežs Rucavā (Plāķis I, 100) < liet. *bamblys* ‘labības stiebrs, salms, salmu grīste’; fiziogēogrāfiskas nozīmes vietvārdi: *Paupiški* – zemniekmāja Kalkūnē (Plāķis II, 290) < liet. *paupys* ‘upmala’; *Pieviški* – Demenē (Plāķis II, 285) < liet. *pieva* ‘pļava’, liet. uzv. *Pieviškis*, kā arī citu konkrētu priekšmetu un lietu semantikas atvasinājumi, piemēram: *Žaga* – pļava Dunikā (Plāķis II, 73), visticamāk, saistāms ar liet. *žāgas* ‘guba, grēda’, sal. arī liet. uzv. *Žagys* (LPŽ II, 1307). Nereti Latvijas vietvārdos fiksētas arī dialektālās leksikas formas, piemēram: *Ažupiški* – zemniekmāja Kurmenē (Plāķis II, 292) < liet. dial. *ažu-* ‘aiz’, sal. liet. *Ažupių kaimas* (Lvv I, 61); *Nindrīne* – mežs Panemunē (Plāķis II, 231) < liet. *nendrynas*, *nendrynė* ‘niedrājs’ (Lvv II, 480) (vairāk piemēru sk. Balode & Šaudiņa, 2019, 323).

Kā secināts L. Balodes un V. Šaudiņas apkopojošā rakstā (Balode & Šaudiņa, 2019), ne tikai lietuviešu apelatīvi var būt Latvijas vietvārdu pamatā, bet vēl biežāk lituānismi Latvijā ir ienākuši ar lietuviešu cilmes onīmu – personvārdu vai vietvārdu – starpniecību. Apdzīvotu vietu, mājvārdu un mikrotoponīmu darināšana no uzvārdiem ir ļoti izplatīta gan Lietuvā (īpaši Latvijas pierobežā, sk. Endzelytė, 2003, 573–574; 2004, 9–11), gan Latvijā. Piemēram, ar lietuviešu antroponīmiem, visticamāk, saistāmi šādi Latvijas vietvārdi (kur var konstatēt arī saglabātos ģ un ķ): *Ģedvilas*, arī *Ģedviļi* – zemniekmājas Lielvircaivā (Plāķis II, 447) < liet. uzv. *Ģėdvila*, *Gėdvilas*, *Gėdvyla* (LPŽ I, 642), Lietuvā ir arī vairāki šīs saknes ciemu nosaukumi, kam savukārt ir antroponīmiska cilme: *Gėdvilai*, *Gėdviliai* (Ladms, 80; sk. arī Lvv I, 345); *Ģintauti* – ciems Krāslavā (E II, 168) < liet. priekšvārds un uzvārds *Gintautas* (LPŽ I, 671); *Ķešta māja* Pērkonē (Plāķis I, 91) < liet. priekšvārds *Ķeštas*, uzvārds *Ķeštys* (LPŽ I, 980), sal. ciema nosaukumu *Kesčių kaimas* (sk. Lvv II, 211). (Plašāk par antroponīmiskas izcelsmes lituānismiem Latvijas toponīmos sk. Balode & Šaudiņa, 2019, 324.)

Par visdrošākajiem lituānismiem uzskatāmi tādi vietvārdi, kur savijušies vismaz divi no minētajiem kritērijiem, piemēram, fonētiskais un leksiskais: *Ģeģužs* – zemniekmāja Rucavā (E II, 44), sal. liet. *gegužė* ‘dzeguze’, ciema nosaukums *Gegužių kaimas*; *Ķepurele* Džūkstē (Plāķis II, 400) < liet. *kepūrė* ‘cepure’; *Šlapuki* – muiža Salienā (Plāķis II, 304) < liet. *šlāpias* ‘slapjš’, sal. liet. ciema nosaukumu *Šlapučiai* (Ladms, 308); *Žiemas* –

zemniekmāja Īslīcē (Plāķis II, 220) < liet. *ziemā* ‘ziema’; *Žilvites* – mežs Aknīstē (Plāķis II, 277) < liet. *žilvītis* ‘vītols’, sal. vairāku ciemu nosaukumu *Žilvičiai* (Ladms, 361). Aizguvuma ticamību pastiprina arī attiecīgā objekta lokalizācija Lietuvas pierobežā, kā arī paralēles lietuviešu onomastiskajā materiālā (plašāku Latvijas toponīmisko lituānismu materiālu un analīzi sk. Baluodē, 1989; Balode, 2006a; 2007; Balode & Šaudiņa, 2019; Garšva, 2001a; 2001b; 2010 u. c.).

Dažreiz Latvijā ir fiksēti arī toponīmiskie hibrīdi, piemēram, vārdkopa vai saliktenis, kur viens komponents ir latviešu valodas vārds, bet otrs – lietuviešu leksēma: *Juŗa darŗzelis* – lauks Valgundē (Plāķis II, 450): latv. *Juris* + liet. *darŗzēlis* ‘dārziņš’; *Kuniga pļava* Lašos: liet. *kūnigas* ‘mācītājs’ + latv. *pļava*. Reģistrēti arī tādi toponīmiskie hibrīdi, kuru sakne ir lietuviešu, bet izskaņa – latviešu, piemēram: *Sodiŗkiŗi* – mājvārds Dvietē (Plāķis II, 286): liet. *sōdas* ‘(augļu) dārzs’ + latv. dial. izskaņa; *ŗaltāni* – mājvārds Lašos (Plāķis II, 295): liet. *ŗāltas* ‘auksts’ + latv. izskaņa *-āni* (vairāk hibrīdtoponīmu piemēru sk. Balode & Šaudiņa, 2019, 328).

Latvijas teritorijā sastopami arī t. s. pārceltie vietvārdi, kas acīmredzot atceļojuŗi no Lietuvas teritorijas, piemēram: *Nemane* – Mēmeles upes paralēlnosaukums (Plāķis II, 343), *Paŗņemūne* – apdzīvota vieta (Plāķis II, 229), *ŗaūŗi* – mājvārds Pilskalnē (Plāķis II, 297), Rudbārŗos (Plāķis I, 55), Sieksātē (Plāķis I, 59), *Palaŗgas* – muiŗa Valtaiŗos (Plāķis I, 63) (plaŗāk par pārceltajiem jeb eksotiskajiem vietvārdiem sk. Balode, 2022, 161–175).

Analīze ļauj secināt, ka skaitliski lietuvieŗu cilmes vietvārdu Latvijā ir ievērojami vairāk nekā lietuvieŗu cilmes apelatīvu – latvieŗu literārajā valodā to skaits ir ap 30, dialektos – vairāki simti (Brence, 1967, 82; Garŗva, 2001a, 99; Balode & Œaudiņa, 2019, 318). Vietvārdi lituānismi Latvijas teritorijā reģistrēti galvenokārt pierobeŗas joslā: tie ir oikonīmi, mikrotoponīmi, paretam arī hidronīmi, tomēr precīzu skaitli nosaukt nav iespējams (to skaits pārsniedz 600). Daudzi oikonīmi un mikrotoponīmi ir samērā jauni, ienākuŗi ar lietuvieŗu personvārdu starpniecību. Nevar noliegt, ka daļa Œādu lituānismu būtu saucami par nosacītiem jeb pastarpinātiem, piemēram: *Daŗģis*, *ŗelzis* u. tml. Aizguvuma ticamību pastiprina attiecīgās saknes paralēles Lietuvā, kā arī vietvārda lokalizācija.

4. Lietuvas vietvārdi – potenciālie leticismi

Hipotētiskie leticismi (varbūt tos vajadzētu dēvēt par kursismiem vai sēlismiem) lietuviešu toponīmikā vēl nav sāki analizēti. A. Vanags plašā rakstā par lietuviešu un latviešu hidronīmu paralēlēm (Vanagas, 1977, 146–158) analizējis nevis aizguvumus, bet gan arhaiskus lietuviešu vietvārdus, kuru saknes atrodamas arī latviešu valodā. Uzmanība galvenokārt pievērsta lietuviešu hidronīmiem, kas darināti no apelatīviem, kādu vairs nav lietuviešu valodā, bet kas ir saglabājušies latviešu valodā, kā arī hidronīmiem, kuru etimoloģija balstās uz latviešu valodas leksiku. Tiek minēts apmēram 120 šādu – vairāk vai mazāk diskutablu – hidronīmu, piemēram: potamonīmi *Aknystà, Alangà, Áunuva, Bēdrē, Dūblis, Lēvuō, Lukštà, Páltis, Sárkainis, Stridinis*, limnonīmi *Burkālē, Magūilis, Túolas* u. c. Vairāki no hidronīmiem tiek uzskatīti par sēlismiem: *Čēdasas* < **Kedasas* (tā arī Būga III, 275), *Čerčiupjys, Čiáunas* < **Kiaunas* (tā arī Būga III, 276), *Izitas, Zaduojjys, Zálvas, Zirnajjys* u. c. Starp tiem ir minēti arī skaidri aizguvumi no latviešu valodas, piemēram: potamonīms *Cūky Grāvis*, potamonīms un limnonīms *Kēvē* (arī liet. dialektismu *kēvē*, kas ir reģistrēts tikai Latvijas pierobežā, Lietuvas ziemeļaustrumu daļā, A. Vanags sliecies uzskatīt par aizguvumu). Tomēr A. Vanaga hidronīmu cilmes vārdnīcā „Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas” tikai paretam tiek norādīts uz iespējamo aizguvumu no latviešu valodas: tiek minēti tādi piemēri kā *Gryva* – upe Šauļu apv., *Kēvē* – upe Ķelmes apv., *Zirnajys* – ezers Zarasu apv. u. c. (Vanagas, 1981).

Arī LVŽ (2008–2021, I–IV) atrodamais onomastiskais materiāls ietver iespējamus leticismus. Izskatot šīs vārdnīcas trešo sējumu (2018, *G–H*), tika konstatēti apmēram 100 šķirkļi, kuros minēta latviešu valoda, lielākoties gan salīdzinot vai velkot paralēles ar latviešu leksēmām vai Latvijas vietvārdiem. Piemēram (citāti no šīs vārdnīcas):

Grýva up. Kuršēnuose; ***Gryvà*** // ***Gryvkà*** upl. Rimšēje;
Grýva // ***Sandariškių grýva*** snt. Nemunėlio Radviliškyje;
upēvardis siejamas su lat. *grīva* ‘delta; upēs žiotys’ (Vanagas, 1981, 123; Karaliūnas, 2005, 429; Smoczyński, 2007, 204) (LVŽ III, 321);

Gráud-upis up. Židikuose. Lyginamas su pr. vv. *Graude*, *Graudikaym*, lat. vv. *Graūd-juōma* upl., *Graudas-upe* up., *Graūdupes* vs., *Graūdupji* vs., *Graūd-pļava* pv., kurie J. Endzelyno siejami su lat. *gráuds* 'grūdas' (Vanagas, 1981, 121) (LVŽ III, 274).

Lielākoties potenciālie leticismi atrodami Lietuvas ziemeļdaļā: par to savā disertācijā rakstījusi arī Renata Endzelyte (*Renata Endzelytė*, 2005).

Vistālāk uz dienvidiem no Latvijas robežas (Pakrojas rajonā) ir reģistrēti tādi iespējamie leticismi, kas varētu būt radušies ar antroponīmu starpniecību, piemēram:

Gēgeriškis miškas Rozalime: plg. latv. *gēģeris* 'medziotojas', pav. *Ģēģers*, *Ģēģeris* (Staltmane, 1981, 161) (LVŽ III);

Griētiškės kaimas Salake; **Grietiškis** laukas, vienkiemis Linkuvoje. Galbūt iš avd. **Grietis*, **Grietas* ar pan., plg. lat. pav. *Grietēns*, *Grietiņš* (Staltmane, 1981, 224) (LVŽ III).

Arī D. Kiseļūnaites jaunākajā pētījumā par Klaipēdas novada toponīmiem (Kiseļūnaitė, 2020) tiek norādīts uz daudzām paralēlēm ar latviešu valodas leksēmām (lielākoties salīdzinājumā ar kuršu leksēmu atbilstēm). Daži šādi Klaipēdas novada hidronīmu (potamonīmu) piemēri: *Baūkštē* – kursisms? leticisms? sal. latv. *baukšēt*, *baūkšķis* (ME I, 269); *Bónē* – viena no hipotēzēm to saista ar latviešu valodu – *bānis*, kas gan varētu būt aizgūts vārds arī latviešu valodā; *Dumbis* – rekonstruēts nosaukums; *Griežā* – līdzās citām hipotēzēm sal. latv. verbu *griezt*; *Grúodē* – sal. latv. *grùoda* (ME I, 671); *Murgālis* – vistīcamāk, ka uzskatāms par kursismu, kam vistuvākā atbilstme ir latv. *murga* 'netirs ūdens, peļķe' (ME II, 669), taču ir arī vairākas citas cilmes hipotēzes (sk. Kiseļūnaitė, 2020, 48); *Stragnā* – saistāms ar latv. *stragna* 'purva dūkstis' (ME IV, 1080). Kā atzinusi D. Kiseļūnaitė: „Tarp jū nemaža dalis tokiu, kuriu etimologija latviu kalbos kontekste skaidresne negu lietuviu, pvz., *Daņgē*, *Smeltē*, *Letē*, *Pumalē*, *Murgālis*” (Kiseļūnaitė, 2020, 25).

Kā jau minēts, abu valodu teritorijās sastopami arī pārceltie vietvārdi. Šādi no Latvijas Lietuvu sasnējušie vietvārdi ir vairāki, piemēram: *Ryga* –

dīķis Marijampoles apv., *Bauska* – kalns Akmenes apv., *Bauskē* – pilskalns Šauļu apv. (LKI). To aizgūšanas laiks un aizgūšanas ceļi ir dažādi.

5. Savstarpēji aizgūtie priekšvārdi

„Latviešu personvārdu vārdnīcā” (Siliņš, 1990) ir reģistrēts apmēram 140 lietuviešu izcelsmes priekšvārdu, tiesa, vairāki no tiem ir reti vai pat apšaubāmi. Mūsdienu kalendārā no iespējamiem lituānismiem ir iekļauti ap 30 vārdiem: *Alda*, *Aldis*, *Aldona* (?), *Aldonis*, *Almants*, *Alvils*, *Alģirts*, *Alģis*, *Biruta*, *Daiga* (?), *Danute*, *Daumants*, *Ginta* (?), *Gints* (?), *Milda* (?), *Mintaunts*, *Monvids*, *Margēris*, *Liepa*, *Olģerts*, *Rimants*, *Rūta*, *Sigita*, *Vaida*, *Vida*, *Vidmants*, *Viestarts*, *Vilija*, *Vismants*, *Vitauts*. Pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes (PMLP) datiem, vispopulārākie no tiem ir: *Aldis* (4382×), *Daiga* (4099×), *Biruta* (3699×), *Gints* (3379×), *Rūta* (2242×), *Sigita* (1726×), *Ginta* (1545×), *Vitauts* (592×), *Olģerts* (428×), *Aldona* (404×) u. c. (personvārdu skaits: PMLP dati, 2021. gada sept.).

Jau kopš 19. gadsimta beigām Latvijā ir reģistrēti tādi vārdi kā *Rūta* un *Biruta*. 20. gadsimta sākumā izplatījās vārdi, kas tika aktualizēti līdz ar nacionālā romantisma laikmetu, atgādinot lietuviešu vēsturi: *Danuta/Danute*, *Daumants*, *Mintaunts*, *Vitauts*, *Alģirts* (ar poļu valodas starpniecību ienācis *Olģerts*). Citi personvārdi lituānismi latviešu valodā ir reģistrēti vēlāk – īpaši 20. gadsimta 30. un 40. gados, kad valstiskuma un neatkarības laikā ar baltu cilmes personvārdiem tika uzsvēta kopīgā identitāte: *Almants*, *Radvils*, *Vidmants*, *Vismants*. 20. gadsimta 60. gados Latvijā ienāca vairāki dabas semantikas lietuviešu personvārdi, piemēram: *Aidis*, *Audra*, *Audris*, *Gintars*, *Jurate* (43×) / *Jurāte* (12×) / *Jūrāte* (9×) / *Jūrāte* (2×) – vārds, kas reģistrēts Latvijā dažādos variantos, ir zināms no slavenās Mairoņa poēmas „Jūrāte un Kastītis”. 21. gadsimtā arī Latvijā pieaugusi vārda *Liepa* popularitāte (18×). Latvijā pazīstami arī daži toponīmiskas izcelsmes personvārdi, piemēram: *Neringa*, *Nida*, *Nidija* (?), *Vilija*. Varētu pieļaut, ka arī tādi vārdi kā *Aldona*, *Milda*, *Nijole*, *Sigita* Latvijā ir ienākuši ar lietuviešu valodas starpniecību. (Plašāk par personvārdiem lituānismiem sk. Balode, 1999; 2001; Balode & Šaudiņa, 2019, 330–333.)

Personvārdi, kas būtu uzskatāmi par aizguvumiem no lietuviešu valodas, tāpat kā jau minētie vietvārdi – potenciālie lituānismi – atbilst noteiktiem fonētiskajiem kritērijiem (sk. raksta 3. sadaļu). Piemēram: saglabāti mīkstie līdzskaņi *ġ, k*: *Ģedimins, Aļģirds, Marģers, Oļģerts, Ķēstutis*, saglabāts tautosilabiskais *-in-*: *Auginta, Mindaugs, Mintauts, Ringaitis*. Arī morfoloģiskie kritēriji, resp., attiecīgie piedēkļi dažreiz var norādīt uz aizgūtu personvārdu no lietuviešu valodas, piemēram: piedēklis *-ut-*: *Birute, Danute, Laimute, Ramute, Rimute, Sigute, Ķēstutis*, paretam arī piedēklis *-it-* (kas gan raksturīgs aizguvumiem arī no citām valodām): *Jurgita, Sigita, Sigīts*.

Jāpiebilst, ka vairāki personvārdu aizguvumi latviešu valodā ir modificējušies, proti, saīsināti garie patskaņi, piemēram: *Alvids* – sal. liet. *Alvydas*, *Vitauts* – sal. liet. *Vytautas*, pārveidotas vai saīsinātas galotnes: *Biruta* – sal. liet. *Birutė*, *Aidis* – sal. liet. *Aidas*, *Audris* – sal. liet. *Audrius*. Arī Lietuvas dižkunigaiša *Mindauga* vārds senajos latviešu tekstos, kā arī Raiņa daiļradē ir lietots kā *Mintauts*.

Lietuviešu antroponīmiskajā sistēmā, kā liecina arī personvārdu cilmes vārdnīca „Lietuvių vardu kilmės žodynas” (Kuzavinis & Savukynas, 1987), atrodami tikai pāris leticisms: *Tolvaldas*, kas pēdējo reizi reģistrēts vienreiz starp jaundzimušajiem 1993. gadā (VLLK), un *Žemvaldas*, kas pēdējās desmitgadēs nav dots nevienam jaundzimušajam. Tomēr visticamāk, ka arī tādi visai izplatīti vārdi kā *Aivaras* un *Sandra* Lietuvā ir ienākuši ar latviešu valodas starpniecību. Plašāki secinājumi par aizgūtajiem latviešu izcelsmes priekšvārdiem Lietuvā nav iespējami pētījumu trūkuma dēļ.

6. Savstarpēji aizgūtie uzvārdi

Lietuviešu izcelsmes uzvārdi Latvijā pētīti maz. Kā koncentrētā apkopojumā apgalvojusi V. Staltmane (1981, 82–86), no lietuviešu valodas aizgūto uzvārdu nav daudz. Viņa min uzvārdus ar izskaņu *-aitis*, piebilzdama, ka tie ir reti: *Adamaitis, Andrejaitis, Adrušaitis, Davidaitis, Grigaitis, Grigalaitis, Gustaitis, Jakubaitis, Jānaitis/Janaitis, Jurgaitis, Juzaitis, Kristapaitis, Martinaitis, Pavilaitis, Pranatis, Simaitis, Stasaitis* u. c. No šīs grupas mūsdienās visizplatītākie ir *Jonaitis* (109), *Janaitis* (103),

Adamaitis (82), *Petraitis* (45) (PMLP dati, 2020), kas neapšaubāmi ir antroponīmiskas izcelsmes uzvārdi, kā arī apelatīvās vai antroponīmiskās izcelsmes uzv. *Vaitaitis* (42), *Sūnaitis* (30), *Šokolaitis* (30). Daļu no uzvārdiem V. Staltmane sauc par hibrīduzvārdiem, piemēram, *Biezaitis*, *Bitaitis*, *Krievaitis*, *Priedaitis*, *Silaitis* (Staltmane, 1981, 83).

Par lietuvisko uzvārdu rādītāju tiek uzskatīta arī izskaņa *-ūns*, *-uns*. Mūsdienās Latvijā visbiežāk sastopami: *Gasūns* (112) / *Gasjūns* (46), *Miļūns* (112), *Šaršūns* (102), *Baļčūns* (100), *Šimkūns* (76). Citu šīs izskaņas uzvārdu biežums ir zems: *Abrazūns*, *Andrašūns*, *Andreļūns*, *Barūns*, *Veršūns*, *Dragūns*, *Markūns*. Pēc V. Staltmanes domām, dažu šo uzvārdu pamatā ir iesauku izcelsmes baltkrievu uzvārdi, sal. *Барун*, *Мілюн* (Staltmane, 1981, 83).

Lai gan izskaņas *-utis* atvasinājumi sastopami arī latviešu izloksnēs (Endzelīns, 1948, 107), tomēr lielākoties šīs izskaņas uzvārdus varētu uzskatīt par aizguvumiem, piemēram, mūsdienās Latvijā visizplatītākie: *Matutis* (98), *Alutis* (97), *Kukutis* (71), *Ramutis* (49), *Jasutis* (33), *Sukuts/Sukutis* (34). Izskaņu *-elis* latviešu valodā, īpaši zemgaliskajās izloksnēs, J. Endzelīns skaidrojis ar lietuviešu valodas ietekmi (Endzelīns, 1951, 343). Vismaz daļa no uzvārdiem ar piedēkli *-el-* arī ir uzskatāmi par lituānismiem: visbiežāk sastopamie – *Dobelis* (208), *Ruģelis* (64), *Raģelis* (49), *Šakelis* (42), *Vanāgelis* (39) / *Vanagelis* (19), *Jurģelis* (21) / *Jurgelis* (26) u. c. Daudzi uzvārdi ir samērā reti, tiem ir arī lietuviešu sakne, piemēram: *Varnelis* (7), *Ratelis* (6), *Veršelis* (6), *Viļķelis* (4), *Barzdelis* (1), *Šunelis* (1).

Latviešu valodā ir vairāki pārveidoti lietuviešu izcelsmes uzvārdi, piemēram, pagarinot vai mainot saknes patskani, mainot līdzskani: *Jānaitis* – sal. liet. *Janáitis* (LPŽ I, 795), *Pāvilaitis* – sal. liet. *Poviláitis*, *Paviláitis* (LPŽ II, 496, 414), *Kristapaitis* un *Kristopaitis* – sal. liet. *Krištopáitis* (LPŽ I, 1082). Paretam sastopami arī ievērojamāki pārveidojumi: latv. uzv. *Paukštello* – sal. liet. uzv. *Paukštēlis* < liet. *paūkštis* ‘putns’, dem. forma *paukštēlis* (LPŽ II, 407).

Latviešu uzvārdi ar izskaņu *-aitis*, kā arī *-ūnas*, *-unas*, *-utis* izplatīti galvenokārt Lietuvas pierobežā (Staltmane, 1981, 83, 84). Latvijas dienviddaļā ir izplatīti arī uzvārdi ar izskaņu *-išķis* (Turpat, 85), kurus, iespējams, arī varētu uzskatīt par lietuviešu izcelsmes antroponīmiem,

piemēram: *Kalnišķis, Kalvišķis, Pakalnišķis, Purvišķis* (sk. arī Balode & Šaudiņa, 2019, 333–334).

Daudzi lietuviešu cilmes uzvārdi konstatēti 1935. gada tautas skaitīšanas sarakstos – gan Kurzemē un Sēlijā, gan Latgalē. Kā apgalvojusi A. Stafecka un R. Kvašīte (Stafecka & Kvašytė, 2020, 191), salīdzinot lietuviešu cilmes uzvārdus Kurzemē un Latgalē, redzams, ka Kurzeme izceļas ar lielu lietuviešu uzvārdu daudzveidību un to, ka viens uzvārds tiek piešķirts nelielam skaitam personu, savukārt Latgalē lietuviešu uzvārdu ir salīdzinoši mazāk, bet to īpašnieku ir ievērojami vairāk. Tie ir dažādas semantikas personvārdi: floras semantikas uzvārdi – *Berža, Ķeris, Ķere* (uzvārds reģistrēts jau 1791. gadā) < liet. *keras*; *Šķirbsts* (sal. liet. uzvārdus *Skirbostas, Skirpstas* < *skirpstas* ‘goba’); faunas semantikas uzvārdi – *Balandis, Kregžde, Paukšta, Paukste, Paukšts, Šeškis, Lokis, Zuika, Šaršuns* < liet. *šaršas* ‘sirsenis; lapsene’, *Grikupele, Grikupels, Griķupels* < ? liet. *grikiapelis* ‘mārīte, dievgotiņa’; cilvēka rakstura semantikas uzvārdi – *Burba, Burbe, Burbis* < liet. *burba* ‘plāpa, murkšķis, burkšķis’, *Miemis* < liet. izl. *mēmē, mēmis* ‘lēns, mazrunīgs cilvēks; neveiksminieks, tūļa, gausulis’, *Naudžūns* (< liet. izl. *naudžiūs* ‘savtīgs cilvēks, pašlabuma meklētājs, mantkārīgs, rīkļurāvējs’), *Truksnis* (sal. liet. uzv. *Truksnius, Trukšnys* < ? liet. *trukti* ‘kavēties, ilgt, vilcināties’, *trukus* ‘ilgstošs, garš’) un daudzi citi piemēri (plašāk sk. Stafecka & Kvašytė, 2020, 176–194). Starp 1935. gada tautas skaitīšanas arhīvu datiem ir arī tādi potenciālie lietuviešu izcelsmes uzvārdi, kas mūsdienās nav sastopami Latvijā, piemēram: *Balbariškis* (pēc 1935. gada skaitīšanas datiem 10×) < liet. *balbieris* ‘bārddzinis’, *Biržens* (7×) < liet. *birža, biržē* ‘bēzu birzs’, *Peilis* (15×) < liet. *peilis* ‘nazis’, *Susnis* (7×) < ? sal. liet. *susna* ‘kalsnais’, ‘kašķis, nieze’, *Žmogus* (<6×) < liet. *žmogus* ‘cilvēks’? (pēdējie uzvārdi arī Lietuvas antroponimiskajā sistēmā nav pazīstami).

Par latviešu izcelsmes uzvārdiem Lietuvā nelielu rakstu ir publicējis A. Vanags (Vanagas, 1989), atzīdams, ka latviešu uzvārdu ir samērā daudz, taču tie joprojām nav pētīti, tādēļ galvenokārt rakstā tiek analizēti leticisms nošķiršanas kritēriji. Par tādiem tiek uzskatīti fonētiskie kritēriji, kā piemērus minot uzvārdus: *Bērzinis, Birzgalis, Celmas, Cēlminis, Ciemīnas, Dārzinis* u. c. Leksiskajam kritērijam atbilst tādi latviskas izcelsmes uzvārdi kā: *Āpogas, Āuzinis, Bālodis, Biezumas, Birzniekas, Burvys, Cālytis, Cēplis, Dabuolas, Daūdzvardas, Daūgavietis, Spruōgis,*

Zviēdras. Morfoloģiskajam jeb, precīzāk sakot, derivatīvajam kritērijam, kas daudz retāk palīdz noteikt personvārdu izcelsmi, atbilst uzvārdi ar piedēkli *-niek-* (*Āureniekas, Bītiniekas*) un it īpaši ar izskaņu *-inis*, kas nereti < latv. *-iņš* (*Āntinis, Barzdinis*). Starp ekstralingvistiskajiem kritērijiem A. Vanags (Vanagas, 1989, 65) izcēlis divus nozīmīgākos kritērijus – tautības un areālo jeb ģeogrāfisko kritēriju, kas kļūst īpaši svarīgi tad, kad uzvārds var tikt uzskatīts gan par lietuviešu, gan latviešu izcelsmes. Piemēram, uzvārds *Bālinis* – teorētiski tas varētu būt liet. **Balinis*, darināts no lietuviešu apelatīva *bala* ‘purvs, peļķe’ (sal. liet. uzv. *Šilinis, Miškinis*), taču saskaņā ar A. Vanaga teikto šāds uzvārds Lietuvā nav zināms, turklāt reģistrēts tikai Latvijas pierobežā un tās īpašnieks pēc tautības ir latvietis (citus diskutablus piemērus sk. Vanagas, 1989, 66–68). Jāatzīst, ka daudzi latviešu izcelsmes uzvārdi, kas ir iekļauti LPŽ, ir reti sastopami Lietuvā, bieži tikai pierobežā. Latviskas izcelsmes uzvārdu kopaina Lietuvā – tas ir nākotnes antroponīmistu uzdevums.

Secinājumi un perspektīvas

Lietuvieši Latvijā ir viena no senākajām tradicionālajām mazākumtautībām. Nelielas salas ir bijušas centrālajā Latgalē un Dienvidlatgalē. Tas acīmredzot ietekmēja gan vietējās latviešu izloksnes, gan toponīmus un antroponīmus. Lietuvas teritorijā latviešu tautības iedzīvotāju tradicionāli ir bijis mazāk (vienīgais izņēmums – pierobeža), līdz ar to arī aizguvumu jeb leticismu skaits starp onīmiem ir visai niecīgs. Vēlreiz jāuzsver, ka nošķirt leticismus no iespējamiem kursismiem, zemgalismiem vai sēlismiem ir gandrīz neiespējami.

Pagaidām visplašākie pētījumi onomastikā ir par lituānismiem Latvijas toponīmikā. Varētu vēlēties šo pētījumu rezultātus kartografēt, lai būtu redzama šo aizguvumu izplatība. Pagaidām nav apkopojošu pētījumu un publikāciju par aizguvumiem no latviešu valodas Lietuvas toponīmikā, lai gan materiāli ir daļēji publicēti LVŽ. Diemžēl nav pētījumu par iespējamiem leticismiem arī Lietuvas antroponīmos – priekšvārdos un uzvārdos (ir pieejami tikai komentāri LPŽ). Lituānismi latviešu valodas priekšvārdos ir aprakstīti, tomēr pētījumi par lietuviskiem uzvārdiem Latvijā vēl ir tikai sākumstadijā – tie noteikti būtu turpināmi. Nākotnē

būtu vēlams radīt visaptverošu onīmu korpusu, kur ikviens interesents varētu atrast datus gan areālā, gan hronoloģiskā griezumā.

Rakstā netika skarta vēl viena antroponīmikas joma – iesaukas, kas Lietuvā ir dziļi pētītas un aprakstītas: sk. Alvīda Butkus monogrāfiju (1995) un daudzas citas publikācijas, kur skarti arī aizguvumi no latviešu valodas. Turpretī latviešu iesaukas, lai gan pētītas un aprakstītas (Jura Plāķa, Ojāra Buša, Ineses Zuģickas u. c. darbos), tomēr lituāņismi nav izpelnījušies atsevišķu uzmanību – domājams, ka īpaši pierobežas reģionos lietuviešu cilmes iesaukas ir sastopamas.

SAĪSINĀJUMI

apv. – apvidus

dem. – deminutīva forma

dial. – dialektāla forma

izl. – izlokšņu forma

k – koriģēta forma

latv. – latviešu

liet. – lietuviešu

uzv. – uzvārds

AVOTI UN LITERATŪRA

Ābele, A. (1929). Gramzda draudzes izlokšnes. *Filologu biedrības raksti*, 9, 89–113.

Ancītis, K. (1977). *Aknīstes izlokšne. Izlokšnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija*. Rīga: Zinātne.

Balode, L. (1999). Kādus vārdus esam aizņēmušies no brāļiem lietuviešiem? *Vārdadienu kalendārs 2000.–2003*. Rīga: Valsts valodas centrs, 436–442.

Balode, L. (2001). Lietuviešu cilmes personvārdi latviešu antroponīmikajā sistēmā. *Baltu filoloģija*, 10, 9–20.

Balode, L. (2006a). Latvijos vietovardžiai su -g-, -k- šaknyje: lituanizmy problema. In L. Bilkis, A. Ragauskaitė, & D. Sinkevičiūtė (sud.), *Baltų onomastikos tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 33–45.

- Balode, L. (2006b). Vēl daži potenciālie lituānismi Latvijas toponīmijā. In *Letonikas pirmais kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 49–59.
- Balode, L. (2007). Par latviešu toponīmijas lituānismu identificēšanas kritērijiem. *Onomastica Lettica*, 3, 5–31.
- Balode, L. (2015). Criteria for identifying possible finnicisms in Latvian toponymy. In S. Junttila (Ed.), *Contacts between the Baltic and Finnic languages. (Uralica Helsingiensia, 7)* Helsinki, 49–73.
- Balode, L. (2019a). Latvian Given Names of Lithuanian Origin. *International Conference "Personal Names and Cultural Reconstructions"*. Helsinki: University of Helsinki, 2–3.
- Balode, L. (2019b). Lituanizmai Latvijas vietovardžiuose. *Gimtoji Kalba*, 11, 3–9.
- Balode, L. (2020). Latvijos Žiemgala: ką liudija vietovardžiai. *Regionas: istorija, kultūra, kalba. Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 27, 112–125.
- Balode, L. (2022). Eksotiskie vietvārdi Latvijas kartē. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 17, 161–175.
- Balode, L., & Šaudiņa, V. (2019). Latviešu un lietuviešu valodas kontakti. In A. Rožkalne (atb. red.), *Latvija: kultūru migrācija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 312–344.
- Baluodē, L. (1989). Lituanizmai latvių limnonimijoje. *Kalbų ryšiai ir sąveikos. Lietuvių kalbotyros klausimai*, 28, 69–76.
- Breidaks, A. (2007). Vlijanie litovskogo jazyka na glubokie latgaljskie govory. In A. Breidaks, *Darbu izlase (II sēj.)*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte, 188–192. (Pirmizdevums: 1990)
- Brence, M. (1963). Par dažām leišu un latviešu kopīgās leksikas īpatnībām. In *Latviešu valodas jautājumi*. Rīga: Pēteris Stučka LVU, 252–267.
- Brence, M. (1965). Lituanismi latviešu literārajā valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 1, 53–65.
- Brence, M. (1967). Latviešu valodas lituānismi. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 9, 75–83.
- Brence, M. (1970). Naujai surasti latvių kalbos tarminiai lituanizmai. *Baltistica*, 6(1), 49–53.
- Būga III – Būga, K. (1961). *Rinkiniai raštai* (t. III). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Butkus, A. (1995). *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti.
- Dambe, V. (1959). Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. In *Veltījums J. Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 391–452.
- Dambe, V. (1963). Daži vērojumi Latvijas PSR dienvidrietumu daļas toponīmikā. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 6, 247–267.

- Dambe, V. (1985). Valodu kontakti Latvijas PSR toponīmijā. In *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 85–99.
- Dini, P. U. (2000). *Baltu valodas*. (Tulk. D. Meiere) Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- E II – Endzelīns, J. (1925). *Latvijas vietu vārdi, II: Kurzemes un Latgales vārdi*. Rīga: A. Gulbja apgāds.
- Endzelīns, J. (1945). *Ievads baltu filoloģijā*. Rīga: Universitātes grāmatu apgāds.
- Endzelīns, J. (1948). *Baltu valodu skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelytė, R. (2003). Šiaurės panevėžiškių vietovardžiai. *Žmogus kalbos erdvėje*, 3, 566–575.
- Endzelytė, R. (2004). Asmenvardinės kilmės vietų vardai Šiaurės vidurio Lietuvoje. *Naujausi humanitariniai tyrinėjimai. Respublikinė doktorantų mokslinė konferencija*, 9–11.
- Endzelytė, R. (2005). *Šiaurės vidurio Lietuvos vietovardžiai* [Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo Universitetas]. Kaunas.
- Fraenkel, E. (1931). Letticismen in Daukantas' Wortschatz. *Filologu biedrības raksti*, 11, 52–63.
- Garšva, K. (1996). Lietuvių ir latvių kalbų ryšiai. *Lituanistica*, 4(28), 25–33.
- Garšva, K. (2001a). Latvių kalbos lituanizmų adaptacija. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 5, 99–106.
- Garšva, K. (2001b). Lietuviškos kilmės Latvijos Republikos vietovardžiai. *Linguistica Lettica*, 8, 119–127.
- Garšva, K. (2003). Ciskodas. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (t. IV). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Garšva, K. (2005). *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Garšva, K. (2010). Daugpilio rajono lietuviški oikonimai. *Valoda-2010. Valoda dažādų kultūrų kontekstā*, 20, 422–430.
- Garšva, K. (2015). *Latvijos lietuvių šnektos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ç – *Vietvārdu datubāze* (8. izd.). (b. g.). Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra. Pieejams <https://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/>; skatīts 10.09.2022.
- Indāne, I. (1986). *Dignājas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- Jēkabsons, Ē. (2003). *Lietuvieši Latvijā*. Rīga: Elpa.
- Kabelka, J. (1975). *Latvių kalba*. Vilnius: Mintis.
- Kabelka, J. (1982). *Baltų filologijos įvadas*. Vilnius: Mokslas.
- Karaliūnas, S. (2005). *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose* (t. III). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Kiseliūnaitē, D. (2002). Kuršių nerijos vietovardžiai: priesagų *-ait(i)-//at(i)*, *-iki-*, *-it(i)* vediniai. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 6, 75–83.
- Kiseliūnaitē, D. (2020). *Klaipėdos krašto toponimai. Istorinis ir etimologinis registras*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Pieejams [http://prussia.online/Data/Book/kl/klaipdos-krato-toponimai/Kiseli%C5%ABnait%C4%97%20D.%20Klaip%C4%97dos%20kra%C5%A1to%20toponimai%20\(2020\).%20OCR.pdf](http://prussia.online/Data/Book/kl/klaipdos-krato-toponimai/Kiseli%C5%ABnait%C4%97%20D.%20Klaip%C4%97dos%20kra%C5%A1to%20toponimai%20(2020).%20OCR.pdf).
- Kuzavinis, K., & Savukynas, B. (1987). *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Ladms – Noreika, Z., & Stravinskas, V. (reng.). (1976). *Lietuvos TSR administracinio teritorinio suskirstymo žinynas* (II d.). Vilnius: Mintis.
- Laumane, B. (1987). Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas ipatnības. In *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 125–169.
- Laumane, B. (1990). Derivāti ar piedēkli *-ait-* augšzemnieku izloksnēs. *Onomastica Lettica*, 2, 92–101.
- LKI – *Lietuviešu valodas institūta Onīmu kartotēka / Lietuvių kalbos instituto Vardyno kartoteka*.
- LKŽ – Naktinienē, G. (vyr. red.). (2005, atnaujinta versija, 2017). *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): *elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LPŽ – Vanagas, A. (ats. red.). (1985–1989). *Lietuvių pavardžių žodynas* (t. I–II). Vilnius: Mokslas.
- Lvv I – Endzelīns, J. (1956). *Latvijas PSR vietvārdi, I: A–J*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Lvv II – Endzelīns, J. (1961). *Latvijas PSR vietvārdi, II: K–Ū*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Lvv III – Bušs, O. (atb. red.). (2003). *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Paaglis – Piķu*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Lvv IV – Bušs, O. (atb. red.). (2006). *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Lvv V – Bušs, O. (atb. red.). (2010). *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pracirika–Puožu*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Lvv VI – Bušs, O. (atb. red.). (2013). *Latvijas vietvārdu vārdnīca*. R. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Lvv VII – Siliņa-Piņķe, R., Trumpa, A., & Rapa, S. (atb. red.). (2017). *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Saba–Sēža*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas* (I: A–B, II: C–F, III: G–H, IV: I–J). (2008–2021). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Markus-Narvila, L. (2011). *Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts* [Promocijas darba kopsavilkums, Liepājas Universitāte]. Liepāja.

- ME – Milenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns) Rīga: Izglītības ministrija.
- Mežs, I. (2017). *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Latgale*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
- Mežs, I., Stafecka, A., Siliņa-Piņķe, R., & Kovaļevska, O. (2019). *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Kurzeme, Zemgale, Sēlija* (I–II daļa). Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
- Miežinis, M. (1894). *Lietuvizskai-latviszkai-lenkiszskai-rusiszskas žodynas, kun. M Miežinio*. Tilžēje: spaudinta pas J. Schoenke.
- Noreikaite, A. (2019). Lietuvas latviešu tēls Lietuvas un Latvijas pierobežā. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 2, 116–151.
- Plāķis I – Plāķis, J. (sast.). (1936). Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I: Kurzemes vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*, 4(1).
- Plāķis II – Plāķis, J. (sast.). (1939). Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, II: Zemgales vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*, 5(5).
- PMLP dati – *Personvārdu datu bāze*. (b. g.). Latvijas Republikas Iekšlietu Ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde. Pieejams <https://www.pmlp.gov.lv/lv/personvardu-datu-baze>; skatīts 10.10.2022.
- Reķēna, A. (1970). Latviešu valodas sakari ar lietuviešu valodu un slāvu valodām Kalupes toponīmu atspoguļojumā. In *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 152–165.
- Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rudzīte, M. (1993). *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne.
- Sabaliauskas, A. (1966). Lietuvių kalbos leksikos raida. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 8, 5–141.
- Sabaliauskas, A. (1990). *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 268–275.
- Siliņš, K. (1990). *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- Skardžius, P. (1996). *Rinkiniai raštai, I: Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. (Pirmizdevums: 1941)
- Skujenieks, M. (1930). *Latvieši svešumā un citas tautas Latvijā*. Rīga: Valters un Rapa.
- Smoczyński, W. (2007). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny.
- Stafecka, A., & Kvašytė, R. (2020). Lietuviškos kilmės pavardžių panašumai ir skirtumai Kurzemėje ir Latgaloje. *Regionas: istorija, kultūra, kalba. Acta humanitaria universitatis Saulensis*, 27, 176–195.

- Staltmane, V. (1981). *Latyšskaja antroponimija. Familii*. Moskva: Nauka.
- Šaudiņa, V. (1987). Daži sēlisko izlokšņu lituānismu aizgūšanas aspekti. In A. Blinkena (atb. red.), *Latviešu valodas kontaktu pētījumi*. Rīga: Zinātne, 228–235.
- Šaudiņa, V. (1989). Valodu kontakti dažās Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs. In *Latviešu valodas sakari ar citām valodām*. Daugavpils: Daugavpils Pedagoģiskais institūts, 47–62.
- Šaudiņa, V. (1991). Daži vērojumi par lituānismu adaptāciju. In *Valodas aktualitātes – 1990*. Rīga: Zinātne, 50–55.
- Šaudiņa, V. (1994a). Ieskats lituānismu semantikā. *Valoda: teorija, vēsture, metodika. Humanitārās fakultātes III zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Daugavpils Pedagoģiskā universitāte, 135–139.
- Šaudiņa, V. (1994b). *Lituānismi dažās Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs (Aknīste, Gārsene, Laši, Prode)* [Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai, Latvijas Universitāte]. Rīga.
- Šaudiņa, V. (2003). Aizguvums vai mantots vārds? *Valoda – 2003. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 13, 107–113.
- Šaudiņa, V. (2004a). Aizgūtīe darbību un norišu nosaukumi Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 5, 41–51.
- Šaudiņa, V. (2004b). Aizgūtīe mājsaimniecības jēdzienu nosaukumi Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 6, 59–70.
- Šaudiņa, V. (2007). Aizgūtīe palīgvārdi un interjekcijas Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 11, 49–55.
- TMD – *Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės*. (b. g.). Pieejams <https://tmde.lrv.lt/lt/tautiniu-mazumu-kulturos-centrai-ir-tautines-bendrijos/tautiniu-mazumu-organizacijos/latviai>; skatīts 10.11.2022.
- Vanagas, A. (1977). Lietuvių-latvių hidronimų paralelės ir jų arealas. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 17, 146–158.
- Vanagas, A. (1981). *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Vanagas, A. (1989). Latviškos pavardės Lietuvoje. *Kalbų ryšiai ir sąveikos. Lietuvių kalbotyros klausimai*, 28, 62–68.
- VLKK – *Lietuvos Respublikos piliečių vardų sąvadas*. (b. g.). Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Pieejams <http://vardai.vlkk.lt>; skatīts 10.10.2022.
- Volkaitė-Kulikauskienė, R. (1987). *Lietuvių etnogenezė*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Z. (1984). *Lietuvių kalbos istorija* (t. I). Vilnius: Mokslas.

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

THOUGHTS ON MODERN METHODOLOGY AND GHOST ROOTS IN 'OLD EUROPEAN' AND BALTIC ONOMASTICS

Pārdomas par modernu
metodoloģiju un spoku saknēm
„seneiropiešu” un baltu onomastikā

- **HARALD BICHLMEIER** (HARALDS BIHLMEIERS)

ABSTRACT

Keywords:

*hydronym,
historical phonetics,
historical morphology,
word formation,
etymology,
Baltic hydronymy,
Germanic hydronymy,
Celtic hydronymy,
'Old-European'
hydronymy*

In Baltic onomastics (as in 'Old-European' onomastics) traditions are rather long-lasting. One of these traditions – which should now finally be discarded – is that etymologies of hydronyms of the older layers of Indo-European (IE) languages tend to be made by means of pre-World-War-II IE linguistics. Some of these traditional etymologies become impossible, when modern methods of IE linguistics and certain more general rules of scientific procedure (as, e.g., 'Occam's razor') are applied. New results can only be achieved, when the methodology of a certain science is applied at its most advanced level.

A point coming up time and again is that the continued use of old-fashioned methodology leads to the creation of ghost words or ghost roots, which are hard to get rid of. Two such spooky roots will be presented:

One is the (in)famous root PIE **en-/*on-* 'to flow' (regularly to be found in the discussions on hydronyms since Krahe's times – but not even booked in Pokorny's "Indogermanisches etymologisches Wörterbuch"): As there is no evidence a root PIE **h₁en(H)-* 'to flow' ever existed and as all names presumably based on that root can be explained by the roots PIE **pen-* or **h₂en-*, applying Occam's razor we may say that those two roots are sufficient and we need not invent a third one.

The other root to be discarded is PIE **(h₂)lejk-* 'to bend'. It turns out to be a mere phantasma as it is not attested in the appellative lexicon of any IE language. The Lithuanian river-names *Liėkė* etc. can be derived without any problem from the root PIE **ulejk^u-* '(to be) wet, moisten', which is well attested in other IE languages. As will be shown, this makes it impossible,

however, to connect the Lithuanian river names with the name of the river Lech (in Austria and Bavaria) any longer.

KOPSAVILKUMS

Baltu (kā arī „seneiropiešu”) onomastikā tradīcijas ir ļoti noturīgas. Viena no tradīcijām, no kuras beidzot vajadzētu atteikties, ir senākā indoeiropiešu valodas slāņa hidronīmu etimoloģizēšana ar valodniecības metodēm, kas (nereti) radušās pirms Otrā pasaules kara. Dažas no šīm tradicionālajām etimoloģijām kļūst neiespējamās, ja ņem vērā modernas indoeiropēistikas metodes un dažus vispārīgus zinātniskā darba likumus (piem., „Okama asmens”). Jauni rezultāti ir sasniedzami tikai tad, ja tiek lietotas attiecīgās zinātnes jomas jaunākās metodes.

Novecojušas metodoloģijas izmantošana rada vēl citu problēmu, proti, spoku vārdus vai spoku saknes, no kurām vēlāk ir grūti atbrīvoties. Rakstā tiek apskatīti divi šādi spoki.

Viena ir (bēdīgi) slavenā protoindoeiropiešu (protoide.) sakne **en-/*on-* ‘tecēt’. Tā regulāri parādās diskusijās par hidronīmu etimoloģijām jau kopš H. Krāes (*H. Krahe*) laikiem, bet nav ietverta pat J. Pokornija (*J. Pokorny*) darbā „Indogermanisches etymologisches Wörterbuch” (1959). Tā kā nav pierādījumu protoide. saknes **h₁en(H)-* ‘tecēt’ eksistencei un visus vārdus, kas it kā atvasināti no šīs saknes, var izskaidrot ar protoide. saknēm **pen-* ‘purvs’ vai **h₂en-* ‘smelt’, sekojot „Okama asmens” likumam, var secināt, ka pietiek ar šīm divām saknēm un trešā nav jāizgudro.

Keywords:

*hidronīmi,
vēsturiskā fonētika,
vēsturiskā
morfoloģija,
vārddarināšana,
etimoloģija,
baltu hidronīmija,
ģermāņu
hidronīmija,
ķeltu hidronīmija,
„seneiropiešu”
hidronīmija*

Otra neeksistējošā sakne ir protoide. $*(h_1)leik-$ 'liekt', kas izrādās tīrs izgudrojums. Tā neparādās nevienas indoeiropiešu valodas apelatīvajā leksikā. Lietuviešu upes nosaukums *Liėké* un tās radinieki bez grūtībām ir atvasināmi no protoide. saknes $*uleik^{u-}$ 'slapjš, mitrs', kas ir labi dokumentēta citās indoeiropiešu valodās. Kā rakstā parādīts, tas padara neiespējamu lietuviešu hidronīmu un mikrotoponīmu saistību ar hidronīmu Leha (*Lech*) (Vācijā un Austrijā).

1. Introduction

In Baltic onomastics – as in ‘Old-European’ onomastics – traditions are rather long-lasting. Traditions can be fine – as long as they are not an impediment to progress.

One of these traditions, which should now finally be discarded, is the one that etymologies of hydronyms of the older layers of Indo-European languages tend to be made by means of pre-World-War-II Indo-European linguistics. Some of these traditional etymologies become almost inviable or outright impossible, when modern methods of Indo-European linguistics and certain more general rules of scientific procedure (as, e.g., ‘Occam’s razor’) are applied.

New results in probably almost any science can only be achieved, when also the methodology of a certain science is always applied on its most advanced and most actual level.

It is traditionally and quite generally assumed that Baltic hydronyms, i.e., names of rivers and lakes, play a quite relevant role in what is called the ‘Old-European hydronymy’. According to W. P. Schmid and his followers, the Baltic area is even thought to be kind of a core area of this system or layer of hydronyms. Or to be more precise: at least some of Schmid’s graphic presentations of the etymological connections of the Baltic hydronyms with hydronymic material elsewhere in Europe make it look like that.

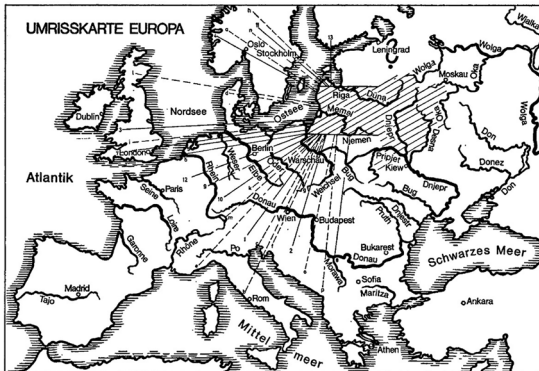

FIGURE 1. Relationship of Baltic hydronyms with hydronyms elsewhere in Europe (Schmid, 1972, 11 = Becker et al., 1994, 185)

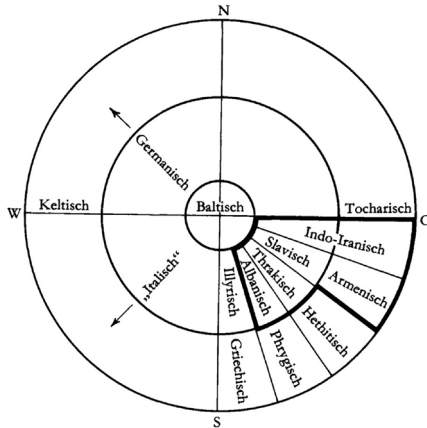

FIGURE 2. The Position of Baltic within the Indo-European Language-Family (Schmid, 1978, 10 = Becker et al., 1994, 233)

Thus it looks as if at least the graphic presentation of what W. P. Schmid wanted to tell us, regularly led others into the wrong direction: It seems much more appropriate to regard the Baltic area as a rather archaic residual area, which simply by the fact that changes in the system of the Baltic languages did not take place – or have taken place to a minor degree and/or only much slower than elsewhere – thus retaining many archaic features and formations intact, which have been altered or superseded by new features and formations elsewhere. And so, while many archaic or old formations of names are still there and can be found without difficulty in the Baltic area, it takes some time and work to dig out the layers of ‘Old European’ elsewhere in Europe.

Anyway, one of the newest depictions of the Indo-European language tree gives the preform of the Baltic languages somehow indirectly at the core of the North-West-Indo-European languages, but also shows that they are the result of one of the last branch-offs that happened at all within the development of the Indo-European languages (cf. Figure 3).

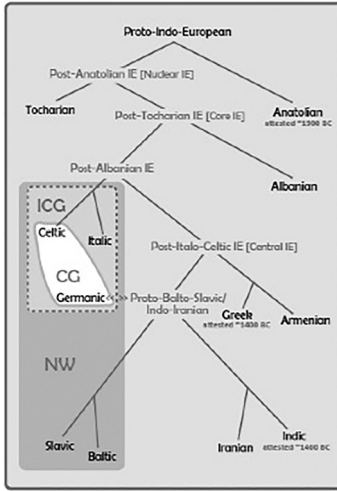

FIGURE 3. Koch, 2020, 54, Fig 10: First-order subgrouping of Indo-European showing overlying positions of the Post-Proto-Indo-European communalities: North-West Indo-European (NW), Italo-Celtic/Germanic (ICG), and Celto-Germanic (CG)

Actually, the really surprising fact is that Baltic managed to keep so many archaic features intact in spite of the fact that it is the result of one of the youngest branchings of the Indo-European languages.

2. Old European Hyronymy

2.1. But back to the beginning for a moment: What is meant by ‘Old European’ or ‘Old European hydronymy’:

The ‘Old-European hydronymy’ is the oldest layer of onomastic material – or more exactly of language material of any kind – we can get our hands on in Central Europe. Though there is no chance of giving an exact date, when these hydronyms came into existence, it is obvious (or to be more correct: it has always been thought to be obvious) that they must be Pre-Germanic, Pre-Celtic, Pre-Italic, Pre-Baltic, Pre-Slavic – and almost certainly of Indo-European origin. Thus, in Central Europe these names must be at least some 3000 years old, as using the traditional

methods of reconstruction the coming into being of, e.g., Celtic and Germanic happened around the middle of the first millennium BCE. In comparison to written texts, these river-names have the great advantage of being fixed to the place, where they were given. This, however, does not always make it easier to find out, to which language or language layer they actually belong. It could be shown in several cases that we are often far from able to prove – in a linguistic sense – that a certain name really comes from a certain language or language layer. Regularly we have to admit that we cannot tell which language is to be preferred and so we have to offer two, three or even more possible solutions.

2.2. Moreover, the status of 'Old-European' has not been clarified sufficiently yet: Leaving aside for the moment the still unproven (and probably unprovable) idea that these hydronyms are of pre-Indo-European, i.e., of substrate origin (we have only guesses about what such [a] substrate language[s] might have looked like), it is almost generally assumed that they are of Indo-European stock, as sufficiently well-founded Indo-European etymologies can be given for practically all of them. 'Old-European' is either thought to have been a dialectal variant of PIE, which would imply that Central Europe must then have been part of the PIE 'Urheimat'; or it might have been a later North-Western Indo-European, which either was the direct predecessor of Germanic and Celtic etc. or belonged to a distinct branch of IE. In the latter case, this implies that there must have been at least two waves of Indo-European immigrations into Europe. For the moment, it seems to me most probable that this last scenario is the right one, as several river-names show features which cannot be explained, if there had been an uninterrupted development PIE > 'Old-European' > Germanic, Celtic etc.¹

But this, of course, has further implications which are too deeply intertwined with archeology – and probably also archaeogenetics – about which I know too little to be able to say anything reliable. But if I understood recent research into genetics and archaeology correctly, there seems to be a growing consensus that there were two waves of immigration

¹ Cf. Bichlmeier, 2017a *passim*, esp. 45ff.

into Europe: one with the arrival of agriculture in the 5th millennium BC coming from the south east, from the Balkans and ultimately from Anatolia (which, however, by Indo-Europeanists is generally thought not to be connected with speakers of some Indo-European idiom), and the other one from the east with the corded ware culture arriving in the (early) 3rd millennium BC (generally thought to be connected with people speaking some Indo-European dialect[s]). It would produce a seducing scenario to connect 'Old European hydronyms' with the arrival of agriculture in the 5th millennium BC (which would then mean, that among the arrivals were some speakers of some Indo-European dialect[s] at least) and the other one, bringing the still now existing Indo-European languages to Europe with the immigrants of the 3rd millennium BC.

But I am rather sceptical, whether it will ever be possible to prove that. But such a scenario might also be an elegant explanation for the fact that parts of the Southern Balkans including Greece, and parts of the Iberian and Italian peninsulas seem to be void of Old European hydronyms: The first wave of immigrants speaking some kind of Indo-European simply might have left these areas (the Southern Balkans and Greece) and the rest of them was completely superseded by later newcomers – or as in the case of the peninsulas, they simply never got there.

And finally, it cannot be excluded that names traditionally called 'Old-European' have been coined in several languages, as 'Old-European' in the sense of Pre-Celtic, Pre-Germanic etc. has not necessarily been only one single language, but might be a cover-term for an archaic layer of several languages, which only have never been written down.

2.3. The 'Old-European' hydronymy was – depending on one's view on it – discovered/established/invented by Hans Krahe (1898-1965). He explained its structure giving several lists and tables of roots and suffixes appearing in these names repeatedly and thus showed its significance for Indo-European linguistics in a series of articles and monographs published from the 1940ies until his death.² Cf., e.g.:

² Cf., e.g., Krahe, 1942; 1950; 1950/51; 1951/52; 1953; 1954a; 1954b; 1955; 1959; 1963; 1964a; 1964b etc.

58 II. Systematischer Teil

Typologische Übersicht

	Ein- facher ā- bzw. ō-Stamm	Suffix -nā, -no-s	Suffix -mā, -mo-s	Suffix -rā, -ro-s	nt- Suffixe	s- Suffixe
<i>ais-/is-</i>		Isana Isafnus, Iserna		Isara Aisaros	Aesontius	
<i>al(a)-</i>	Ala		Alma/Almus	Alara	Alantia Alantas/ Alento [lett. <i>alvāts</i>]	Alsa
		Almina		*Almara	*Almantia	
<i>alb-</i>	Alba	Albina			*Albanta *Albantia	
<i>am(a)-</i>	[alb. <i>amē</i>]	Amana		Amara	Amantia	Amisia
<i>ar(a)-</i>	Ara	Arona Arnus	Arma	Araros Arura	*Arantia *Arantia Arento *Armantia, Armentia	
<i>arġ-</i>	Arga	Argona			*Argantia Argentios	
<i>av(a)-</i>	Ava, Ova		Auma	Avara	Avanta/ Ovanta *Avantia [ai. <i>avatāh</i> , lett. <i>avāts</i>]	*Aventīsa
		Aumena Avefnus Aurana		[* <i>avro-</i> , anord. <i>aurr</i>]	*Aumantia	
<i>sal(a)-</i>	Sala	Salon		Salera	*Salantia Salantas	
		Salmona	[* <i>sal</i>]mo-]			
<i>var(a)-</i>	Vara, Varus	*Varina	Varamus	Varar	*Varantia	Varisia Varusa

FIGURE 4. Krahe, 1954b, 58

This kind of research was then continued by Wolfgang P. Schmid (1929-2010)³ and Jürgen Udolph (*1943),⁴ the last one never even trying to apply modern IE linguistics to the material. Many of these studies have one more basic methodological flaw, however: conclusions about former times and the system were quite often drawn, before proper etymologies of each single hydronym had been made up.

In the meantime, the study of these hydronyms was more or less given up completely by Indo-Europeanists proper, however. Only very few of them did any research in that field, and even fewer did it using the methods of modern Indo-European linguistics, as for example Peter Anreiter⁵ and Thomas Lindner⁶ in Austria.

2.4. The standard means used so far for reconstructing the proto-forms of the river-names of the ‘Old-European’ hydronymy was Pokorny’s “Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch” (1959). This dictionary is still today the most comprehensive comparative dictionary on the Indo-European languages – but it is completely outdated: It is over 60 years old now and it is conceptually a child of pre-World-War-II-scholarship and contains, from today’s point of view, hundreds of mistakes. Of course, to see these mistakes does not pose a big problem to most Indo-Europeanists. But a user lacking experience in comparative IE linguistics will simply not know, what is wrong and why. (S)He will simply go on quoting and using wrong etymologies for his or her purposes. Anyway, there is hardly any science, in which the standards and methods from a century ago are still valid – so why should historical (and comparative) linguistics be different?

On the other hand, until now no real ‘ersatz’-dictionary for the IEW has been written: One can make do, however, to a certain degree with a combination of LIV² and the addenda to it (giving a very ample, but not full account of PIE verbal roots), NIL (presenting nominal

³ Cf. e.g. Schmid, 1968; 1983; 1985; 1986; 1993 etc.; Becker et al., 1994 *passim*.

⁴ Cf. e.g. Udolph, 1979; 1985; 1990; 2007; 2017.

⁵ Cf. e.g. Anreiter, 1997; 2001; 2005 etc.

⁶ Cf. e.g. Lindner, 2000; 2002a; 2002b; 2014 etc.

derivatives of some 200 roots) and LIPP (a full account of PIE particles and pronouns – which are, however, widely irrelevant for hydronymy). And also the Leiden Indo-European Dictionary Series is far from covering the PIE material in its totality – e.g., EDPC, EDBIL, EDPG, EDSIL are far from being full accounts of their respective language groups.⁷

2.5. There are two main points, in which Pokorny's dictionary (and the historical and comparative linguistics implied by it) is now outdated: The first point concerns the reconstruction of the phoneme system of PIE. Though in most parts of the reconstruction of that system there have not been any major changes, two aspects concerning the reconstructed consonant system must be mentioned: Voiceless aspirates are no longer regarded as phonemes, they now count as mere allophones of voiceless occlusives in certain environments, mainly after anlauting PIE *s-, e.g., PIE *sk- > *sk^h-.

The other point concerns the so-called 'laryngeals': In Pokorny's times and in conservative circles of Indo-European studies for decades thereafter (and in large parts of historical onomastics even today) the phoneme-system of PIE contains a vocalic sound 'Schwa' */ə/. Already Ferdinand de Saussure (1857–1913), showed in his 1879 book (published 1878/79 in instalments) that there must be reconstructed so-called 'coefficientes sonantiques' as he called them. And a few years after the decipherment of Hittite as an IE language by Bedřich Hrozný (1879–1952) during World War I (in 1915) it became clear that these sounds must have been consonants, as – according to today's knowledge – two of them (one of them, *h₂, almost always, the second one, *h₃, under certain conditions) are continued as consonantal <h> or <ḫ> in Hittite, for example.⁸ Today these sounds are often thought to have been (phonologically) the fricatives pertaining to the series of tectals, the same way as */s/ is the fricative of the dental series. The 'laryngeals', as they soon came to be called (although they most probably never were laryngeals in the phonetic sense of the word), are today usually written as *h₁, *h₂, *h₃. If they cannot be reconstructed exactly, *H is written as a cover-symbol.

⁷ Cf. on all that already Bichlmeier, 2012; 2013; 2015.

⁸ Cf. Lindeman, 1997 *passim*.

Ignoring the necessity of reconstructing laryngeals means ignoring more than a century of science. And ignoring such well-established facts in etymologizing river-names renders the results of those studies rather irrelevant.

2.6. The other point, in which Pokorny's, Krahe's and the other researchers' reconstructions are widely outdated, is their description of the morphology and the semantics of the hydronymic material: A reconstruction is only complete, if a full account of the morphemes involved, the way they look, their separate and combined meaning and, if possible, the accent of the whole word can be given. Of course, not everything can always be found out, but compared to this outline of what a full etymology should look like, traditional etymologies of river-names hardly ever made it halfway.

2.7. Hopefully, by adhering to stricter rules on what etymologies should look like and by implementing the up-to-date knowledge and methods of IE linguistics we will be able to get more precise etymologies and thus a more precise overall picture of the oldest layers of the hydronymy of Europe.⁹

3. On ghost words and ghost roots

3.1. Introduction

One point coming up time and again is that the continued use of old-fashioned methodology and the refusal to look at things through the lenses of up-to-date procedures leads to the creation of ghost words or ghost roots, which are hard to get rid of again, the more so, when they are continuously being propagated by known researchers. Here the cases of two such spooky roots will be presented – thus hopefully ending their existence.

⁹ Until now, research in the new fashion has been done on some fifty such names, so probably hundreds are still to be done; cf. Bichlmeier, 2016b for an overview until 2015. For research thereafter cf., e.g., Bichlmeier, 2017–2022.

Onomastics, the more so onomastics of the oldest layers of names in Europe, 'Old European onomastics', is especially prone to give rise to such ghost forms. The reason for that is simple: By definition, everything that is being researched in this field of onomastics stems from a layer of language or languages, which are not attested directly in written documents. They have come down to us indirectly, through either Greek or Roman or even later sources. Thus, the documentation of names from those layers often starts many centuries after these names had been given.

Nevertheless, we want to do – and indeed we do – onomastic research on that material. For the larger parts of Central Europe in a wider sense we may be quite sure that what we do research into is of PIE descent. Of course, there are also several researchers who think that a lot of that material is Pre-IE, e.g., because there are so many *a*'s in it, but as we do not know anything for sure about any Pre-IE language of Central Europe, we cannot really tell anything reliable about that whole complex.¹⁰ Anyway it seems clear that if some name is not IE, what we see now is in any case an Indo-Europeanized form. But what can we tell about the mechanisms of folk etymology and adaptation or integration of Pre-IE names from an unattested language into the Indo-European languages of Central Europe? Nothing.

We can only be sure that such processes happened – as they always happen, when names or words are taken over from one language into another one: Phonology and phonetics are adapted, morphology is adapted and sometimes the words and names are secondarily semantically motivated, i.e., the phenomenon of folk etymology takes place. From this follows that we actually can never be sure, whether in the case of hydronyms from the most ancient layers attested we etymologize indeed IE names or rather Indo-Europeanized Pre-IE names fully adapted to the phonological and morphological system of some dialect of IE by folk etymology. But this, of course, should not seduce us to start speculations about the phonology or morphology of some substrate language(s).

¹⁰ Cf. on the question of substrate(s) Bichlmeier, 2016c; 2020c (supplying ample bibliographies).

From this follows that for research into this material we should rely on our knowledge of the attested IE languages on the one hand and on what has been found out in the course of the last 200 years about PIE itself. Thus, we can approach the material to a certain degree from two sides.

3.2. On names in general

Nothing but names are attested in the just mentioned oldest layers we want to analyse. As is generally known, the function of names is to *refer* to some entity – names do not mean anything. But of course, we want to etymologize those names, i.e., we want to know, what the names meant for those giving/coining them in the moment when they gave/coined them. For that we have to find out, which root and which suffix or suffixes were used to build a certain name and what they meant or what information they conveyed, respectively. And as we have no attested texts from the language layer in which the names were coined, this information can only come from the other IE languages. Only well attested languages can be the bases for elucidating, which roots have to be reconstructed, what those roots meant, and what the functions of suffixes were.

So all such information must come from these languages and may then be used for explaining the oldest layers of toponyms not stemming from these languages. As these IE languages are well attested, Indo-Europeanists have been able to establish a quite impressive pool of roots and suffixes, reliably determining their meanings and functions.

The probability that anything attested in these oldest layers of toponyms cannot also be found in the other IE languages is practically zero. Obviously, it cannot be completely excluded either, of course. But in the improbable case that we should have to reconstruct a new root based on the oldest layers of hydronyms and toponyms or based on onyms in general, we should be aware of the fact that we are simply not able and thus *not allowed* to attribute any meaning to such a root. Attributing a meaning to a root appearing only in names is mere guesswork. And guessing is not scientific.

And finally, a last point about methodology must be made: ‘Occam’s razor’ should be applied. Occam’s razor goes as follows: *Entia non sunt*

multiplicanda praeter necessitatem ("Entities should not be multiplied without necessity"). In our case this will mean: If there are two roots already explaining the complete material, we shall neither need nor invent a third one.

3.3. The ghosts

3.3.1. The ghost root PIE **(h₁)leik-*

At first, we shall analyse the Lithuanian river name *Liėkė* and its siblings. Altogether there are about 20 different hydronyms and microtoponyms in Lithuania based on a root Lith. *leik-/liek-*. As can be seen below, there are several forms, in which the root can appear: *leik-*, *like-*, *laik-*, and the names can be simplicia, derivatives or compounds.

Besides the 'classical' Lithuanian literature (esp. Savukynas et al., 1963; Vanagas, 1970; 1981a; 1981b) we have to mention a list of names in SEJL² (2018–2022) s.v. *lāikšės* (LithED, 656 s.v. *lāikšės* the names are not to be found, in this dictionary they are mentioned on p. 696 s.v. *lieknas*). But at least some of the data seems dubious when compared to the data in Lietuvos vietovardžių geoinformacinė duomenų bazė (<http://lkiis.lki.lt/lietuvos-vietovardziu-geoinformacine-duomenu-baze>; further on: LVGDB): the attribution of names to certain geo-objects does not seem to be the same always.

3.3.2. The Lithuanian material

According to Smoczyński (SEJL² 2018 = LithED, 656) there are the following names built from a root Lith. *leik-/liek-*:

3.3.2.1. River names from a basis *leik-/liek-*:

a) derivatives:

Liėkė (2),¹¹ *Liekė* (4),¹² *Leikà* (4),¹³

b) compounds:

¹¹ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; not in Vanagas, 1970; cf. Vanagas, 1981a, 189; 1981b: 59; not in LVGDB.

¹² Cf. Savukynas et al., 1963, 91; not in Vanagas, 1970; cf. Vanagas, 1981a, 189; 1981b: 59; not in LVGDB.

¹³ Cf. Savukynas et al., 1963, 89; Vanagas, 1970, 46; 1981a, 185, 189; 1981b: 59; not in LVGDB.

Leīkupis (1).¹⁴

3.3.2.2. River names from a basis *leikn-/liekn-*:

a) derivatives:

Liekna (1);¹⁵ 7x in LVGDB, among them no hydronym: 116597¹⁶ (meadow), 116664 (meadow), 116866 (meadow), 117072 (meadow), 117766 (meadow), 117807 (meadow), 118043 (forest);

Lieknas (1; 4x);¹⁷

Liēknas (2; 3x);¹⁸ 5x in LVGDB, among them no hydronym: 116808 (meadow), 117138 (meadow), 117244 (meadow), 117700 (meadow), 117767 (meadow).

b) compounds:

Liēknupalis,¹⁹ *Liēknupis*,²⁰ *Pusiáulieknis*.²¹

3.3.2.3. Place names from a basis *leikn-/liekn-*:

a) derivatives:

*Liekniā*²² (in LVGDB as name of the part of a farmstead [118387]); *Lieknēlis*,²³ *Ūžlieknē* (probably a forest name),²⁴ *Ūžlieknis*,²⁵ *Ūžliekniai* (1)²⁶ (117748).

b) compounds:

¹⁴ Cf. Savukynas et al., 1963, 89; Vanagas, 1970, 241; 1981a, 189; 1981b: 59; not in LVGDB.

¹⁵ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 36; 1981a, 190.

¹⁶ The numbers mentioned here and further on are the geo-codes given to the single geo-objects in LVGDB.

¹⁷ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 36, 115; 1981a, 190; form with acute intonation not found in LVGDB.

¹⁸ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 36; 1981a, 190.

¹⁹ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 89; 1981a, 190; not in LVGDB.

²⁰ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 235; 1981a, 190; not in LVGDB.

²¹ Cf. Savukynas et al., 1963, 130; Vanagas, 1970, 254, 256; 1981a, 269; not in LVGDB.

²² Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

²³ Cf. Savukynas et al., 1963, 91; Vanagas, 1970, 115; 1981a, 190; not in LVGDB.

²⁴ Cf. Savukynas et al., 1963, 181 (*Ūžlieknēs ūpis*); Vanagas, 1970, 272 (*Ūžlieknēs ūpis*); 1981a, 356 (*Ūžlieknēs ūpis*): built on the forest name *Ūžlieknē*; not in LVGDB.

²⁵ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a; not in LVGDB.

²⁶ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

Liėknagala,²⁷ *Júodlieknis*,²⁸ *Šilialieknis*.²⁹

3.3.2.4. Additionally to the just mentioned list we find the following derivatives and/or onymizations of Lith. *liėknas*, *liėkna* in LVGDB:

2x *Lieknālis* (2):³⁰ 116716 (meadow), 116824 (meadow);

Lieknālē (2):³¹ 116997 (field);

Liėknai (2):³² 116697 (pasture);

Liėkiai (2):³³ 76426 (village);

4x *Liėknos* (1):³⁴ 117693 (meadow), 117701 (meadow), 117506 (swamp), 117507 (meadow);

Liekniniai pāsėdžiai:³⁵ 116394 (meadow);

3x *Liėknė* (2):³⁶ 116370 (meadow), 116395 (meadow), 116613 (meadow);

Liėknės (2):³⁷ 116711 (meadow).

There are some more compounds and composite names, which can be neglected in this context.

But there is still the problematic form *Liekà* sometimes mentioned in older onomastic literature: It seems to be a ghost name: it is neither booked in any of the books on Lithuanian toponyms by Vanagas – which are still the basic reference points for Lithuanian onomastics – nor in the Lithuanian toponymical data base. Most probably it arose by a miss-spelling of really attested *Leikà*.

²⁷ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a; not in LVGDB.

²⁸ Not in Savukynas et al., 1963; cf. Vanagas, 1970, 251, 256; not in Vanagas, 1981a; not in LVGDB.

²⁹ Cf. Savukynas et al., 1963, 185; Vanagas, 1970, 239, 247; 1981a, 331; not in LVGDB.

³⁰ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³¹ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³² Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³³ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³⁴ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³⁵ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³⁶ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

³⁷ Not in Savukynas et al., 1963; not in Vanagas, 1970; not in Vanagas, 1981a.

3.3.3. On etymology in detail

Where do the names come from, what is their etymology? Based on that root we also find a number of appellatives in Lithuanian and Latvian, mostly meaning ‘swamp, marsh, wet meadow’ and similar things.

Interestingly now, the traditional etymology links these lexemes with a root PIE $*(h_1)leiǵ-$ ‘to bend’ (thus already IEW, 669). The starting points for that etymology seem to have been those Baltic words that mean something like ‘lower and because of that moist part of a meadow’.

We find Lith. *lieknas* (var. *liėknas*) m. ‘swamp, swampy meadows’, Latv. *liekns* m. ‘lower areas, low lying meadow’, Lith. *liekna* (var. *lieknà*) f. ‘low lying swampy meadow’, Latv. *liėkna* f. ‘swamp, lower parts between two hills, moist, swampy woods, big moist meadow’, Latv. *liekne* f. ‘big meadows along an estuary’, Lith. *làiķšės* (1) f. ‘big swamp with bushes grown over it’.³⁸

From the attested Lithuanian and Latvian word forms we may reconstruct the following pre-forms: Proto-Baltic $*leiǵnā-/ *laiǵnā-$, $*leiǵna-/ *laiǵna-$, $*leiǵniūā-/ *laiǵniūā-$ and $*laiǵ-s-iūā-$.

Trying to trace down that root, however, turns out to be impossible: it is not attested reliably anywhere in the appellative lexicon of any IE language. And as we see, the traditional dictionaries still hold up the ‘bend’-etymology, while Smoczyński has the stamina to say that these words are without etymology. And in the newest versions of his dictionaries, he finally makes the step to a new solution, which in my view is the only one possible:

The Lithuanian and Latvian appellatives as well as related names elsewhere can be derived easily and conveniently from the elsewhere well-attested

³⁸ Cf. LitEW I, 332, 364f.; LEV 523 (with outdated etymology). In SEJL, 350 Smoczyński writes: “Bez etymologii.” – Cf. now SEJL² (2018–2022) s.v. *lieknas*, *làiķšės*, where now an etymology based on PIE $*yleiǵ-$ is preferred. This etymological idea is in fact already over a century old (what was also overlooked by Bichlmeier, 2010), cf. LitEW I, 332, where Fraenkel gives the older literature, but refutes this proposal. There is no explanation given for the acute intonation; SEJL² (2018–2022) s.v. *làiķšės* admits: “Akut bez historycznego uzasadnienia.” – ALEW does not list any of the words in question.

root PIE **ulejk^u*- 'to (be) wet, moisten'. Derived from this root PIE **ulejk^u*- are also Lat. *liquēre* 'to be fluid', OIr. *fliuch* 'moist' etc.³⁹

Thus PIE **ulejk^u*- 'to (be) wet, moisten' now also is regarded to be the starting point for the Baltic words in the newer etymological dictionaries, though the problem of the acute is not necessarily tackled – but suffice it to say that these problems were not solved with the traditional solution either.

The interesting point here is that this etymology seems to be over a century old, it only got lost after its refutation by Fraenkel in his etymological dictionary of Lithuanian sixty years ago. The phonological development is clear, the loss of initial PIE **u-* before **l*, **r* is regular in Baltic and Slavic, the PIE labiovelar becomes a velar there.

So, we see: PIE **ulejk^u*- 'to (be) wet, moisten' may be regarded a much better starting point for etymologizing the Baltic appellatives meaning something like 'swamp, marsh, wet meadow' and the Baltic names – and it is well attested elsewhere. From this follows automatically that there is no necessity to adduce some root PIE **(h₁)lejk-* 'bend', which – and this is the crucial point – does not even seem to be attested anywhere else.

Formerly also Slavic names were etymologized based on that root, e.g., Slovak *Likava* (1321 *Lyka*), the most prominent one is probably the hydro- and choronym *Lika* (10th cent. in "De Administrando Imperio" by Constantine Porphyrogenetos: 30,93 [145,9] <lítzan>, 1185 *Lica*; cf. Schramm, 1981, 285f.; Skok, 1971–1974, 2, 301; Loma, 1999–2000, 99, 138) in Croatia. As Croatian *Lika* is either a Slavic or a slavitized name, the same loss of initial **u-* will have taken place at some point in time. If it was Slavic the change was *lautgesetzlich*, if the name was non-Slavic, but was integrated into Proto-Croatian in the 6th to 8th century, after the arrival of the Slavs in today's Croatia, an eventual initial cluster would have been simplified in the course of integration, as such clusters did not exist in Slavic at that time.

³⁹ Cf. LitEW I, 812; DĚLL, 362; EDLIL, 345; EDPC, 426.

Thus, the same point is valid as in the case of the Baltic names: Nothing speaks against etymologizing Slovak *Likava*, Croatian *Lika* starting from PIE **uleikʰ-* ‘(to be) wet, moisten’.

As we see, there is no need to reconstruct a root PIE **(h₁)leik-* ‘to bend’ for anything in Baltic or Slavic. Besides the just mentioned Slavic group around the Croatian hydro- and choronym *Lika* there is the river-name *Lech* in Austria and Bavaria.⁴⁰

The situation with the river name *Lech* is a bit more complicated. But as it will turn out in the end, this name contains neither the root PIE **(h₁)leik-* ‘to bend’, as it has been claimed from time to time, nor the root PIE **uleikʰ-* ‘(to be) wet, to moisten’ as we are told in several recent publications, among them Greule’s “Deutsches Gewässernamenbuch” (2014, 304), the standard publication on hydronyms in and around Germany and their etymologies.

But the name *Lech*, generally regarded as Celtic, cannot be reconstructed on the basis of PIE **uleikʰ-* ‘(to be) wet, to moisten’, if it was a Celtic name, as its form would now have to be now German †*Bleff*, †*Fleff* or †*Flepp*, depending on when it was integrated into German. But it can be reconstructed without contradictions and without taking into account special rules only for this name based on a root meaning ‘to strike, to beat’ or ‘to flatten’. While traditionally the root has been reconstructed as PIE **plek-*,⁴¹ we now have to reconstruct it as **pleh₂k-* ‘to beat, to flatten’ (LIV², 485).

But in either case the reconstruction can be shown to work nicely: one variant would be the following scenario:

(late) PIE **p₁lk-nā-* > Early Proto-Celtic **ϕ₁liknā-* > Proto-Celtic **likkā-* → OHG *Lech*

or

⁴⁰ Cf. on this name explicitly with full bibliography Bichlmeier, 2010; 2023.

⁴¹ This root-structure is taken as the starting-point of the etymology of *Lech* by Falileyev et al., 2010, 22, 147.

PIE **p̥l̥h₂k-néh₂*- > late PIE **pl̥k-ná*- (laryngeal loss by 'weather'-rule)⁴² > Early Proto-Celtic **ϕliknā*- > Proto Celtic **likkā*-⁴³
→ OHG *Lech*

Starting from a root meaning 'flat, to flatten' this would give us the meaning 'the flat one' = 'the shallow one'. But on the other hand, there are appellatives which seem to go back to the same preform Proto-Celtic **likkā*-: cf. Mlr. *lecc* 'plate of stone', Welsh *llech* 'plate of stone', Breton *lec'h* 'tomb stone'.⁴⁴

It is possible to arrive at the given semantics, too, by applying standard sound-laws and standard semantic shifts, which would lead to the river name *Lech* originally having meant 'the one with stone(-plate)s'. For that we have to start from an *n*-stem or a *men*-stem derived from the root PIE **pleh₂k*-:

PIE **pléh₂k-(m)ŋ* n. or **pléh₂k-(m)ōn* m., Gen. **p̥l̥h₂k-(m)én-s* →
**p̥l̥h₂k-(m)n-és*, Instr. **p̥l̥h₂k-(m)n-éh₁* 'flatness, flat area, plain.'

From this last form, i.e., the weak form of the stem, can be derived a possessive adjective in PIE *-*ó*-: PIE **p̥l̥h₂k-(m)n-ó*- 'having flatness or a plain, being characterized by flatness'. This form leads again to the before mentioned Proto-Celtic **likko*-.

In the appellatives there seems to have been a shift from 'plain (thing)' to 'plain thing made of stone' to 'stone-plate'.

⁴² For the 'weather'-rule cf. Neri, 2017, 343: *VHK_nR/ŪŪ' > VK_nR/ŪŪ', RHK_nR/ŪŪ' > RK_nR/ŪŪ'* or *R_cK_nR/ŪŪ'*. So, it says, a laryngeal gets lost in the position before a sequence of occlusive plus consonantic resonant plus accented vowel. Thus, the development described is completely regular: PIE **p̥l̥h₂k-(m)n-ó*- > Pre-Proto-Celtic **pl̥k-(m)n-ó*- > Early Proto-Celtic **ϕlik-nó*- > Proto-Celtic/ (Proto-)Gaul. **likko*-.

⁴³ Also, the assimilation of (Pre-)Proto-Celtic **kn*- > **kk*- is regular: Already Stokes (1893, *passim*, here 170) showed (followed by Lühr, 1985 *passim*, here 293, 337 and de Bernardo Stempel, 2010, *passim*) that in Proto-Celtic there was a sound-law similar to 'Lex Kluge' in Germanic which caused that in a position before the word accent groups of PIE **p/t/k + *n* became Proto-Celtic **pp/tt/kk* and those of PIE **b^(h)/d^(h)/g^(h) + *n* became Proto-Celtic **bb/dd/gg*.

⁴⁴ Already Delamarre (DLG², 201 = DLG³, 201) took PIE **plek*- as a starting-point for his etymology. But in view of the fact that the root must be reconstructed indeed as PIE **pleh₂k*-, his preform "**pl̥kā*" has proved wrong: correctly reconstructed PIE **p̥l̥h₂keh₂* would rather lead to Proto-Celtic **lakā*. And his claim that the geminate is the result of "gémination expressive" is rather *ad hoc* anyway.

And this meaning is corroborated by what the river looks like in its upper parts: in the case of low water, indeed stone-plates are to be seen or wide areas with gravel respectively. And at some places upriver the water is flowing through quite narrow canyons with steep rock walls.

So, what is the result of our little research? We see: a root PIE $*(h_1)leik-$ ‘to bend’ does not exist. It is a ghost root and nothing else.

But there is a root PIE $*uleik^u-$ ‘(to be) wet, to moisten’, which is well attested, e.g., in Latin and Celtic and is most probably contained also in Slavic names, Baltic names and appellatives.

Neither of these roots is the basis of the river-name *Lech*, however, which has traditionally been said to be etymologically connected with the Slavic and Baltic material. The river name *Lech* goes back to a root PIE $*pleh_2k-$ ‘to beat, to flatten’ and most probably originally meant ‘the one with stones or stone plates’.

And finally: the hydronym *Liekà* is most probably a ghost-name based on a typo for *Leikà*.

4. The ghost root PIE $*en-/on-$

A similar case can be observed in connection with the famous – or rather infamous? – PIE root $*en-/on-$ ‘to flow’.⁴⁵ This root has been regularly mentioned for decades in the discussions on hydronyms since Hans Krahe’s times, but – and here the story starts to become interesting –, it is not even included in Pokorny’s “Indogermanisches etymologisches Wörterbuch”. And this for a good reason: Whether we reconstruct it in Pokorny’s antiquated way as PIE $*en-/on-$ or in a modernized way as PIE $*h_1en(H)-$, there is neither a single appellative word nor an onym which *must* be necessarily reconstructed on the basis of this root. The “problem” with forms presumably going back to that root is, that all of them can be explained as coming either from a root PIE $*h_2en-$ ‘to take

⁴⁵ Cf. on problems with that root explicitly with full bibliography of older literature Bichlmeier, 2018b; 2021c; 2021d.

out/up water' > late Western PIE **an-* or from a root PIE **pen-* 'standing water, swamp', when they hail from Celtic territories, as one of the sound changes constituting Celtic is the loss of pre-vocalic PIE **p-*.

In Lithuania this concerns mainly the hydronym *Anykštė* and the toponym *Anykščiai* (LVŽ I, 88, 102) derived from the hydronym, as well as the Russian hydronym *Onut*.

These names have traditionally been connected with Celtic appellatives. And some researchers not too well acquainted with Celtic linguistics still do so today. But those Celtic words as MIr. *en* 'water', MIr. *enach* 'swamp', MIr. *an* 'river', Gaul. *anam* 'swamp' (glossing Latin *paludem*) are most easily derived from PIE **pen-* 'standing water, swamp', having lost initial **p-* as is usually the case in Celtic. They are related to Proto-Germ. **fanja-* > NHG *Fenn* 'swamp', Nthl. *veen* etc., probably with the choronym *Pannonia* and other forms.⁴⁶

If that is the case, a connection of the Lithuanian names with the Celtic words is to be excluded.

Else, usually the Austrian river name *Enns* is mentioned here, attested as *Anisa*, *Anisum* in antiquity (Greule, 2014, 128f.) as well as the river-name *Inn*, which shows older forms going back to some **Eno-* and maybe also **En̥io-* (Greule, 2014, 243). In Ireland we find the river names *On*, *Onach* going back to Proto-Celtic **Ono-*, **Onāko-*.

Lately a number of German river names have been brought into the discussion, but they either show an anlaut **An-* or **Un-* and if they have **En-* they come from an area, where they might be of Celtic origin in the end.

Among these names are *Ahne*, *Ohne* etc. (Greule, 2014, 26, 389) which all have first attestations beginning with *An-*, *On-*, partially they even show old geminates as *Ann-*. All these names can actually only be of Germanic origin and continue Proto-Germ. **an-* or **un-* (or **aun-*). So

⁴⁶ Cf. EWAhd III, 152–154; EDPC, 127.

they can continue (Pre-)Proto-Germ. **an-* < PIE **h₂en(H)-* or Proto-Germ. **un-* < PIE **h₂n̥(H)-*.

Moreover, names of the type *Ohne* were adduced which either clearly continue old long vowels as Proto-Germ. **ō* < Pre-Proto-Germ. **ā* or **ō* or diphthongs as Germ. **au*. So even here, we are not forced by our data to reconstruct PIE **h₁en(H)-*. Long vowels could also go back to inner Germanic lengthened grade as PIE **h₂ōn-*.

The only names which might really prove the existence of a root PIE **h₁en(H)-* are names beginning with old **En-* in Germanic or with *En-* or *In-* in German.

By some researchers, place names as *Ober-Ense*, *Unter-Ense*, *Nieder-Ense*, *Ensen* or *Annezin* (at the Pas-de-Calais) were brought forward as arguments. But they either show old *An-* or secondary *En-* from umlauted *An-*. So, they are no proof for anything either.

Then there are the river-names *Ennest*, *Welschenennest*, *Enste*, which however also rather go back to a preform Proto-Germ. **an-ia-sta-* vel sim.

Finally, there is the river-name and secondary place name *Ennepe* (hydronym: 1235 *Ennepe*, 1325 *Enepe*; toponym: 1285 *de Enepene*, 1398 *Enepe*; cf. Greule, 2014, 128), which however has not yet been ascribed a unanimous etymology: Some think it comes from **en-apa-*, others however prefer **Anipa* < **aniā-apa* and regard it an *apa-* name. So, here, too, there is no clear point for a name starting with *En-*. Moreover, this last-mentioned name is in the so-called Germanic-Celtic transition zone – so it might be Celtic in the end and might be closely related to the river name and place name *Anif* (cf. HELSON I, 7f.) near Salzburg in Austria, which is generally thought to come from **An-apa-* and is connected to Gaul *anam* etc.

So, *Ennepe* might be of Celtic origin and be etymologically related to Middle Irish *en*, *enach* etc. from Proto-Celtic *(*φ*)*en-* < PIE **pen-*.

To sum up, what I said about the names that have been advanced in favour of a root **en-/on-* we can say:

FIGURE 5. Celts and Germans at the middle of the 1st c. BC (Schuhmacher, 2007, 169)

There is neither a German(ic) nor a Celtic hydronym which necessarily must be etymologized with a root PIE $*h_1en(H)-$. The names can be based on PIE $*pen-/ *pon-/ *pn̥-$ ‘swamp, standing water’, when they are Celtic, or else on PIE $*h_2en-$ ‘to take out/up water’ > $*an-$.

Applying again the principle of Occam’s razor to this situation, we should be content with those two roots PIE $*pen-$ ‘swamp, standing water’ and $*h_2en-$ ‘to take out/up water’, because we are able to explain all attested appellatives and all attested onyms with them. There is no need to invent a third root – to which we cannot even attribute a definitive meaning, as it is not attested unquestionably anywhere in the appellative lexicon.

5. Conclusions

Hopefully, I could show that sound methodology is a necessary prerequisite for doing sound etymologies. Names of IE descent are made of IE material, that is IE roots and suffixes. To our knowledge, there have never been roots or suffixes which have exclusively been used for forming (proper) names. All material used to form names was also present in the appellative lexicon at some point of time in the history of a certain language or language family. Thus, we can usually explain names from what we know about appellatives. Only attested appellative formations give us an idea about the meaning of the underlying roots. Only unquestionably attested roots should be used for reconstructing names, even more so names of the older layers of the languages in Europe.

As the roots PIE **h₁leik-* ‘to bend’ and **en-/on-* ‘to flow’ are not attested anywhere in appellatives uncontestedly and as we do not need them anywhere for explaining any name, we should finally discard them from serious etymological work on names.

They are nothing but – unluckily still rather undead – ghosts from the past of Pre-World-War-II linguistics.

REFERENCES

- ALEW – Hock, W., Fecht, R., Feulner, A. H., Hill, E., & Wodtko, D. S. (2015). *Altltauisches etymologisches Wörterbuch (ALEW)*, I: A-M; II: N-Ž; III: *Verzeichnisse und Indices*. Hamburg: Baar.
- Anreiter, P. (1997). *Breonen, Genaunen und Fokunaten: Vorrömisches Namengut in den Tiroler Alpen*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Anreiter, P. (2001). *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.
- Anreiter, P. (2005). Die Schichtung der Tiroler Gewässernamen. In A. Greule, W. Janka, & M. Prinz, (Eds.), *Gewässernamen in Bayern und Österreich*. 3. Kolloquium des Arbeitskreises für bayerisch-österreichische Namenforschung. Regensburg, 27./28. Februar 2004. Regensburg: Vulpes, 35–49.
- Becker, J., Eggers, E., Udolph, J., & Weber, D. (Eds.). (1994). *Linguisticae Scientiae Collectanea: Ausgewählte Schriften von Wolfgang P. Schmid*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Bichlmeier, H. (2010). Bayerisch-österreichische Orts- und Gewässernamen aus indogermanistischer Sicht. *Blätter für oberdeutsche Namenforschung*, 46 (2009[2010]), 3–63.
- Bichlmeier, H. (2012). Anmerkungen zum terminologischen Problem der ‘alteuropäischen Hydronymie’ samt indogermanistischen Ergänzungen zum Namen der Elbe. *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge*, 47(4), 365–395.
- Bichlmeier, H. (2013). Zum sprachwissenschaftlichen Niveau der Forschungen zur ‚alteuropäischen Hydronymie‘ – Eine Erwiderung auf eine Polemik. *Acta Linguistica Lithuanica*, 68, 9–50.

- Bichlmeier, H. (2015). Zu den Grenzen der Erkenntnismöglichkeit der Forschungen alten Stils zur alteuropäischen Hydronymie: überholte sprachwissenschaftliche Konzepte und Mythenbildung – dargestellt anhand von Gewässernamen aus Bayern und Österreich (Bayerisch-österreichische Orts- und Gewässernamen aus indogermanistischer Sicht: Teil 4: *Attersee und Sinn*). In W. Janka, & R. Harnisch (Eds.) unter Mitwirkung von S. Graßl und R. Spannbauer-Pollmann, *Namen in Grenzräumen. 7. Kolloquium des Arbeitskreises für bayerisch-österreichische Namenforschung (Passau, 27./28. September 2012)*. Regensburg: Vulpes (2014[2015]), 9–33.
- Bichlmeier, H. (2016a). Ein neuer Blick auf die ältesten Orts- und Gewässernamen in (Mittel-)Europa. *Namenkundliche Informationen*, 105/106 (2015[2016]), 299–331.
- Bichlmeier, H. (2016b). Zur Frage des nichtindogermanischen Substrats im Germanischen: Ein kurzer Überblick. *Slovo a Slovesnost*, 77, 316–336.
- Bichlmeier, H. (2017). Was kann man an lexikalischen und morphologischen Elementen aus dem Namenschatz der sogenannten 'alteuropäischen Hydronymie' gewinnen? – Ein Zwischenbericht. In B. S. S. Hansen, B. Nielsen Whitehead, Th. Olander, & B. A. Olsen (Eds.), *Etymology and the European Lexicon. Proceedings of the 14th Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17–22 September 2012 Copenhagen*, 37–52.
- Bichlmeier, H. (2018a). Zum Namen des Inns: Bekanntes und Vergessenes. *Namenkundliche Informationen*, 109/110 (2017[2018]), 53–62.
- Bichlmeier, H. (2018b). Research on Old-European Hydronymy: Between Tradition and Innovation. *Onomastica Lettica*, 5, 9–37.
- Bichlmeier, H. (2019a). Archaische Fluss- und Ortsnamen in Mitteleuropa aus Sicht der modernen Indogermanistik. *Onomastica Uralica*, 12 (2018[2019]), 57–74.
- Bichlmeier, H. (2019b). Zum Namen der Saar – ein Überblick über die bisherigen etymologische Vorschläge. In H. Bichlmeier, & H.-D. Pohl (Eds.), *Akten des XXXIII. Namenkundlichen Symposiums in Kals am Großglockner. 07. bis 10. Juni 2018*. Hamburg: Baar, 129–140.
- Bichlmeier, H. (2020a). Zur Etymologie des Flussnamens *Ruhr* und seiner Sippe. *Namenkundliche Informationen*, 111 (2019[2020]), 153–165.
- Bichlmeier, H. (2020b). Sind die Namen der Saar keltisch oder vorkeltisch? *Zeitschrift für celtische Philologie*, 66 (2019 [2020]), 1–13.
- Bichlmeier, H. (2020c). On the question of the non-IE substratum in Germanic. In H. Bichlmeier, O. Šefčík, & R. Sukač (Eds.), *Etymologus: Festschrift for Václav Blažek*. Hamburg: Baar, 73–92.

- Bichlmeier, H. (2021a). Anmerkungen zu den Flussnamen lit. *Liėkė*, *Liekà* und ihrer Sippe. *Acta Linguistica Lithuanica*, 83 (2020[2021]), 151–177. <https://doi.org/10.35321/all83-07>
- Bichlmeier, H. (2021b). On the Etymology of the River-name *Ruhr* and Some of its Central-European Cognates: Celtic or not Celtic – That is the Question. *Journal of Celtic Linguistics*, 22, 15–31.
- Bichlmeier, H. (2021c). Der Name des Flusses Inn, Ockhams Rasiermesser und moderne Indogermanistik. *Zeitschrift für celtische Philologie*, 68, 15–38. <https://doi.org/10.1515/zcph-2021-0003>
- Bichlmeier, H. (2021d). Anmerkungen zu einigen mit An- beginnenden litauischen Gewässernamen und ihren außerbaltischen Verwandten. *Acta Linguistica Lithuanica*, 84, 190–219. <https://doi.org/10.35321/all84-09>
- Bichlmeier, H. (2023). Addenda und Corrigenda zu zwei neuen Darstellungen der Etymologie des Flussnamens *Lech*. *Österreichische Namenforschung*, 49 (2022[2023]), 21–40 (in the press).
- de Bernardo Stempel, P. (2010). Die Geminaten des Festlandkeltischen. In K. Stüber, Th. Zehnder, & D. Bachmann (Eds.), *Akten des 5. Deutschsprachigen Keltologensymposiums. Zürich, 7.–10. September 2009*. Wien: Praesens, 65–87.
- DÉLG – Chantraine, P. (2009). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: histoire des mots* (Nouvelle édition). Paris: Klincksieck.
- DLG² – Delamarre, X. (2003). *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. (Préface: P.-Y. Lambert. 2e édition revue et augmentée) Paris: Éditions Errance.
- DLG³ – Delamarre, X. (2018). *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. (Préface: P.-Y. Lambert. Troisième édition) Arles: Éditions Errance.
- EDBIL – Derksen, R. (2014). *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.
- EDLIL – de Vaan, M. (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden, Boston: Brill.
- EDPC – Matasović, R. (2009). *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden, Boston: Brill.
- EDPG – Kroonen, G. (2013). *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden, Boston: Brill.
- EDSIL – Derksen, R. (2008). *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.
- EWAhd III – Lloyd, A. L., & Lühr, R. unter Mitarbeit von Kohlrusch, G., Kozińska, M., Purdy, K. R., & Schuhmann, R. (2007). *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen, III: fadum – fūstslag*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Falileyev, A. in collaboration with Gohil, A. E., & Ward, N. (2010). *Dictionary of Continental Celtic Place-Names. A Celtic Companion to the Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Aberystwyth: CMCS.
- Greule, A. (2014). *Deutsches Gewässernamenbuch. Etymologie der Gewässernamen und der dazugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen*. (Unter Mitarbeit von S. Hackl-Rößler) Berlin, Boston: de Gruyter.
- HELSON I – Lindner, Th., & Reiffenstein, I. (2015). *Historisch-Etymologisches Lexikon der Salzburger Ortsnamen. (HELSON), I: Stadt Salzburg und Flachgau*. Salzburg, Wien: Edition Tandem.
- IEW – Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (I Band). München, Bern: Francke.
- Koch, J. T. (2020). *Celto-Germanic. Later Prehistory and Post-Proto-Indo-European vocabulary in the North and West*. Aberystwyth: Canolfan Uwchefrydiau Cymreig a Cheltaidd Prifysgol Cymru / University of Wales Centre for Advanced Welsh and Celtic Studies. <https://www.wales.ac.uk/Resources/Documents/Centre/2020/Celto-Germanic2020.pdf>
- Krahe, H. (1942). Beiträge zur illyrischen Wort- und Namenforschung. *Indogermanische Forschungen*, 58, 131–152.
- Krahe, H. (1950). Alteuropäische Flußnamen [Part I]. *Beiträge zur Namenforschung*, 1, 24–51, 247–266.
- Krahe, H. (1950–1951). Alteuropäische Flußnamen [Part II]. *Beiträge zur Namenforschung*, 2, 113–131, 217–237.
- Krahe, H. (1951–1952). Alteuropäische Flußnamen [Part III]. *Beiträge zur Namenforschung*, 3, 1–18, 153–170, 225–243.
- Krahe, H. (1953). Alteuropäische Flußnamen [Part IV]. *Beiträge zur Namenforschung*, 4, 37–53, 105–122, 234–243.
- Krahe, H. (1954a). Alteuropäische Flußnamen [Part V]. *Beiträge zur Namenforschung*, 5, 97–114, 201–220.
- Krahe, H. (1954b). *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. Heidelberg: Winter.
- Krahe, H. (1955). Alteuropäische Flußnamen [Part VI]. *Beiträge zur Namenforschung*, 6, 1–13.
- Krahe, H. (1959). Sprachliche Aufgliederung und Sprachbewegungen in Alteuropa. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, 1959, 1*. Wiesbaden: Steiner (in Kommission).
- Krahe, H. (1963). Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*,

Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, 1962,5. Wiesbaden: Steiner (in Kommission).

Krahe, H. (1964a). *Unsere ältesten Flußnamen.* Wiesbaden: Harrassowitz.

Krahe, H. (1964b). Idg. **enebh-* in europäischen Flussnamen. *Beiträge zur Namenforschung*, 15, 10–16.

LEV – Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (2 vols.). Rīga: Avots. [2001: reprint in 1 vol.]

Lindeman, F. O. (1997). *Introduction to the 'Laryngeal Theory'*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Lindner, Th. (2000). Die Etymologie von *luvavum* und *Salzburg*. In M. Ofitsch, & Ch. Zinko (Eds.), *125 Jahre Indogermanistik in Graz. Festband anlässlich des 125jährigen Bestehens der Forschungsrichtung Indogermanistik an der Karl-Franzens-Universität Graz.* Graz: Leykam, 239–245.

Lindner, Th. (2002a). Ortsnamen aus indogermanistischer Sicht. In P. Ernst, I. Hausner, E. Schuster, & P. Wiesinger (Eds.), *Ortsnamen und Siedlungsgeschichte. Akten des Symposiums in Wien vom 28–30. September 2000.* Heidelberg: Winter, 9–14.

Lindner, Th. (2002b). Die ältesten Salzburger Ortsnamen: ein etymologisches Glossar. In P. Anreiter, P. Ernst, & I. Hausner (Eds.), *Namen, Sprachen*

und Kulturen. Festschrift für Heinz-Dieter Pohl zum 60. Geburtstag. Wien: Praesens, 539–553.

Lindner, Th. (2014). Die Salzach und ihre Nebenflüsse aus namenkundlicher Sicht. In G. Rampl, K. Zipser, & M. Kienpointner (Eds.), *In Fontibus Veritas. Festschrift für Peter Anreiter zum 60. Geburtstag.* Innsbruck: Innsbruck University Press, 327–338.

LIPP – Dunkel, G. E. (2014). *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme, I: Einleitung, Terminologie, Lautgesetze, Adverbialendungen, Nominalsuffixe, Anhänge und Indices. Vol. II: Lexikon.* Heidelberg: Winter.

LitEW – Fraenkel, E. (1962–1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (2 vols.). Heidelberg: Winter.

LithED – Smoczyński, W. (2018). *Lithuanian Etymological Dictionary.* (Ed. by A. Holvoet, & St. Young with the assistance of W. Browne) Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Lang.

LIV² – Rix, H., Kümmel, M., Zehnder, Th., Lipp, R., & Schirmer, B. (2001). *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (Zweite, verb. u. erw. Aufl.). Wiesbaden: Reichert.

Loma, A. (1999–2000). Serbisches und Kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 38, 87–161.

- Lühr, R. (1985). Fälle von Doppelkonsonanz im Keltischen. Zur Frage ihrer Genese. *Sprachwissenschaft*, 10, 274–346.
- LVŽ I – Balode, L. et al. (2008). *Lietuvos vietovardžių žodynas, I: A–B*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Neri, S. (2017). *Wetter. Etymologie und Lautgesetz*. Perugia: Università degli Studi di Perugia.
- NIL – Wodtko, D. S., Irslinger, I., & Schneider, C. (2008). *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter.
- de Saussure, F. (1879). *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipsick [sic]: Teubner.
- Savukynas, B., Vanagas, A., Vitkauskas, V., Vosylvytė, K., & Ermanytė, I. (1963). *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Schmid, W. P. (1968). Alteuropäisch und Indogermanisch. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz*, 1968,6, 243–258.
- Schmid, W. P. (1972). Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa. *Indogermanische Forschungen*, 8, 1–18.
- Schmid, W. P. (1978). Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz*, 1978,1, 13–24.
- Schmid, W. P. (1983). Das sprachgeschichtliche Problem Alteuropa. *Sprachwissenschaft*, 8, 101–113.
- Schmid, W. P. (1985). Das Lateinische und die Alteuropa-Theorie. *Indogermanische Forschungen*, 90, 129–146.
- Schmid, W. P. (1986). Elbe. In H. Beck et al. (Eds.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Bd. 7). Berlin, New York: de Gruyter, 100f.
- Schmid, W. P. (1993). Zur Schichtung der Gewässernamen. In F. Debus (Ed.), *Deutsch-slawischer Sprachkontakt im Lichte der Ortsnamen. Mit besonderer Berücksichtigung des Wendlandes*. Neumünster: Karl Wachholtz, 37–46.
- Schramm, G. (1981). *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend*. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Schuhmacher, St. (2007). *Die Deutschen und die Nachbarstämme: Lexikalische und strukturelle Sprachkontakthänomene entlang der keltisch-germanischen Übergangszone*. In H. Hablitzel, & D. Stifter (Eds.), *Johann Kaspar Zeuß im Kultur- und sprachwissenschaftlichen Kontext (19. Bis 21. Jahrhundert)*, Kronach 21.–23.7.2006. (Keltische Forschungen, 2) Wien: Praesens, 167–207.

- SEJL – Smoczyński, W. (2007). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.
- SEJL² 2018 – Smoczyński, W. (2018). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. (Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Version uploaded on 01.20.2018.) Retrieved March, 2018, from www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. pdf. (Original work published 2007)
- SEJL² 2019 – Smoczyński, W. (2019). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. (Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Współpraca redakcyjna: M. Osłon. Version uploaded on 03.09.2019.) Retrieved March, 2019, from www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. pdf. (Original work published 2007)
- SEJL² 2020 – Smoczyński, W. (2020). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. (Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Współpraca redakcyjna: M. Osłon. Version uploaded on 06.21.2020.) Retrieved June 28, 2020, from www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. pdf. (Original work published 2007)
- SEJL² 2022 – Smoczyński, W. (2022). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. (Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Współpraca redakcyjna: M. Osłon. Version uploaded on 05.31.2022.) Retrieved July 6, 2022, from www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. pdf. (Original work published 2007)
- Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (4 vols.). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Stokes, W. (1893). On the assimilation of pretonic *n* in Celtic suffixes. *Zeitschrift für celtische Philologie*, 2, 167–173.
- Udolph, J. (1979). *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen*. Heidelberg: Winter.
- Udolph, J. (1985). Ex oriente lux – auch in deutschen Flurnamen. In R. Schützeichel (Ed.), *Gießener Flurnamen-Kolloquium (1.–4. Oktober 1984)*. Heidelberg: Winter, 272–298.
- Udolph, J. (1990). *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg: Winter.
- Udolph, J. (2007). Alteuropa in Kroatien: Der Name der *Sava/Save*. *Folia Onomastica Croatica*, 12/13 (2003–2004 [2007]), 523–548.
- Udolph, J. (2017). Heimat und Ausbreitung indogermanischer Stämme im Lichte der Namenforschung. *Acta Linguistica Lithuanica*, 76, 172–249.

Vanagas, A. (1970). *Lietuvos TSR hidronimų daryba*. Vilnius: Mintis.

Vanagas, A. (1981a). *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.

Vanagas, A. (1981b). Lietuvių hidronimų semantika. *Lietuvių onomastikos tyrinėjimai. Lietuvių kalbotyros klausimai*, 21, 4–153.

KO PAR LATVIJAS DIENVIDAUSTRUMU PIEROBEŽAS VIETVĀRDIEM STĀSTA 1542. GADA LIVONIJAS-LIETUVAS DIŽKUNIGAITIJAS ROBEŽU APRAKSTS

What the 1542 Livonian-Grand
Duchy of Lithuania Boundary
Description Tells Us about the
Place Names of the South-
Eastern Latvian Borderlands

■ OTĪLIJA KOVAĻEVSKA

ABSTRACT

Keywords:

*South-Eastern
border of Latvia,
place names,
description of the
1542 boundaries,
Kurcuma ezers*

The 1542 description of the Livonian-Grand Duchy of Lithuania boundaries refers to the area of the present-day Latvian-Lithuanian border to the east of Kurcums, as well as the entire Latvia-Belarus border. The document contains a wealth of toponymical material together with geographical descriptions, which help to identify the place names mentioned in the book on a modern map. A significant part of the document is taken by descriptions of various local border conflicts of the first half of the 16th century with a large number of personal names, which show not only the tradition of using personal names of their time, but also demonstrate how a personal name becomes a place name.

Most of the lake names mentioned in the description (over 50 in total) have changed little to the present day; the names of the rivers are mostly derived from the names of the lakes or are even identical to them. Thanks to these well-recognisable place names, the route description gives a clue to the other hydronyms and their localisation. Of particular note is lake *Kurcum*, from which the border description starts, which is not the present lake *Kurcuma ezers* in Medumi municipality, but lake *Kalinaukas* in Lithuania, 1 km from the Latvian border. The current lake *Grendzes ezers* is called *Arkležers* in the description, *Zemgales ezers – Gulbina, Kočerginas ezers – Petriņa* lake, etc. Confirmation of these names can also be found in 19th–20th century sources; however, they have not either lasted until today, or only a few remember them. In cases where a modern hydronym is an obvious innovation, but the older one has not yet been completely forgotten, the possibility of restoring it could be considered. It was also suggested that attempts should be made to revive the old names of objects whose names have been lost today.

The article analyses the place names of 1542 mainly from a geographical point of view, focusing on the localisation of the objects. However, the forms of recording ancient names may also be of interest to linguists studying the etymology of place names. The aim of this article is therefore not only to show how old many place names in the south-eastern Latvian border area are, but also to encourage more in-depth and multifaceted research into this source.

Ievads

1542. gada Livonijas–Lietuvas dižkunigaitijas robežu apraksts (publicēts: Dzjarnovič, 2007; 2010) attiecas uz tagadējās Latvijas–Lietuvas pierobežas zonu uz austrumiem no Kurcuma, kā arī uz Latvijas–Baltkrievijas robežu visā tās garumā. Dokuments satur bagātīgu toponīmisko materiālu līdz ar ģeogrāfiskiem aprakstiem, kas palīdz identificēt grāmatā minētos vietvārdus mūsdienu kartē. Ievērojamu dokumenta daļu aizņem arī dažādu lokālu robežkonfliktu apraksti ar ļoti daudziem personvārdiem, kas parāda ne tikai sava laika personvārdu lietošanas tradīcijas, bet arī uzskatāmi demonstrē, kā no personvārda tiek veidots vietas nosaukums. Šajā rakstā 1542. gada vietvārdi analizēti galvenokārt ģeogrāfiskā aspektā, pievēršot uzmanību objektu lokalizācijai. Tomēr seno nosaukumu pieraksta formas var ieinteresēt arī lingvistus, kas pēta vietvārdu etimoloģiju. Tādēļ raksta mērķis ir ne tikai parādīt, cik seni un senos avotos labi atpazīstami ir ļoti daudzi Latvijas dienvidaustrumu pierobežas vietvārdi, bet arī rosināt dziļāku un daudzpusīgāku šī avota izpēti.

Baltkrievu vēsturnieka Aļega Dzjarnoviča (*Aleg Dzjarnovič*) publicētais teksts ir 16. gadsimta rokraksta¹ atšifrējums. Rakstībā saglabāti daži īpatnēji burti (*æ, ε, ω, γ*,² saīsinājumzīme *~*). Lai gan dokuments sastādīts sava laika baltkrievu (rutēņu) kancelejas valodā, atpazīt vietvārdus un pat saskatīt tajos vietējās formas var diezgan labi. Šo avotu daudz pētījuši vēsturnieki, taču gandrīz nemaz tas nav skatīts toponīmiskā aspektā, īpaši attiecībā uz vietvārdiem Latvijas pusē.³

Dokuments sastāv no: 1) īsa robežas apraksta; 2) paplašināta robežas apraksta, kas ietver ziņas arī par iedzīvotājiem, pamestām mājvietām u. tml.; 3) „sūdzību grāmatas”, kurās ir arī personvārdi un vietvārdi. Kopumā rodas iespaids, ka šajā ekspedīcijā nevis tiek nosprausta robeža, bet gan tikai fiksēta esošā situācija. Iedzīvotāju sūdzības rāda, cik dzīve

¹ Tā ir 16. gadsimta beigās tapusi 1541.–1542. gada robežu apraksta kopija, glabājas Maskavā, Krievijas Valsts seno aktu arhīva (RGADA) 389. fondā (1. apraksts, 1. daļa, 560. lieta). Oriģināla autori ir Ivans Korsaks (*Ivan Korsak*) un Jans Sokolovičs (*Jan Sokolovič*), Lietuvas sūtni (*посланцы*) robežas apsekošanai.

² Atbilst krievu *я, е, о, у*.

³ Lielu darbu 1542. gada aprakstā minēto toponīmu identificēšanā paveicis A. Dzjarnovičs (Dzjarnovič, 2007; 2010), sastādot vietvārdu rādītāju.

pierobežā ir nestabila un robežas mainīgas. Teksts veidots kā maršruta apraksts, ir ļoti piesātināts ar vietvārdiem. Informācijas avots ir vietējie iedzīvotāji un, iespējams, kādi senāki robežu apraksti. Ceļojums notiek ziemā, kad ūdeņi aizsaluši un var pārvietoties pa upēm un ezeriem, kas ir arī galvenie robežu „marķieri”.

Vārdā nosaukti 68 ezeri un 34 upes, no kuriem 23 ezeru un 25 upju nosaukumi attiecas uz tagadējo Latvijas teritoriju. Ir arī pa kādam mežam, kalnam, pussalai, kā arī daži ciemu, apvidu un administratīvo vienību nosaukumi. Minētas vairāk nekā 400 personas (vārdi, tēvvardi, arī daži uzvārdi) un apmēram 100 pamestas mājvietas, sauktas bijušo saimnieku vārdos. Ļoti vērtīgs šis avots ir tāpēc, ka vietvārdi atkārtojas daudzkārt, dažādos locījumos un variantos, piemēram, apvidus nosaukums *Kurcums*: *Курчмы, на Курчмы, в Курчмах, у Курчмохъ, до Курчмыъ*; mūsdienu ezera nosaukums *Ugarinka*: *Гжгориницъ, до ѡзера Гжчоринѡѡ, у ѡзеро Гжчорино, ѡтъ ѡзера Гжчорина, ѡзера Акгоринѡѡ, у ѡзеро Акгорино, ѡтъ ѡзера Акгорина*. Tas palīdz spriest par vietvārda senāko formu.

1. No *Kurcuma* līdz *Skirnas* ezeram: Livonijas–Smalvu zemes robeža

Robežas apraksts sākas no *Kurcuma*⁵ ezera (tagadējais *Kalinaukas ezers* Lietuvā, 1 km no Latvijas robežas). Viena apsekotāju⁶ grupa devusies uz rietumiem līdz jūrai, otra – uz austrumiem līdz Maskavijas robežām (tieši šo posmu apraksta aplūkojamais dokuments). Lasot rodas iespaids, ka apsekotāji nevis nosprauž robežu, bet tikai fiksē reālo situāciju, aprakstot savu maršrutu un salīdzinot to ar senākām, t. s. Radvila⁷ robežām (līdz kurām apsekotāji netika laisti), kas tikušas nospraustas

⁴ Iespējams, oriģinālā vai vēlāk pārrakstot, sajaukti burti *z* un *ч*. Nosaukuma varianti ar *кч* (*кч* vietā) atrodami tikai isajā robežas aprakstā.

⁵ *Kurcums* (apvidus un ezera nosaukums) bija tradicionāls 15.–16. gadsimta robežu demarkāciju sākuma punkts ar īpaši izveidotām robežzīmēm, kas daudzkārt tikušas atjaunotas (Jakovļeva, 1999, 109–111; Dzjarnovič, 2007, 40; Čelkis, 2014, 182, 187, 199; Lickevič, 2021b, 427). Latīņu avotos saukts arī *Curgum*, *Curguny*, *Curgum*, *Curczymy*, *Kurgun* (Banionis, 1993, 235–237), *Curczem* (Horoškevič, 2015, 88–89).

⁶ Robežu apsekošanas komisijas locekļi dokumentā saukti par *komisāriem*.

⁷ Radvils Astikaitis (ap 1384–1477), Radvilu dzimtas aizsācējs, bija viens no ietekmīgākajiem Lietuvas dižkunigaitijas valstsviriem, piedalījies 1473. gada Lietuvas dižkunigaitijas–Livonijas robežu noteikšanā (Petrauskas, 2003, 215–216).

1473. gadā, bet krietni atšķiras no situācijas 1542. gadā. Atsevišķos posmos 15.–16. gadsimta robeža atbilst mūsdienu robežai, tomēr daudzviet ir ievērojamas novirzes.

Jau pašā sākumā rodas šaubas par minētā *Kurcuma ezera* lokalizāciju, kas nekādi neatbilst mūsdienu *Kurcuma ezeram* Medumu pagastā pie bijušās Kurcuma muižas, kā to mēdz norādīt tūrisma informācijā (piem., Kurcuma muiža, 2016) un pat zinātniskajā literatūrā (piem., Dzjarnovič, 2007 (vietvārdu rādītājā); Čelkis, 2014, 180; Horoškevič, 2015, 824). Aprakstā norādītie attālumi atbilst tagadējam *Kalinaukas ezeram* Lietuvā, jo turpmākais maršruts ir nepārprotams: uz *Ķauliņa ezeru*⁸ (*до озера Кеви́нинь*), *Saloču ezeru*⁹ (*до Солатъ озера*) un tālāk pa tagadējo *Vilenkas* upi. Vēl 19. gadsimta kartē (Trīsverstu karte 1860–90) *Kalinaukas ezers* saukts par *Kurcuma ezeru* (*оз. Курчма*), un acīmredzot tā nav kļūda, lai gan Kurcuma muiža tur iezīmēta jau tagadējā vietā. Šai pašā kartē starp *Robežas* un *Samaņkas ezeru* iezīmēts ciems *Staroje Dvorišče* (*Смапое Дворище*), kas, iespējams, ir senāka Kurcuma muižas vieta, bet vārds *Kurcums* varēja attiekties uz plašāku apvidu, visu muižai piederošo teritoriju. Tūlīt pēc Pirmā pasaules kara zīmētā 1:25 000 mēroga kartē (Mapa Szczegółowa Polski 1:25 000, 1918–1920) šajā posmā detalizēti redzama vecā Kurzemes guberņas robeža¹⁰, kas vilkta pa ezera dienviddaļu un labi atbilst 1542. gadā aprakstītajai robežai. Šo vietu „no putna lidojuma” var redzēt video (Normantas, 2015), kur *Kalinaukas ezera* galā nojaušama senā robežas līnija. Ezera dienvidaustrumu krastā ir plašs pacēlums, ērta pulcēšanās vieta, bet dienvidu galā ir ieleja ar upīti/grāvi, pa kuru 1542. gada robežu aprakstītāji arī uzsāka ceļu.

Tālāk no *Saloču ezera* pa upi (*рекою Солатицкою*) līdz *Arkležeram* (*до Арклежера*) jeb tagadējam *Grendzes ezeram*. Senā nosaukuma atskaņas redzamas vēl 19. gadsimta trīsverstu kartē nosaukumā *Ankline* (*оз. Анклине*), ko vēlāk atkārti arī citas kartes, t. sk. pirmā Latvijas brīvvalsts topogrāfiskā karte M1:75 000, attiecinot nosaukumu uz blakus ezeru. Visticamāk, tā ir nejauša kļūda, kas ceļojusi no kartes

⁸ Lietuvā; liet. *Kiaulinis*.

⁹ Lietuvā; liet. *Saločių ezeras*.

¹⁰ 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma kartēs Kurzemes guberņas robeža šķērso *Kurcuma* jeb tagadējā *Kalinaukas ezera* dienvidu galu. 1921. gadā Latvijas–Lietuvas robeža tomēr nosprausta tālāk uz ziemeļiem, gar tagadējo *Kurcuma ezeru* pie Kurcuma muižas.

uz karti¹¹, līdz 20. gadsimta 30. gados nosaukums mainīts uz *Grendzes ezeru* – pēc apdzīvotās vietas, jo senākais *Arkležers* 20. gadsimta sākumā acīmredzot jau bija aizmirsts. Lietuvā, apmēram 9 km uz dienvidiem no šīs vietas, ir līdzīgs ezera nosaukums – *Arklinis*. Latgalē ir vairāki *Zirgezeri* (sal. liet. *arklys* ‘zirgs’), arī minētais *Arkležers* varēja būt viens no *Zirgezeru* „kolekcijas”. No *Arkležera* ceļš tālāk ved līdz *Kumpotim* (до Кумпотѣ)¹². Minēti attālumi līdz Radvila robežām – pusjūdze no *Ķauliņa* līdz kādam *Sauleskalnam* (до горы Солънечное), versts no *Kumpota* līdz tiltiņam pār *Ošoriņu* (на Ошоринѣ), taču konkretizēt šos objektus pagaidām neizdodas.

Tālāk maršruts ved pa *Kumpotas* upi uz *Guļbina ezeru* (до озера Ктулбина) jeb tagadējo *Zemgales ezeru*, kam arī mūsdienās vēl zināms nosaukuma variants *Guļbinka* (Vietvārdu datubāze, b. g.), līdz ar to ezers 1542. gada aprakstā ir viegli atšifrējams, lai gan rakstīts dažādos variantos (sk. 1. tabulu). Nosaukums *Zemgales ezers* kartēs ieviesies 20. gadsimta 70. gados, pēc apdzīvotās vietas. Ņemot vērā nosaukuma *Guļbinka* senumu, varētu to atjaunot kā kartēs rakstāmu ezera pamatnosaukumu, kā arī izpētīt, vai tautā netiek lietots kāds variants ar latviskāku izskaņu.

Šajos maršruta posmos starp ezeriem var ļoti labi pamanīt, ka sikās upītes tiek sauktas ezeru vārdos: no *Guļbina ezera* iztek *Guļbinas* upe (mūsdienās *Kumpota*) uz *Pertekiņa* (Пертекинѣ) ezeru (tag. *Špiģeļņa*), no kura tālāk tek *Pertekiņas* upe (tā pati *Kumpota*) līdz ietekai *Skirnā*¹³. Pēc tam ceļš ved augšup pa *Skirnu*. Tās nosaukums nemainās, tekot cauri vairākiem ezeriem, bet arī tā iztek no tāda paša nosaukuma ezera – *Skirnas*, tikai vienreiz visā aprakstā lejpus *Skirnotes* (Скирнотѣ) ezera¹⁴ nosaukta par *Skirnoti* (Скирнотѣю).

¹¹ Ezeru nosaukumus dažādu laiku kartēs sk. vēsturisko karšu portālā <https://vesture.dodies.lv/>.

¹² Kādreiz viens ezers, mūsdienās triju ezeru virkne uz Latvijas–Lietuvas robežas: *Mazais Kumpotis*, *Lielais Kumpotis* un Lietuvas pusē – *Kampuotis*.

¹³ Mūsdienās par galveno tiek uzskatīta *Kumpota*, bet *Skirna* ir tās pieteka.

¹⁴ Mūsdienās kartēs tiek lietots nosaukums *Šķirnotes ezers*. Atšķirībā no *Skirnas ezera*, kura nosaukums cauri gadsimtiem ir stabils, 19. un 20. gadsimta kartēs tas saukts dažādi: gan par *Skirnaites*, *Šķirnotes*, gan *Skirnas ezeru*, gan pēc apdzīvotām vietām – par *Zabolotņiku* vai *Kimbarcišku* ezeru, jo abu ezeru nosaukumu līdzība droši vien radījusi identificēšanas grūtības. Tomēr vēl 20. gadsimta 90. gados senais nosaukums nebija aizmirsts, un, pēc vietējo iedzīvotāju lūguma, tas atgriezās jaunajās Latvijas topogrāfiskajās kartēs, atstājot pārdomām vien izrunas variantus: *Šķirnotes*, *Skirnotes*, *Skirnaites*...

1. TABULA. Vietvārdi 1542. gada Livonijas-Smalvu zemes robežas aprakstā

Nosaukums 1542. gada aprakstā	Nosaukums nominatīvā grāmatas vietvārdu rādītājā (Dzjarnovič, 2007) ¹⁵	Nosaukums mūsdienās (Vietvārdu datubāze, b. g.)
на тоє мєстѣ: прєрєчнѡє Курчмы, до Курчмъ, в Курчмах, у Курчмохъ	-	<i>Kurcums</i> , muiža (mūsdienās citā vietā)
озєро Курчмы, чєрєз озєро Кўрчмы, с Курчѡмъ озєра, ѡтъ озєра Курчмъ	Курцум, <i>Kurcums</i> ¹⁶ : Курчѡмъ / Курчмъ / Курчмы	<i>Kalinauka</i> , ezers Lietuvā
ѡтъ Кєвѣнина озєра, до озєра Кєвѣнинає	Кевнино	<i>Kiaulinis</i> , ezers Lietuvā
до Солать озєра, ѡтъ Солать озєра, ѡтъ озєра Солат, над озєромъ Солати	Солат	<i>Salocių ežeras</i> Lietuvā
рєкѡю Солатицѡю, рєчѣкѡю Солатицѡю	Солатица	<i>Vilenka</i>
до горы Солнєчнѡє, до гори Сѡлнєчнѡє	Солнєчная Гора	-
до озєра Арклєжєра, у возєро Арклєжєро	Арклєжєро	<i>Grendzes ezers</i>
ѡтъ того Кумѣптѡє, до Кумѣптѡє озєра, ѡтъ Комѣптѡє озєра, над озєромъ Кумѣптѡємъ до мѡстѣку на Ѡшоринє	Кумпѡтѡ / Компѡтѡ	<i>Mazais Kumpotis, Lielais Kumpotis</i>
рєчѣкѡю Кумпѡтєю, рєчѣкѡю Компѡтєю	Кумпѡтѡ / Компѡтѡ	-
до озєра Ктўлвина, ѡтъ озєра Ктўлбина, до озєра Скўлбина, ѡтъ Скўлбина озєра	Ктўлвино / Ктўлбино / Скўлбино	<i>Zemgales ezers / Gulbinka</i>
рєчѣкѡю Ктўлбиною, рєчѣкѡю Скўлбиною	Ктўлбино / Скўлбина	<i>Kumpota</i> (no <i>Zemgales ezera līdz Špiģelņai</i>)
до озєра Пєртєкинѡє, до озєра Пєртєкина, ѡтъ Пѡртѣкинѡє озєра, ѡтъ Пєртѣкина озєра	Пєртєкинѡ / Пѡртєкинѡ	<i>Špiģelņa</i>
рєчѣкѡю Пєртєкинѡю, рєчѣкѡю Пѡртєкинѡю	Пєртєкинѡ / Пѡртєкинѡ	<i>Kumpota</i> (no <i>Špiģelņas ezera līdz Skirnas upei</i>)
Скирно рєкѡю, Скирно рєчѣкѡю, рєкѡю Скирною, рєчѣкѡю Скирною, до рєчѣки Скирны, рєкѡю Скирнѡтєю ¹⁸	Скирна, <i>Skirna</i> / Скирнѡтѡ	<i>Skirna</i>
Скирно, ѡтъ Скирна озєра, у возєро Скирно, до озєра Скирна	Скирна, <i>Skirna</i>	<i>Skirnas ezers</i>
у возєро Скирнѡтѡє, до озєра Скирнѡтѡє, на Скирнѡитѡ озєрѣ	Скирнѡтѡ / Скирнѡитѡ	<i>Šķirnates ezers / Kimbarcišku ezers</i>
ѡтъ Ѡкѣмєны рєки, до рєчки Ѡкѣмєны, до рєчки Ѡкѣмєны, по рєчѣцѣ Ѡкѣмєнє	Окмена	<i>Straumene</i>
ѡтъ Пєтринѡє озєра, до озєра Пєтѣринѡє	Пєтринѡ	<i>Kočerginas ezers</i>
Ѡкѣмєнѡ, ѡтъ озєра Ѡкѣмєнѡ	Окмена	<i>Akmenka</i>

¹⁵ Daļu vietvārdu A. Dzjarnovičs ir identificējis pēc dažādiem 19.–21. gadsimta avotiem un sniedzis tos mūsdienu rakstībā krievu, baltkrievu, dažviet arī latviešu un lietuviešu valodā, bet nelokalizētos vietvārdus tikai atveidojis mūsdienu krievu rakstībā. Aiz droši lokalizētiem vietvārdiem autors liecis kolu, aiz kura seko visi avotā minētie nosaukuma varianti, atdalīti ar simbolu /, pārveidoti iespējamā nominatīvā formā.

¹⁶ Vietvārdu rādītājā A. Dzjarnovičs ezeru lokalizē Latvijā, pēc nosaukuma atbilstības mūsdienu kartē, bet tas ir pretrunā ar pašu 1542. gada aprakstu.

¹⁷ Ar norādi skatīt *Окшорино*, tomēr aprakstā tie ir divi dažādi objekti.

¹⁸ *Skirnas* posma nosaukums leģpus *Šķirnates ezera*, aprakstā minēts tikai vienreiz.

Skirnas upes ceļā 1542. gada maršrutā vēl ir *Petriņa ezers* (mūsdienās saukts pēc tuvējā ciema par *Kočerginas ezeru*). Uz ziemeļiem no ezera vēl mūsdienās ir mājas *Petriniški*, 19. gadsimta trīsverstu kartē ezeru sauc *оз. Петрини*. Ceļš turpinās pa *Skirnas* upi pret straumi līdz *Skirnas ezeram*, kur no Lietuvas puses 1542. gadā beidzās Smalvu zemes robeža un sākās Drisvjatu zeme. Pa ceļam vēl tiek atzīmēts, ka senā Radvila robeža gājusi pa *Okmenas* upi (no рѣчице *Гѡкъмене*; mūsdienu *Straumene*, kas iztek no *Akmenkas ezera*) līdz tāda paša nosaukuma (*Гѡкъмена*) ezeram. 1529. gada dokumentā¹⁹, kas apraksta 1473. gada Radvila robežas, arī minēts *Okmena ezers* ar salu²⁰, akmeņaina (*kamienna*) upe, kas ietek *Skirnā* (*do rzeki Styрни*²¹). Tālāk robeža vilkta uz *Andreykowa* sūneklī, pāri veciem tiltiem līdz *Sauleskalnam* (*do Sołneczney gory*)²², tad atkal nez kāpēc minēts *Okmena ezers* (iespējama kļūda²³, varētu būt domāts kāds no ezeriem tagadējās *Kumpotas* un *Vilenkas* upes ceļā), un pa *Kurcuma* upi uz *Kurcuma ezeru* (*rzeką Kurczmą do jeziora Kurczmy*). Pēc šī apraksta nojausams, ka *Sauleskalns* bijis apvidū starp tagadējo *Zemgales ezeru* un *Birulišķiem*, taču kur tieši, var tikai minēt. Visus aprakstītajā posmā minētos vietvārdus sk. 1. tabulā; tāpat katra turpmākā robežas posma aprakstā sastopamie vietvārdi apkopotī sekojošās tabulās (2.–5. tabula).

2. No *Skirnas* līdz *Sitas ezeram*: Livonijas–Drisvjatu zemes robeža

No *Skirnas ezera* sākas Drisvjatu zemes robeža. Pa lauku, mežu, purvu ceļš vedis līdz ezeram ar nosaukumu *Somonis* (*Сомониц*), kas ir tagadējais *Ļudzvinovas ezers* Baltkrievijā, bet vēl 19. gadsimta trīsverstu kartē

¹⁹ Šajā rakstā izmantots dokumenta tulkojums poļu valodā „Odnowienie granic między Inflantami i Litwą” (Dogiel, 1758, 219–222). Oriģinālo tekstu ar paralēlu tulkojumu lietuviešu valodā nesen ir publicējuši lietuviešu vēsturnieki Andrejs Ričkovs (*Andrej Ryčkov*) un Ernests Vasiļausks (*Ernestas Vasiliauskas*) (Ryčkov & Vasiliauskas, 2022).

²⁰ Turpat (Dogiel, 1758, 221) ir norāde, ka uz šīs salas ir robežzīmes – iespējams, akmeņi, kā daudzviet citur; nav izslēgts, ka ar to saistīts ezera nosaukums.

²¹ Vai nu kļūdaini pierakstīts nosaukums *Skirna*, vai iespējams nosaukuma variants. Sal. *Stirns* jeb *Stirna ezers* Krāslavas pusē Kalniešu pagastā.

²² Digitālajā reljefa modeli LiDAR (LĢIA Karšu pārliks, b. g.) *Špiģeļņas ezera* dienvidaustrumu krastā ir augsts pacēlums purvainā apvidū – *Zirgu sala*, kuru ar apkārtējiem pauguriem savieno trīs tiltiņi (nav gan pamata ne pieņemt, ne noliegt, ka tilti tur būtu bijuši arī pirms 500 gadiem). Vieta varētu iekļauties 1529. gada aprakstā, tomēr ir pretrunā 1542. gada norādēm.

²³ Oriģinālā ir cits nosaukums – *κ Βετομυ οζερυ* (Ryčkov & Vasiliauskas, 2022, 120), bet arī tas diemžēl nepalīdz lokalizēt minēto ezeru.

atzīmēts kā *Samaņka* (oz. *Саманька*). Pēc tam līdz kādam pilskalnam, tad pāri *Ričicas* (tag. *Ričankas*) upei uz *Sitas* jeb *Sitnas ezeru* (iespējams, tā dienvidu galu), visu lielo *Riču ezeru* atstājot Livonijas pusē.

2. TABULA. Vietvārdi 1542. gada Livonijas–Drīsvjatu zemes robežas aprakstā

Nosaukums 1542. gada aprakstā	Nosaukums nominatīvā grāmatas vietvārdu rādītājā (Dzjarnovičs, 2007)	Nosaukums mūsdienās (Vietvārdu datubāze, b. g.)
Сомонис, у везеро Самонис, до Самоня озера, у везеро Сомонисъ, отъ Самоня озера, отъ озера Самоня, до озера Сомона	Самонис / Самонь / Сомонис/ Сомона / Сомония	voz. <i>Ljudzvinova</i> Baltkrievijā
до речъки Ричицы, до речъки Ричицы, отъ речъки Рычыцы	Рычанка: Рычыца / Ричица / Ричыца	<i>Ričanka</i> Baltkrievijā
Ричо, Рича озера, Рыча озера, Рычо жъ озеромъ, Ричомъ озеромъ, у озеро Рычо, с озера Великого Рича	Рычы: Рыча / Рича / Великая Рича / Ричо	<i>Riču ezers</i>
у Острый Рогъ, до Острога Рогъ	Востры Рог: Острый Рог	<i>Bindaru pussala</i> (?)
речьюю Акгориною, речьюю Ожчоринею	Агорина / Акгорина Ожчорино	–
Ожгориниѣ, до озера Ожчориня, у озеро Ожчорино, отъ озера Ожчорина, озера Акгориня, у озеро Акгорино, отъ озера Акгорина	Огоринис / Окгоринис Агорина / Акгорина / Акгориня	<i>Ugarinka</i>
Сито, отъ Ситна озера, отъ Ситъна озера, за озеро Ситъно, до озера Ситъна, отъ озера Ситнѣ	Сита: Ситно / Сито	<i>Sitas ezers</i>
у Белоѣ озеро, к озеру Белому, до озера Белого	Бяляны: Белое	<i>Beļānu ezers</i>
Гатино	Гатино	<i>Dārza ezers</i> (<i>Gateņu ezers</i>)
Красный	Красное	voz. <i>Krakina</i> vai voz. <i>Karasina</i> Baltkrievijā
Лининисъ	Лининис	voz. <i>Lininka</i> Baltkrievijā

Atkal tiek nosaukti objekti uz kādreizējām Radvila robežām patālu no 1542. gada maršruta: *Ugarinkas ezers* (Ожгориниѣ), *Riču ezera Asais rags* (Острый Рогъ; varētu būt mūsdienu *Bindaru pussala ezera austrumos*²⁴), kā arī *Baltais* (Белоѣ) jeb tagadējais *Beļānu ezers*, kas jau ir pie Braslavas zemju robežām. Robežu objektu nosaukumi 1529./1473. gada aprakstā (Dogiel, 1758, 219–222) mazliet atšķiras: *Ugarinkas ezers* saukts

²⁴ A. Dzjarnovičs (šķirkli *Востры Рог* grāmatas vietvārdu rādītājā) pieļauj, ka tas varētu būt līcis *Riču ezera* ziemeļrietumu galā.

*Orzechowa*²⁵, ar *Riču ezeru* to savieno tāda paša nosaukuma upe (*Orzechown[a]*). *Riču ezera Asā raga* vietā norādīta sala (acīmredzot tagadējā *Kaļiņeca*, kas ir vienīgā sala ezerā). Nav minēts *Sitas ezers*, tikai *Sitnas* (*Sitno*) upe, iespējams, ezera ziemeļu galā. *Baltā ezera* nosaukums ir tulkots poliski (*do jeziora białego*) un no tā iztekošās upes²⁶ nosaukums veidots pēc ezera vārda (*do rzeki Bielicy, Bielیق rzeką*).

Attālums starp 1542. gada maršrutu un 1473. gada robežu šajā posmā ir apmēram 4 km. Tiek uzskaitīti ezeri, kas pa šo laiku nonākuši livoniešu pārziņā – bez jau minētajiem *Akmenkas*, *Skirnas*, *Сомоҥа*, *Ugarinkas*, *Riču* un *Sitas ezera* vēl atzīmēti: *Dārza* jeb *Gateņu ezers* (*Гатуно*), *Lininis* (*Лининисъ*; mūsdienās *Lininka* Baltkrievijā, 1 km uz rietumiem no *Riču ezera* dienvidu gala) un kāds *Красъный*, kas varētu būt tagadējais *Krakinas ezers* (*возера Кракина*) Baltkrievijā turpat netālu no *Lininkas* vai attālāk esošais *Karasinas ezers* (*возера Карасина*). Tagadējā Latvijas robeža šajā posmā iet likločiem starp abām senajām (1473. un 1542. gada) robežām.

3. No *Sitas* līdz *Golovatkas ezeram* un *Daugavai*: Livonijas–Braslavas zemes robeža

Braslavas zemē 1542. gada robeža stipri attālinās no Radvila robežām, aizejot līdz pat 12 km dziļi tagadējās Baltkrievijas teritorijā. Arī tur hidronīmi lielākoties ir labi atpazīstami, saglabājušies līdz mūsdienām. Maršruta līniju kartē iezīmē ezeri: *Sitas* – *Ažehava* – *Strusta* – *Snudu* – *Volasa* – *Jeļņas* – *Ababjes* – *Dubra* – *Berca*, līdz tā atgriežas pie tagadējās Latvijas robežas *Golovatkas ezera* apvidū.²⁷ Sīkāk šo ceļu neaplūkosit, paliekot tiešā Latvijas robežas tuvumā.

Atsaucoties uz Radvila robežām, taču dabā tās neapsekojot, 1542. gada aprakstā aiz jau minētā *Beļānu ezera* atzīmēta četru sīku meža ezeriņu

²⁵ Varbūt pārprasts un kļūdaini pierakstīts nosaukums, bet iespējams arī nosaukuma variants. Mūsdienās 4,5 km uz austrumiem no *Sitas ezera* Baltkrievijā ir faktiski tāda paša nosaukuma ezers – *Ажэхава*, 1542. gada aprakstā *Срехова*, 19. gadsimta kartē arī *Орехово*, kas varētu nozīmēt 'riekstu' (varbūt lazdu) ezers (sal. po. *orzecz*, bkr. *apax*, kr. *opex* 'rieksts').

²⁶ Mūsdienās *Kuriļišku upe*.

²⁷ Šo pašu robežlīniju, ieskaitot tās ziemeļu malu, apraksta Muntis Auns, analizējot Livonijas puses 1520. gada lēņa dokumentus (Auns, 2008).

grupa, kas varētu būt tagadējais *Šiķana* un netālie *Beļankas ezers*, *Melnais ezers*, kā arī Baltkrievijas pusē esošie: *Bjazribnaje* (озера Бязрыбнае) un *Šarina ezers* (озера Шарына). Interesanta, taču neskaidra ir norāde uz kādu robežīmi: *до закладное могилы* (ar akmeņiem izliktu kapavietu?) starp diviem ezeriem – *Лешым* un *Солонымъ* (abi nosaukumi līdz mūsdienām nav saglabājušies). Pirmā asociācija rodas ar mūsdienu savādo divu ezeru nosaukumu *Suklādes ezeri*²⁸, ko krieviski sauc *Składnye* (pēc vietējo iedzīvotāju skaidrojuma – ‘kopā saliktie’), kas skan līdzīgi augšminētajam *закладное* – varbūt te slēpjas *Suklādes* skaidrojums. Uzmaniību piesaista mūsu klimata joslai tikpat kā neiespējamais ezera nosaukums *Solonoje* ‘sālais’.²⁹ Attiecībā uz to lielāku skaidrību ievieš 1529. gada apraksts (poļu tulkojumā), kur minēta arī tāda paša nosaukuma upe: *rzeką Sołoną do jeziora słonego*³⁰, *od jeziora słonego do zakładney mogiły .., tu znaki pewne, to iest kamienie wielkie położone* (‘pa Sāļo upi līdz sāļajam ezeram, no sāļā ezera līdz [šīm kapenēm] .. te skaidras zīmes, t. i., lieli akmeņi salikti’).³¹ Pēc apraksta *Solonas* upei atbilst tagadējā *Borne*, kas iztek no *Kamenkas ezera*, tam blakus Baltkrievijas pusē ir ezers *Šaraņecs* (Шаранец), arī tam ir noteka uz *Borni*. Šis ezeru pāris gan ir patālu no iepriekš minētajiem *Suklādes ezeriem*, bet tam par labu runā ne visai tālu (4,5 km) esošā *Salienas* ciema agrākais nosaukums *Salonāja* un mazliet atstatu – *Salandzeja*, kā arī Baltkrievijas ciema vārds *Sloniški* (netālu no *Bornes* upes uz *Pļusu* ezera pusi). Vai šiem nosaukumiem ir kāds sakars ar sāļumu, vai varbūt tas aprakstos pārprasti iztulkots no ‘salām’ vai kā cita – ne viena, ne otra versija nešķiet ticama: nav skaidrs, kas šai apkārtnē būtu sāļš vai kur te būtu salas. Savukārt no turpmākā apraksta izriet, ka „sālais” ezers bijis tagadējais *Šaraņecs* Baltkrievijā, bet *Kamenkas ezers* jau toreiz saucies *Okmena ezers*: *od zakładney mogiły do jeziora Okmena, od .. Okmena do krzywego jeziora*. Kā ‘likais’ (*krzyw*) te atpazīstams tagadējais *Kirjanišku ezers*, bet uz kuru ‘garo’ ezeru (*do jeziora długiego*) tālāk vilkta robeža, var tikai minēt. Pārējie zīmīgie Radvila robežas objekti – *Presvjatu ezers*, *Pļusu ezers*, *Vileikas* jeb *Kobila*³² – ir viennozīmīgi atpazīstami. Minēts

²⁸ Katram vēl ir savs nosaukums: *Baltais* un *Melnais*.

²⁹ Tieši tādā pašā vārdā 1542. un 1529. gada aprakstos saukta Baltijas jūra, attiecīgi: *ку Солоному мору, morze słone*.

³⁰ Oriģinālā: *Рекою Солоною у в озеро Солоное* (Ryčkov & Vasiliauskas, 2022, 119).

³¹ 1529. gada maršruts aprakstīts pretējā virzienā – no austrumiem uz rietumiem.

³² Daugavā iepretī *Vileikas* jeb *Kobilas* ietekai 1542. gada aprakstā akmens „ķēves izskatā” (*na kštalt kobyly*), pēc tā arī nosaukums.

arī *Kobilas akmens* ar visu nosaukuma skaidrojumu (*на кобылий [к] умāтīm* ‘ķēves izskatā’) Daugavā iepreti šīs upes ietekai (līdz mūsdienām nav saglabājies) (sīkāk par šo akmeni sk. Urtāns, 2007).

3. TABULA. Vietvārdi 1542. gada Livonijas–Braslavas zemes robežas aprakstā

Nosaukums 1542. gada aprakstā	Nosaukums nominatīvā grāmatas vietvārdu rādītājā (Dzjarnovič, 2007)	Nosaukums mūsdienās (Vietvārdu datubāze, b. g.)
Лешое, Лешым озеромъ, озеромъ Лешимъ	Лешое	<i>Kamenkas ezers</i> (?)
Солонимъ озеромъ	Солоное, Borne ³³ (?)	<i>Šaranec</i> (?) Baltkrievijā
Плюсо, до озера Плюса	Плюсы: Плюсо	<i>voz. Pliusu</i> Baltkrievijā
Пересветъ, с озера Пересвета, до озера Пересвеча	Пересвет	<i>voz. Presvjata</i> Baltkrievijā
до речъки Кобылы	Кабыла: Кобыла	<i>Vijeika</i>
камень Кобылы, до каменъ Кобылы	Кабыла: Кобыла	–
речкою Микульскою, речкою Микульскою	Микульская	<i>Stavupe</i>
мимо Головатое озеро, мимо голова тое озеро	Головатое	<i>Golovatkas ezers</i> (nolaists, tagad purvs)
тымъ Глубочцомъ, ручьемъ Глубочъцомъ, до ручъа Глубочъца, отъ ручъа Глубчца	Глубочиц	<i>Robežupe</i>
до Двины реки, у Двини реце	Дзвіна (Заходняя Дзвіна), Daugava	<i>Daugava</i>

1542. gada maršrutam atkal pietuvojoties tagadējai Latvijas robežai, apsekotāji dodas no *Lielā Dverca* (*Дверца Большога*)³⁴ ezera uz augšu pa *Mikuļskas upi* (*речкою Микульскою*)³⁵, tad, nesasniedzot *Mikuļskas ezeru* (*озера Микульскога*)³⁶, kas paliek vienu versti pa labi, aiziet garām ezeram ar savādu apzīmējumu: *мимо голова тое озеро* ‘gar tā ezera galvu (?)’; jeb citā vietā – *мимо Головатое озеро* ‘gar galvaino ezeru (?)’. Nav skaidrs, vai tas ir ezera vārds vai tikai kas aprakstošs. Acīmredzot tas ir *Golovatkas ezers* (tagad jau purvs), kas izvietojies dziļā ezerdobē ar ļoti stāviem krastiem (sk. digitālajā reljefa modeli LiDAR (LĢIA Karšu pārliuks, b. g.)) – varbūt tas atspoguļojas nosaukumā.

³³ Kādā 2000. gadu sākuma kartē šāds nosaukums bija pierakstīts *Kamenkas ezeram*, no kura iztek *Borne*.

³⁴ Tagad *Berca ezers* (*возера Берца*) Baltkrievijā.

³⁵ Tagad *Stavupe*.

³⁶ Tagad *Nikuļskas ezers* (*возера Нікульск*) Baltkrievijā.

Tālāk ceļš ved pa silu līdz ‘dziļajam’ strautam (до руч(ѣ)а Глубо́чца³⁷; mūsdienu *Robežupe*), kas iezīmēja kņazu Masaļsku zemes robežu, bet mūsdienās – Latvijas–Baltkrievijas robežu.

4. No *Daugavas* līdz *Akticai*: Livonijas–Drujas zemes robeža

Daugavas labajā krastā robeža ar Drujas zemi ir daudz stabilāka, turklāt vērojama pretēja situācija – 1542. gadā robežu apsekotāju maršruts virzās pa Radvila robežām, taču tiek atzīmēts, ka livonieši šur tur ievirzījušies Drujas zemēs (piem., no *Indra* līdz *Ormijas ezeram*). Šai posmā hidronīmi ir labi atpazīstami: *Indrica*, *Indrs*, *Dzeguze*, *Ormijas ezers*, *Ormeica* (tagad *Ormjanka*), abi *Asūnes ezeri*, *Asūnīca* – līdz *Vodgas* (tagad *Akticas*) ietekai (4. tabula).

4. TABULA. Vietvārdi 1542. gada Livonijas–Drujas zemes robežas aprakstā

Nosaukums 1542. gada aprakstā	Nosaukums nominatīvā grāmatas vietvārdu rādītājā (Dzjarnovič, 2007)	Nosaukums mūsdienās (Vietvārdu datubāze, b. g.)
рекою Индрыцею, через речку Индрицу, через речку Индрицу, рекою СѠндырцею	Индрыца, Indrica: Индрица, Ондрица	<i>Indrica</i>
до озера Индра, до озера Иньдра, у возере Иньдро	Индра, Indras: Индра	<i>Indrs</i>
речкою Кгегужуцею	Гегужыца: Кгегужуца	<i>Dzeguze</i>
до озера СѠрмеае, озеромъ СѠрмеемъ	Орміяс, Ormias: Ормея	<i>Ormijas ezers</i>
речкою СѠрмеицею	Орміца, Ormīca: Ормеица	<i>Ormjanka</i>
у озера СѠсуньцо, с озера СѠсуньца, с озера СѠшуньца	Асуне, Asūne: Осунцо / Ошунца	<i>Mazais Asūnes ezers</i>
у Великоо озеро СѠсуно, с Великоо озеро СѠсуна	Асуне, Asūne: Осуно Великоо	<i>Lielais Asūnes ezers</i>
у реку СѠсуницу, до реки СѠсуницы, речкою СѠсуницею, у Восуницею реку	Асуница, Asūnīca: Осуница	<i>Asūnīca</i>
Водга, с тоѣ Водги, до речки Водги, рекою Водгою, оть речки СѠдги	Водзга: Водга / Одга	<i>Lukšova, lejtecē Aktica</i>

³⁷ Sal. kr. *глубокий* ‘dziļš’; strauts tiešām gandrīz visā tā garumā tek pa dziļu gravu.

5. No *Akticas* līdz *Rubankai*: Livonijas–Osvejas zemes robeža

Pie *Vodgas* ietekas *Asūnīcā* sākas Osvejas zeme. Maršruts ved augšup pa *Vodgu* un tālāk pa *Mazo Vodgu*, kuras nosaukums līdz mūsdienām pārveidojies par *Akticu*, bet kādreizējo *Lielo Vodgu* tagad sauc par *Lukšovu* (sīkāk sk. Kovaļevska, 2016, 42). Jāatzīmē, ka Baltkrievijā Verhņedvinskas rajonā 30–40 km uz austrumiem no šīs vietas arī ir upe ar nosaukumu *Vodzga* (*Водзьга*).³⁸

No *Mazās Vodgas* ceļš novirzās uz *Gagalīnca* (*Гагалиньца*³⁹) ezeru. Mūsdienās robeža šai vietā met likumu uz rietumiem, apliecot un iekļaujot Lisičinas ciemu Baltkrievijā, bet ezeru sauc ciema vārdā. 1542. gada aprakstā šis likums nav konstatējams, vēl 1765. gadā ezers reģistrēts Asūnes pagastā kā *jeziorko pod wsią Mieśnikowo* ‘ezeriņš pie Mišņikovas ciema’ (Inventar’, 1765, 156), bet kopš 18. gadsimta beigām kartēs jau redzama tagadējā robežlīnija.

Tālāk pa *Balto strautu* (*ручьемъ Белымъ*, tagad *Tovša*⁴⁰) līdz *Čaušicai*, tad – *Sarjai*. Atzīmēts, ka teritoriju starp nupat aprakstīto robežu un *Sarju* līdz *Asūnīcas* ietekai aizņēmuši livonieši, tomēr apsekotājiem neviens netraucē braukt pa vecajām Radvila robežām. Seko garš posms augšup pa *Sarju*, *Moļņeicu* (*Маленица*), tad nedaudz pa sauszemi līdz kādam pilskalnam, kas acīmredzot ir tagadējais Poleščinas pilskalns. Tālāk pa *Sarkano upīti* (*Красным ручьем*⁴¹) un *Ļubaiku* uz *Sīnupi* jeb *Zilupi*, kas šeit saukta par *Sīņu* (*Синæ*) līdz *Neverovas* (*Неверовъский*; tag. *Neverica*) strauta ietekai no labās puses, kas iezīmēja Osvejas un Pleskavas zemju robežu un vienlaikus bija Lietuvas dižkunigaitijas robeža ar Maskaviju.

Atkal pieminēts Radvils, kurš te esot apstājies, lai nospraustu robežu „līdz trim kupicām, līdz *Rubankas upei* (*до речьки Рубаньки*)”, kas tek caur tāda paša nosaukuma mežu Livonijas pusē un ietek *Sīņā*. Šai vietā apraksts nav

³⁸ Šai apvidū nosaukumu atkārtoti šāns Latvijas un Baltkrievijas pusē nav retums (sk. arī Kovaļevska, 2015–2021, 47–49).

³⁹ Citos avotos – *Gogolēnca* (iespējams, ‘gaigalu’, sal. kr. *zogolb* ‘gaigala’) ezers.

⁴⁰ Mūsdienās mākslīgi ieviesies nosaukums, nevajadzīgi dublējot *Čaušas* jeb *Čaušicas* nosaukumu.

⁴¹ Mūsdienās neliela tece bez nosaukuma.

īsti skaidrs. Iespējams, trīs kupicas (tās pašas vai citas), katra savas valsts pusē, jau 1542. gadā bijušas turpat pie *Neverovas* strauta, kur arī mūsdienās ir triju valstu – Latvijas, Baltkrievijas un Krievijas – robežu saskares vieta. Taču uzmanību saista plaša atkāpe par Močažas (*Мочажѡ*)⁴² un Sebežas zemēm, ko Maskavija atņēmusi Lietuvai. Ticamu versiju piedāvā Oļegs Lickevičs (*Aleg Lickevič*), proti, 1542. gada aprakstā minētā *Rubanka* varētu būt tagadējā *Verbovka*, kas 16 km uz ziemeļiem no *Neverovas* strauta, 1,5 km lejpus Pasienes ietek *Šimupē* (Lickevič, 2021a, 105–106). Te vēl 20. gadsimta vidū bija Rubankovas ciems un netālu ir tāda paša nosaukuma ezers. Šī vieta zīmīga ar to, ka taisnā līnijā 17 km uz austrumiem atrodas Sebeža, līdz kurai dažādos laika posmos sniegusies Lietuvas dižkunigaitijas robeža, līdz ar to acīmredzot mainījies arī Livonijas robeža ar Maskaviju.

5. TABULA. Vietvārdi 1542. gada Livonijas–Osvejas zemes robežas aprakstā

Nosaukums 1542. gada aprakstā	Nosaukums nominatīvā grāmatas vietvārdu rādītājā (Dzjarnovič, 2007)	Nosaukums mūsdienās (Vietvārdu datubāze, b. g.)
речкою Водъгою Малою, у речкѹ Малою Водгѹ; ѡбдѡвѡ речкѹи Водги	Малая Водзъга: Водга Малая	<i>Aktica</i>
над озеромъ Гагалинъцомъ, ѡтъ озера Гагалинъца	Гагалинец	voz. <i>Lisičanskaje</i> Baltkrievijā
у рѹчей Белый, рѹчъемъ Белымъ	Белы: Белый	<i>Tovša</i>
до речкѹи Човъшы, речкою Чѡвшою, ѡтъ речкѹи Чѡвшы, у речкѹи Човъшу	Чаўшыца, Čaušica: Човша	<i>Čaušica</i>
Сарѡю рекою, Сѡр(ъ)ѡ рекою, рекою Сарѡю, рекою Сар(ъ)ѡю, у рекѹ Сарѡю, у рекѹ Сарѡю	Сар'янка, Sarjanka: Сарья	<i>Sarja</i>
до речкѹи Маленицы, Маленицою речкою, Мелѡницою речкою	Мальница: Маленица / Меленица	<i>Moļneica</i>
Краснымъ рѹчъемъ, у рѹчей Красный, у речей Красных	Красны: Красный	-
Любавкою речкою, Любѡвкою речкою, до речкѹи Любавкѹи	Любаўка: Любавка	<i>Ļubauka</i>
Синѡ река, у Синю рекѹ, у рекѹ Синю, у рекѹ Синѡ, у рекѹ Синю, Синѡю рекою	Синюха, Zilupe, Синяя: Синя	<i>Sinupe (Zilupe)</i>
рѹчей Неверовъский, до рѹчъѡ: Неверовъского, до рѹчъѡ: Неверѡвского, на рѹчъи Неверѡвскомъ, к рѹчъю Неверѡвскому	Няверыца, Неверица: Неверовский	<i>Njaverica</i> Baltkrievijā
до реки Рѹбанкѹи, до речкѹи Рѹбанкѹи	Рубанка	<i>Verbovka (?)</i>
пѹшчы Рѹбанкѡ, с пѹщи Рѹбанкѡ	Рубанка	-

⁴² Tagad kr. *Мотяж*.

Mazliet par *Sīnupes* (*Zilupes*) nosaukumu. 1542. gada robežaprakstā upe ir *Sīna* (*Синæ*; vietējā izrunā nav izslēgts garais *ī*). Tāpat tā saukta jau 1406. [6914.⁴³] gadā Pleskavas hronikā: *на устьи Сину* ‘pie *Siņas* grīvas’ (Pskovskaja pervaja letopis’, 1848, 197), 1464. [6972.] gadā sakarā ar Krasnogorodskas dibināšanu *на Сину рѣки* (Turpat, 228) ‘*Siņas* upes krastā’. 1469. [6977.] gadā minēts arī *Siņas ezers* (mūsdienu *Zilezers*): *на Сине на озеро, отъ Синя озера* (Turpat, 233). Šie avoti ir par 250–380 gadiem senāki nekā 1792. gada atlants, uz kuru ierasts atsaukties, pierādot, ka upes vārds vēlāk pārprasti „tulkots” no latgaliskā *Sīnuoja* uz krievisko *Siņaja* un tad latviskots par *Zilupi*.⁴⁴ 1792. gada Polockas vietniecības kartē (*Karta Polockago namestničestva*) (Vil’dbrekht, 1792, list 19) tiešām augšpus *Zilezera* upe saucas *Синяя*, ezers – *Синое*, taču tai pašā kartē lejpus ezera upe jau ir *Синя*. Savukārt Pleskavas vietniecības kartē (*Karta Pskovskago namestničestva*) (Turpat, list 5) uzraksts *p. Синя* attiecināts uz upi abpus *Zilezeram*. Protams, varēja pastāvēt dažādi nosaukuma varianti. Ap 1785. gadu zīmētajās ģenerālmērīšanas kartēs (Ģenerālmērīšanas karte 1785) Osvejas ezera tuvumā no Drisas apriņķa puses upe saucas *Синюха*, Ludzas apriņķī – *Синяя*, ezers ir *оз. Синие*, tam blakus mazs ezeriņš *Синець*, no Sebežas apriņķa puses ezers ir *Синее* un upe lejpus tā – *Синя*.

Gustavs Manteifelis (*Gustaw Manteuffel*) grāmatā „Inflanty Polskie” (Manteuffel, 1879, 24, 26) sniedz nosaukumu *Zyl-upie* jeb *Sina*⁴⁵, ko pleskavieši un Poļu Inflantijas rusīni saucot par *Siņu* jeb *Siņuhu* (*Siniq lub Siniuchq*). G. Manteifelis devis informāciju arī vārdnīcai „Słownik Geograficzny” (SG, 1880–1902), kur upei ir divi šķirkļi: 1) *Sina* ar variantiem *Sinia*, *Sinieja*, *Siniucha* un latvisko *Zylupie* (SG X, 615), kā arī 2) *Zylupie* ar šķērsatsauci uz *Sina* (SG XIV, 706), bet Inflantijas aprakstā kā galveno nosaukumu viņš liek *Zilupi*⁴⁶. Līdz ar to nevar teikt, ka nosaukums latviskots tikai pēc 1920. gada.

⁴³ Pleskavas hronikā lietota laika skaitīšana „no pasaules radīšanas”, kas no mūsdienu kalendāra atšķiras par 5508 gadiem.

⁴⁴ Piemēram, Breidaks, 1994, 402–403. Sk. arī: Stalšāns, 1949, 8; Rupainis, 1960, 10; Briška, 1963, 369–370; Bukšs, 1974, 266; Balode & Bušs, 2015, 262–263.

⁴⁵ Iespējama arī *Sīna*.

⁴⁶ *Zylupie, zwana u Pskowian a także u polskoinflanckich Rusinów Siniq lub Sieniuchq* ‘Zilupe, ko pleskavieši un Poļu Inflantijas rusīni sauc par Siņu jeb Siņuhu’ (SG III, 279).

Nosaukuma rašanās vietu diezgan ticami varētu saistīt ar *Zilezeru* jeb seno *Siņas ezeru*, jo, kā jau iepriekš minēts, upju nosaukumi ļoti bieži tika atvasināti no ezeru vārdiem. Pierebeža te bijusi visos laikos, arī pati upe daudzus posmos ir robežupe. Tomēr apstiprinājuma tam, ka *Sīnupe* kādreiz varēja nozīmēt ‘robežupe’ (no liet. *siena*), pagaidām nav. Skaidrojums no latviešu vārda *siens* (latg. *sīns*) varētu būt ticams Pasienes apkārtnē, kur ir plašas palienes pļavas, tomēr tas neizskaidro seno nosaukumu lejtecē.

6. Personvārdi un to saistība ar vietvārdiem 1542. gada robežu aprakstā

Personvārdi un to saistība ar vietvārdiem 1542. gada aprakstā ir atsevišķi pētāma tēma. Daži tā laika personvārdi varētu būt atstājuši pēdas vietvārdos, tomēr tādu ir pavisam nedaudz. Lielum liels vairums mūsdienu apdzīvoto vietu nosaukumu būs veidojušies vēlākos gadsimtos. Pie *Kumpota ezera* bijušas bajāru Macoviču zemes (*земли Мацовичовъ*) – mūsdienās ap ezeru ir daudz nosaukumu, kas sākas ar *Mat-*: *Matuliški*, *Matkunci*, *Mateikiški*. Savukārt tur minēto iedzīvotāju vārdi – *Дацусъ*, *Кгерка*, *Нарутисъ*, *Кукүленосъ*, *Саркглелюсъ*, *Күдисъ*, *Керикгелъ*, *Иоселенѳъ*, *Петърелъ*, *Бутъкүносъ* – apkārtnes vietvārdos neparādās. *Šķirnates* ezera tuvumā atzīmēti Bogdanoviču īpašumi (*земля Богдановичовъ*), mūsdienās 1,5 km uz rietumiem no šī ezera Lietuvā ir ciems *Bagdoniškės*. *Sitas ezera* apvidū minēts *Мацъко Жвирблевичъ* un *Жвирблевъщина* – ne pārāk tālu Baltkrievijā starp *Buža* un *Strusta ezeru* ir ciems *Žvirbli*. Pie *Saloči ezera* minētas sešas mājas, kur notiek saimnieku maiņa; arī viņu vārdu (*Юдасъ*, *Минтеръ*, *Ротъкүсъ*, *Кгедысъ*, *Сакъ*, *ГѢска*, *Юшъка Бертошевич* u. c.) pēdas tiešā ezera apkārtnē nav atrodamas. Toties iezīmējas apdzīvoto vietu nosaukšanas shēmas pēc aktuālā vai bijušā saimnieka: *на Юдовомъ селищю*, *на Минтеревъщизне*, *на Ротъковъщине а Кгедѣщизне*⁴⁷ utt. Pamestās zemes konsekventi tiek sauktas pēc bijušā saimnieka, pievienojot izskaņu *-ščina*, retāk *-ščizna*.

⁴⁷ Sal. saimnieku vārdi iepriekšējā teikumā, attiecīgi: ‘Judas apmetnē’, ‘uz Mintera zemes’, ‘uz Rotkus un Ģedisa (Ģeda?) zemes’.

Plašā teritorijā starp *Okmenas* upi (tag. *Straumeni*) ziemeļos un *Skirnas* un *Šķirnates ezeru* dienvidos nosaukti daudzi gan tābrīža iedzīvotāji, gan iepriekšējie, kas no šīm zemēm tikuši padzīti. Arī tie vietvārdos šai apvidū pēdas nav atstājuši. Ļoti daudz ir divkomponentu personvārdu, visbiežāk ‘vārds + tēnvārds’, piemēram, *Анелись Матеевичъ, Ротъкъсъ Бейнаровичъ* vai citā salikumā: *Юдка Кгирепеладаъ, Милошъ Сакишъкъкъсъ, Михно Биржовичъ, Станелись и Мартинъ Кишъкели, Мацъко Седларъ* ‘sedlinieks?’, *Юркгелъ Битиникъ* ‘bitenieks?’, *Васко Прудникъ* utt. Ir arī pa kādam izcelsmes apzīmējumam: *Дутъшиъ Лотъвинъ* ‘latvietis’, *Бейтицъ лотыголинъ* ‘latgalietis’, *Маделелись из Дисны* ‘no Disnas’.

Lielākā daļa personvārdu dokumentā attiecas uz tagadējo Baltkrievijas teritoriju, tomēr starp tiem ļoti daudz ir tādu, kas ir arī Latvijas, īpaši Sēlijas un Latgales, vietvārdu (sal. Vietvārdu datubāze, b. g.) pamatā: *Блисъ* (sal. *Bliseņi*), *Кгедысь* (sal. *Ģeduši*), *Кудисъ* (sal. *Kūdiņi*), *Кзрикгелъ* (sal. *Grigūļi*), *Кзерка* (*Ģerķi*), *Лунъ, Люнь* (*Luņi*), *Нарутисъ* (sal. *Narūta*), *Саркглелюсъ* (sal. *Sargeliški*) utt. Tāpat starp toreizējiem tēnvārdiem daudz ir mūsdienās Latvijā izplatītu uzvārdu (sal. *Mežs et al.*, 2019): *Бейнаровичъ* (*Beinarovičs*), *Дашъковичъ* (*Daškevičs*), *Занъковичъ, Занъкевичъ* (*Zankovičs, Zankevičs*), *Мацъковичъ* (*Mackevičs*), *Станъкевичъ, Станъковичъ* (*Stankevičs*) utt. Ir arī pa kādam jau toreizējam uzvārdam: *Гендрыхъ Платар* (*Platers*), *Юри Тимоөөевичъ Масальский* (*Masaļskis*), *Иванъ Глебовичъ Корсакъ* (*Korsaks*).

Parasti nosaukti tikai saimnieki, bet sastopami arī mājvietu apzīmējumi, piemēram, ‘māja’: *домъ Наруша, домъ Юркгела, домъ Хролъковъ, домъ Гридковъ Бортъниковъ, домъ Юрковъ Колесниковъ, домъ Мартиновъ, Снешъковъ домъ*; ‘sēta’: *Петъковъ двор, Юркгелевъ двор*; ‘būda’: *на буду ГДтрохима у Варневичах*⁴⁸; ‘armetne’: *до селища Мацкова; муйжа: дворець князе Юрае Масальского, князе Юревъ дворець Понизовъский*⁴⁹. Personvārdi it kā pilda mājvārda funkciju, bijušo saimnieku vārdos sauktas pamestās mājvietas, bet, mainoties saimniekam, mainās arī mājas apzīmējums.

⁴⁸ Iespējams, mūsdienu Varnaviči Kaplavas pagastā.

⁴⁹ Te, iespējams, muižas nosaukums *Полизова*. Šāds vietvārds sastopams arī Latvijas dienvidaustrumu pierobežā.

Secinājumi

Lielā daļa no aprakstā minētajiem ezeru nosaukumiem (kopskaitā vairāk nekā 50) līdz mūsdienām ir maz mainījušies, upju nosaukumi lielākoties atvasināti no ezeru vārdiem vai ir pat identiski tiem. Iespējams, ka sīkākām upītēm nosaukumi veidoti mākslīgi, tieši šim robežas aprakstam, jo citos avotos šīm pašām upītēm ir citi nosaukumi. Tas parāda upju nosaukumu veidošanas tradīciju, tomēr to nevar droši attiecināt uz lielām upēm, kuru nosaukumi ir seni.

Pateicoties labi atpazīstamajiem vietvārdiem un maršruta aprakstam, var identificēt arī pārējos hidronīmus visā robežas garumā. Īpaši jāatzīmē *Kurcuma ezers*, no kura sākas robežas apraksts un kurš nav tagadējais *Kurcuma ezers* Medumu pagastā, bet gan *Kalinaukas ezers* Lietuvā, 1 km no Latvijas robežas. Tagadējais *Grendzes ezers* aprakstā saukts par *Arkležeru*, *Zemgales ezers* – par *Guļbinu* vai tml., *Kočerginas ezers* – par *Petriņa ezeru* utt. Apstiprinājumu šiem nosaukumiem var rast arī 19.–20. gadsimta avotos, tomēr līdz mūsdienām tie vai nu nav nonākuši, vai arī tos atceras tikai retais. Gadījumos, kad mūsdienu hidronīms ir acīmredzams jaunveidojums, bet senākais vēl nav pilnībā aizmirsts, varētu apsvērt iespēju atjaunot tā lietošanu. Tāpat varētu mēģināt atjaunot senos nosaukumus objektiem, kuriem mūsdienās nosaukums ir zudis.

1542. gada robežu apraksts sniedz pavedienus arī dažu vietvārdu iespējamās izcelsmes skaidrošanai (*Salonāja*, *Suklādes ezeri*, *Golovatkas ezers*, *Sīnupe*). Salīdzinot ar 1529. gada aprakstu poļu versijā, nojaušams, ka saprotamas nozīmes vārdi tikuši tulkoti dokumenta valodā ('baltais ezers', 'sāļais ezers', 'dziļais strauts', 'saules kalns'). Nevar teikt, ka aprakstos minētie slāviskie vietu nosaukumi ir oriģināli, atbilstoši vietējam lietojumam. Līdz ar to nebūtu nepareizi arī mūsdienās skaidras nozīmes slāviskos nosaukumus kā *Beloje*, *Čornoje* latviskot uz *Baltais*, *Melnais* u. tml.

Izpētes vērti ir arī vairāki simti personvārdu, kuriem gan tiešas saistības ar mūsdienu vietvārdiem visdrīzāk nav, tomēr ļoti daudzi no tiem varētu būt arī Latvijas vietvārdu un uzvārdu pamatā.

SAĪSINĀJUMI

bkr. – baltkrievu

kr. – krievu

latg. – latgaliešu

liet. – lietuviešu

po. – poļu

voz. – ezers (no baltkrievu val.)

AVOTI UN LITERATŪRA

Auns, M. (2008). Livonijas un Braslavas novada robeža. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A daļa: Sociālās un humanitārās zinātnes*, 62(3/4), 27–33.

Balode, L., & Bušs, O. (2015). *No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Banionis, E. (red.). (1993). *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Breidaks, A. (1994). Kļūdas Latgales vietvārdu oficiālajās formās. In A. Breidaks, *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte, 402–403.

Briška, B. (1963). Latgaļu atteiceibas pret tai sauktim „Zylupes un Aivikstes” rubežim. In V. Lōcis (red.), *Latgaļu darbeibas dokumentacija*. [Minhene]: Latgaļu izdevnīca, 358–371.

Bukšs, M. (1974). Senējūs latgaļu izplateiba austrumūs nu tagadejōs rubežas. *Acta Latgalica*, 5, 263–295.

Čelkis, T. (2014). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Dogiel, M. (red.). (1758). *Limites Regni Poloniae, & Magni Ducatus Litvaniae, ex Originalibus Et Exemplis Authenticis Descripti*. Vilnae: Typographia Regia & Reipublicæ Collegii Vilnenfis Scholarum Piarum.

Dzjarnovič, A. (red.). (2007). *Metryka Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha. Kniha 560 (1542 hod). Kniha perapisaŭ № 3 (Kopija kanca XVI st.)*. Minsk: Belaruskaja navuka.

Dzjarnovič, A. (red.). (2010). *Metryka Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha. Kniha 560 (1541–1542 hh). Kniha perapisaŭ № 3 (Kopija kanca XVI st.)*. Minsk: Athenaum.

Ģenerālmērišanas karte 1785 – *Plany general'nogo meževanija 1780-h gg. M 1:84 000 (2 versty v djujme)*. *Drysenskij, Ljucinskij uezd*. Pieejams <http://www.litera-ru.ru>.

Horoškevič, A. (red.). (2015). *Polockie gramoty XIII – načala XVI v.* (Tom I). Moskva: Universitet Dmitrija Požarskogo.

Inventar' 1765 – Inventar' Režickago starostva, sostavlennyj 26 avgusta 1765 goda. (1903). In D. I. Dovgjallo (red.), *Istoriko-jurid. materialy .. gub. Vitebskoj i Mogilevskoj*. 31. Vitebsk: Gubernskaja Tipografija, 91–207.

Jakovļeva, M. (1999). Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. In A. Caune (sast.), *Latvijas zemju robežas 1000 gadus*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 91–130.

Kovaļevska, O. (2015–2021). Asūnes un Pustiņas kā Baltkrievijas pierobežas pagastu vietvārdi gadsimtu griezumā. *Via Latgalica: Latgalistikys kongresu materiali*, 5 (5. storptautyskuo latgalistikys konference, Reiga, 2012. goda 5.-6. oktobris), 41–71.

Kovaļevska, O. (2016). Asūnes pagasta vietas un vārdi 1772. gada dvēseļu revīzijā. *Via Latgalica*, 8, 37–56.

Kurcuma muīža. (29.08.2016.). Medumu pagasta pārvalde. Pieejams <https://www.medumi.lv/kurcuma-muiza-2/>; skatīts 17.10.2022.

LĢIA Karšu pārliks. (b. g.). Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra. Pieejams <https://kartes.lgia.gov.lv/karte>; skatīts 17.10.2022.

Lickevič, O. (2021a). Drevnejšie učastki belorusko-latvijskoj granicy kak istoriko-kulturnaja cennost'. *Ohrana i popularizacija kulturnogo nasledija: mirovoj i otečestvennyj opyt: materialy meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*. Vitebsk, 22–23 oktjabrja 2021 g., 102–108.

Lickevič, O. (2021b). Granica meždu VKL i Livoniej ot zera Kurcuma do Zapadnoj Dviny v XIV–XV vv. *Aktualnye problemy istočnikovedenija: materialy VI Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*. Vitebsk, 23–24 aprilja 2021 g., 426–428.

Manteuffel, G. (1879). *Inflanty Polskie poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmiowiekową przeszłość całych Inflant*. Poznań: Żupański.

Mapa Szczegółowa Polski 1:25 000. (1918–1920). Arkusz P26-S43-A. Warszawa: Wojskowy Instytut Geograficzny. Pieejams <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11798871>.

Mežs, I., Stafecka, A., Siliņa-Piņķe, R., & Kovaļevska, O. (2019). *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Kurzeme, Zemgale, Sēlija*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Normantas, D. (15.08.2015.). *Kalinauka kaimas ir ežeras, Zarasų rajonas*. [Video]. YouTube. Pieejams <https://www.youtube.com/watch?v=UK2GqASngVA>.

Petrauskas, R. (2003). *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*. Vilnius: Aidai.

Pskovskaja pervaja letopis'. (1848).
In *Polnoe sobranie russkikh letopisej*
(Tom IV). Sankt-Peterburg: Tipografija
Ēduarda Praca, 166–345.

Rupainis, A. (01.04.1960.). Latgaju
literatūra. *Tilts*, 38/39, 9–25.

Ryčkov, A., & Vasiliauskas, E. (2022).
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
ir Livonijos 1529 m. sienos aprašas.
Istorija, 127(3), 104–131.

SG – Sulimierski, F., Chlebowski, B., &
Walewski, W. (red.). (1880–1902).
*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego
i innych krajów słowiańskich* (T. I–XV).
Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego
i Władysława Walewskiego.

Stalšāns, K. (26.02.1949.). Latvijas
etnografiskās robežas austrumos.
Latviešu Ziņas: Latvian News, 17, 8.

Trīsverstu karte 1860–90 – *Trehverstnaja
voenna-topografičeskaja karta
Rossijskoj Imperii*. (1860–1890).
Masštab: 3 versty v djujme.

Urtāns, J. (2007). Akmens kobila. *Vides
Vēstis*, 9 (102). Pieejams [https://archive.
ph/T80HI](https://archive.ph/T80HI); skatīts 17.10.2022.

Vēsturisko karšu portāls (b. g.).
Dodies.lv. Pieejams [https://vesture.
dodies.lv/](https://vesture.dodies.lv/); skatīts 17.10.2022.

Vietvārdu datubāze (8. izd.). (b. g.).
Latvijas Ģeotelpiskās informācijas
aģentūra. Pieejams [https://vietvardi.
lgia.gov.lv/](https://vietvardi.lgia.gov.lv/); skatīts 17.10.2022.

Vild'brekht, A. (1792). *Rossijskoj
atlas, iz soroka četyreh kart
sostojaščij*. Sanktpeterburg: pri
Gornom učilišče [Tip. Sytina].

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

MIKROTOPONĪMS UN ĀRU VĀRDS – TERMINOLOĢISKI SINONĪMI VAI ATŠKIRĪGI ONOMASTIKAS TERMINI?

*Microtoponym and Field Name
(The Local Term in Latvian
Onomastics) – Terminological
Synonyms or Different
Onomastic Terms?*

■ ANITA PAIDERE

ABSTRACT

Keywords:
onomastics,
toponym,
microtoponym,
terminology,
synonym

The aim of this paper is to define some aspects of the terms *microtoponym* and the local term in Latvian onomastics *field name* (*āru vārds*). Both refer to small objects of nature like fields, pastures, marshes, bogs, etc., and are defined as synonyms in the currently existing linguistic terminology. The works of Latvian onomastic researchers still show some differences – *microtoponym* is mostly used to emphasize the socio-onomastic status of the place name and not considering it on the same level as, for example, hydronyms and oronyms. On the other hand, the local term, which is used relatively much less often, is mostly found as a unifying designation

In the study, using the available theoretical literature and the works of specific authors, an attempt is made to provide an insight into the development of the use of the terms *microtoponym* and the local term in Latvian toponymy, as well as about analogous terms elsewhere in the world.

The purpose of the article is to look for reasons why these terms do not really function as full-fledged terminological synonyms, as well as to offer a possible and, of course, debatable solution to the problem of both terms.

Microtoponyms are a rather unstable group of place names, and as the objects of nomination change, their meaning in people's everyday life changes, so sometimes it becomes relevant to review the onomastic terminology and, if necessary, correct or supplement it. Today, the use and recognition of a place name function in connection with other types of information exchange and people's economic activity, however, microtoponyms, as names created through natural nomination, are still the closest to the appellative lexicon and can testify to the processes of language change. A flexible terminological system is needed to reflect these changes in research.

Ievads

Toponīmikā kā onomastikas nozarē uzmanības centrā ir vietvārds, tomēr sava vieta ierādāma arī tās terminoloģiskajai sistēmai. Tā ir nepieciešama, lai nozare varētu attīstīties, lai nozares speciālisti, pētnieki un citi onomastikas terminu lietotāji varētu skaidri uztvert apkopotās atziņas, atspoguļot savu pētījumu rezultātus tā, lai nerastos pārpratumi kāda termina lietošanā. Onomastikas terminoloģiju izmanto samērā šaurs pētnieku loks, un jāpiekrīt valodniekiem Laimutei Balodei un Ojāram Bušam (Balode & Bušs, 2005, 13), ka tādējādi vājākas ir arī šīs nozares latviskās terminoloģijas saites ar latviešu zinātnes valodu kā kopumu un nozares terminoloģijā pastāv visai ievērojams tādu internacionālismu kā, piemēram, *drimonīms*, *helonīms*, īpatsvars. Ir pat vērojama tendence definēt onomastiku kā neitrālu zinātnes nozari, kuras atziņas izmanto dažādu jomu speciālisti (Turpat, 13–18). Vietvārdu standartizācijas aspektā terminoloģija balstās uz ANO Ģeogrāfisko nosaukumu ekspertu grupas (*United Nations Group of Experts on Geographical Names*, UNGEGN) apstiprināto terminu un to skaidrojumu sarakstu¹ jeb t. s. Kadmona² glosāriju, kā arī Starptautiskās Onomastikas padomes (*International Council of Onomastic Sciences*, ICOS) noteiktajām vadlīnijām. Tomēr ne visi onomastikas termini, t. sk. *mikrotoponīms*, kura saistība ar standartizāciju ir salīdzinoši neliela, ir iekļauti Kadmona glosārijā, tāpēc latviskās terminoloģijas problēmas risināmas, ņemot vērā nozares speciālistu ieteikumus latviešu zinātnes valodas kontekstā.

Toponīmu klasifikācijai jau izsenis pievērsta pētnieku uzmanība. Dominē centieni radīt universālu, visu nozaru pētniekiem izmantojamu klasifikāciju, kas, visticamāk, nav iespējams, jo valodnieciskas ievirzes pētījumos svarīgāks ir vietvārds kā lingvistiska vienība. Objekta kategorija, izmērs, juridiskais statuss ir nozīmīga, taču papildu informācija. Savukārt citās nozarēs vietvārda lingvistiskais raksturojums var būt mazāk svarīgs, kaut arī izmantojams un vērā ņemams.

Šajā rakstā galvenā uzmanība vērsta uz jēdzienu apzīmējumiem *mikrotoponīms* un *āru vārds* kā valodniecības terminiem, sniedzot ieskatu to lietojuma attīstībā Latvijas toponīmikā un meklējot atbildi

¹ „Glossary of terms for the standardization of geographical names” (2002). New York: United Nations. Pieejams https://unstats.un.org/unsd/ungegn/pubs/documents/Glossary_of_terms_rev.pdf.

² Izraēlas ģeogrāfs un terminologs Naftali Kadmons (*Naftali Kadmon*), kurš vadījis vietvārdu standartizācijas terminu vārdnīcas sagatavošanu.

uz jautājumu, vai ir korekti tos uztvert un uzskatīt par sinonīmiskiem terminiem, kā tas tiek piedāvāts, kaut minētie apzīmējumi kā pilnvērtīgi terminoloģiski sinonīmi tomēr nefunkcionē.

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV) sniegta šāda abu terminu definīcija: „Āru vārds, mikrotoponīms – vietvārds, kas nosauc samērā nelielu ģeogrāfisku objektu lauku apvidū (tirumu, mežu, pakalnu u. tml.), piemēram, *Šķūņa pļava, Rūča šņores, Pēterkalns*” (VPSV, 47). Latviskā vārdkopa *āru vārds* šķirkli ar komatu atdalīta no svešcilmes sinonīma *mikrotoponīms*, un norādēs par vārdnīcas uzbūvi šāds komata lietojums skaidrots kā abu terminu sinonīmija (Turpat, 7). Tomēr pastāv šaubas, vai abi termini gan semantiski, gan pēc to lietojuma dažādos onomastikas pētījumos uzskatāmi par sinonīmiem – par tādiem sinonīmiem kā, piemēram, valodniecības termini *adjektīvs* un *īpašības vārds*.

Nozīmes ziņā saliktā termina *mikrotoponīms* pirmais komponents *mikro-* savienojumā ar lietvārdu norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais ir ļoti mazs (LLVV V, 217). Savukārt vārdkoptermins *āru vārds* vēl saglabājis vārda *āre* nozīmi ‘klaja vieta; apstrādāta, iekopta zeme’ (LLVV I, 307).

Pārdomas rada vēl dažas iezīmes šo terminu lietojumā:

- 1) līdzīgi terminam *toponīms*, no kā atvasināts vārds *toponīmija*, ar terminu *mikrotoponīms* saistās *mikrotoponīmija*, bet terminam *āru vārds* šāda saistījuma nav;
- 2) ja mikrotoponīma definīcijā tiek ietverts saīsinājums *u. tml.*, tas ir pretrunā termina pamatizpratnei, proti, „termins izsaka noteiktas nozares noteiktu jēdzienu ar skaidrām šī jēdziena robežām un noteiktu vietu kopīgā jēdzienu sistēmā” (Skujiņa, 2002, 9–10);
- 3) pārskatot plašo, ar terminiem *mikrotoponīms* un *āru vārds* saistīto darbu klāstu, netika atrasts termina *āru vārds* lietojums vsk. formā (kādā tas iekļauts VPSV definīcijā), turpretī *mikrotoponīms* kā termins plaši izmantots gan vsk., gan dsk. formā, gan arī saistītajā terminā *mikrotoponīmija*;
- 4) termins *mikrotoponīms* visai bieži izmantots sociolingvistiskā kontekstā, t. i., saistībā un salīdzinājumā ar vietvārdu dažādiem lietojuma līmeņiem (*mikro-*, *mezo-*, *makro-*), kā arī funkcijām sabiedrībā, turpretī *āru vārds* (faktiski – *āru vārdi*) galvenokārt funkcionē kā vienojošs apzīmējums dažādām vietvārdu kategorijām,

un šī kopuma precīzas robežas konkrētos pētījumos un darbos nosaka paši autori.

Iedibinātā prakse un jau iesakņojušās terminu *mikrotoponīms* un *āru vārds* lietojuma tradīcijas turpinās veiksmīgi, taču zināmas teorētiskas neskaidrības tomēr pastāv.

Valodnieks, arī terminologs, Rūdolfs Grabis (2006, 228) sinonīmus terminoloģijā aplūkojis kā parādību, no kuras pilnīgi izvairīties nevar resp. visos gadījumos nostiprinājušos tradīciju dēļ pilnīga terminu unificēšana nav iespējama, taču atzinis, ka būtu jācenšas sinonīmiju tomēr neievieš. Pirmajā latviešu valodniecības terminu vārdnīcā (VTV, 1963), kurā latviešu valodā lietotie termini bez jēdzienu skaidrojumiem sastātīti ar krievu valodas analogiem, iekļauti *āru vārdi*, *mikrotoponīmika* (VTV, 28). Atšķirībā no VPSV termins *āru vārdi* šeit lietots dsk. formā un kopā ar sinonīmisko terminu *mikrotoponīmika*. Jāpiebilst, ka terminu *toponīmika* un *toponīmija* nozīme dažādos laika periodos Latvijā un ārpus tās ir svārstījusies, un tā tas ir joprojām, jo vienlaikus atrodami dažādi skaidrojumi – gan *toponīmija* ‘vietvārdu kopums’ (VPSV, 407) un *toponīmika*, *toponomastika* ‘onomastikas nozare, kurā pēta vietvārdus’ (Turpat), gan arī, pieļaujot abus traktējumus, *toponīmija* ‘1. Valodniecības nozare, kas pēti vietvārdus; 2. Vietvārdu kopums (piemēram, kādā teritorijā)’ un *toponīmika* ‘t. p.’ (LLVV).

Mikrotoponīmijas³ objekti kā ikviena dabas vai cilvēka ietekmēta apkārtējās pasaules reālija, protams, laika gaitā var mainīties. Mikrotoponīmi ir visai nepastāvīga vietvārdu daļa, un, mainoties nominācijas objektiem, mainoties to nozīmei cilvēku ikdienā, dažkārt kļūst aktuāla arī onomastiskās terminoloģijas pārskatīšana un, ja nepieciešams, koriģēšana vai papildināšana. Šeit vēra ņemama un iederīga ir valodnieka O. Buša atziņa rakstā par valodniecības terminu traktējumiem un definīcijām: „Termini un to definīcijas nav kaut kas tāds, ko Dievs devis reiz un uz visiem laikiem, terminoloģiju, arī starptautiski lietoto, var un ir nepieciešams mainīt vai precizēt, ja šāda maiņa vai precizējums ir mērķtiecīgs no praktiskā redzes viedokļa” (Bušs, 2007, 155; sk. arī 2019, 94).

³ Šeit un turpmāk autore tekstā – mikrotoponīmu kopums kādā teritorijā.

Raksta mērķis ir aplūkot terminu *mikrotoponīms* un *āru vārdi* lietojuma attīstību vietvārdiem veltītos pētījumos Latvijā, ieskicējot, kādi analogiski termini tiek izmantoti citviet pasaulē, kā arī piedāvāt iespējamu abu terminu problemātikas risinājumu.

1. Mikrotoponīms

Mikrotoponīmu klasifikācijā pētnieku darbos nereti vērojamas lielākas vai mazākas atšķirības. Neskaidrība resp. nenoteiktība uzsvērta arī „Nacionālās enciklopēdijas” šķirklī *toponīms*: „Bieži min arī makrotoponīmus jeb lielu objektu (pilsētu, lielu upju, mežu, kalnu) nosaukumus un mikrotoponīmus jeb relatīvi sīku ģeogrāfisku objektu vārdus, lai gan joprojām nav noteikti precīzi to identificēšanas kritēriji” (Rapa, 2022).

Salīdzinot ICOS mājaslapā (ICOS, b. g.) termina *mikrotoponīms* un tā ekvivalentu lietojumu citās valodās, redzams, ka terminu *mikrotoponīms* kā vienīgo izmanto baltkrievi, bulgāri, itāļi, katalāņi, krievi, lietuvieši, maķedonieši, poļi, portugāļi, slovāki, somi, spāņi, ukraiņi un zviedri (lieto reti). Igaunī izmanto terminus *mikrotoponüüm*, *väikekohanimi*. Čehi lieto vairākus terminus: *mikrotoponymum* ‘nelielu objektu, piemēram, lauku, ganību, iežogojumu, akmeņu, purvu, mitrāju, grāvju u. tml. nosaukumi, kurus parasti izmanto tikai ierobežota cilvēku grupa nelielā apvidū⁴, retāk *pomístní jméno* un *anoikonymum* ‘nedzīva dabas objekta un zemes virsmas apstākļu, kā arī cilvēka radīta objekta, kas nav paredzēts apdzīvošanai un ir stingri fiksēts ainavā, nosaukums’ (šeit iekļauti hidronīmi, oronīmi un agroonīmi, nelielu celiņu nosaukumi, hodonīmi, kā arī laukakmeņu, kapliču, svētvietu, krustu, kapsētu, pieminekļu, pilskalnu, karjeru, raktuvju, skatu vietu, trigonometrisko punktu, ceļa zīmju u. c. nosaukumi). Horvāti lieto terminus *mikrotoponim*, *anojkonim*, *zemljišno ime*. Slovāki terminu *mikrotoponīms* plaši neizmanto, bet vietvārdus iedala apdzīvoto un neapdzīvoto vietu nosaukumos, kā bieži praktizēts arī latviešu toponimikā, šādu šķirumu iesakot instrukcijā vietvārdu vācējiem (Šmite, 1960, 3). Dažkārt vērojamas atšķirības vārda *mikrotoponīms* skaidrojumā, piemēram, maķedoniešu toponimikā šo terminu attiecina uz mazāku objektu nekā reljefs, savukārt poļi mikrotoponīmijā mēdz iekļaut arī apdzīvoto un administratīvo objektu nosaukumus, uzsverot, ka objekts var

⁴ Šeit un turpmāk ICOS citu valodu terminu nozīme raksta autorei tulkojumā.

nebūt mazs. Tomēr pamatā skaidrojumos tiek norādīts, ka mikrotoponīmi ir nosaukumi, kurus lokāli izmanto neliela cilvēku grupa.

ICOS mājaslapas latviešu valodā lietotās terminoloģijas dokumentā⁵ termina *mikrotoponīms* skaidrojumā izmantota VPSV definīcija.

Vairāku valstu onomastiskajā terminoloģijā atsevišķi izdalīti arī lauku nosaukumi (*field name*), kuru termini un traktējumi ir šādi: baltkrieviem *мікратапонім*; bulgāriem *теренно име, местностно име*; čehiem *pozemkové jméno*, kas tiek attiecināts uz kultivētām zemēm, neapstrādātām vai meža zemēm, dabas liegumiem u. c., taču agrāk tika lietots arī termins *traťové jméno*, vēl nesen – *agronymum*; horvātiem *zemljišno ime, mikrotoponim, anojkonim*; igauņiem *viljelusnimi*; itāļiem *microtoponimo*; katalāņiem *nom de partida*; lietuviešiem *agronimas*; maķedoniešiem *викано место*, norādot, ka šie nosaukumi ir reģionāli ierobežoti un tiek lietoti vietējā saziņā; poļiem *nazwa lokalna*; slovākiem *chotárny názov*, ar kuru tiek apzīmētas saimnieciski izmantotas zemes; somiem *viljelysnimi*; spāņiem *nombre de paraje*; zviedriem *ägonamn*; ukraiņiem *назва поля, мікротопонім*; ungāriem *dűlőnév*. Portugāļi savukārt lieto aprakstošu terminu *nome de pequena propriedade rural* ‘neliela lauku īpašuma nosaukums’.

ICOS mājaslapas latviešu valodā lietotās terminoloģijas dokumentā termina *field name* skaidrojumā izmantota VPSV terminu *āru vārds* un *mikrotoponīms* definīcija. Neskatoties uz terminoloģiskām neskaidrībām un nekonsekvencēm, aptuvenas izpratnes līmenī termins *mikrotoponīms* ir saprotams, tas netiek attiecināts, piemēram, uz lielākām pilsētām, upēm. Konkrētos pētījumos ar aptuvenu šā termina izpratni dažkārt nepietiek, taču, neraugoties uz skaidru robežu trūkumu, mikrotoponīmi var sniegt vērtīgu materiālu dažādu lingvistisku jautājumu izpētē, un ir iespējams runāt par mikrotoponīmiju kā sistēmu kopumā.

Raksta ievadā citētās terminu *āru vārds, mikrotoponīms* definīcijas daļa „[...] mikrotoponīms – vietvārds, kas nosauc samērā nelielu ģeogrāfisku objektu lauku apvidū [...]” (VPSV, 47) rada pamatotu jautājumu, kas ir „liels”, „neliels” un „samērā neliels” ģeogrāfisks objekts. Saliktā termina *mikrotoponīms* pirmā daļa *mikro-* savienojumā ar lietvārdu norāda, ka

⁵ Pieejams https://icosweb.net/wp-content/uploads/2021/12/Latvian_ICOS-Terms-lv-1.pdf.

salikneņa otrajā daļā nosauktais ir ļoti mazs (LLVV V, 217), tātad salikneņa nozīme ir 'ļoti mazs + toponīms'. Ņemot vērā, ka toponīms ir vietvārds, t. i., lingvistiska vienība (vārds), tiek uzskatīts, ka termins *mikrotoponīms* nav gluži precīzs un valodniecībā būtu saistāms nevis ar „mazas vietas vārdu”, bet „mazu resp. neievērojamu vietvārdu”. Šādā veidā jautājumu aplūkojusi Natalja Podol'ska (*Natal'ja Podol'skaja*) (Podol'skaja, 1978, 8), un jāatzīst, ka mikrotoponīmu noteikšana, ņemot vērā to nozīmi sociālajā vidē, ja arī neiezīmē skaidras mikrotoponīmijas robežas, tad tomēr ļauj izvairīties no savstarpēji pretrunīgiem klasifikācijas paņēmieniem pēc vietvārda objekta izmēra, kategorijas u. c. parametriem.

Onomaste Aleksandra Superanska (*Aleksandra Superanskaja*) (Superanskaja, 1973, 168) ir uzsvērusi mikrotoponīmu rašanās nepārtrauktību un to, ka ar laiku tie zaudē savu motivāciju, kļūstot par simboliem, kuru nozīme galvenokārt saistīta ar konkrētu vietu fiksēšanu (tātad – vairs ne ar raksturošanu vai aprakstu). A. Superanska atzinusi, ka, ja kādā teritorijā zūd vai nomainās iedzīvotāji, mikrotoponīmi zūd vai pilnībā mainās līdz ar tiem un nomaināi nepieciešams visai ilgs laika posms – parasti tās ir vairākas paaudzes. Daļa nelielo objektu apzīmējumu, kā liecina detalizēti pētījumi apvidū, līdz ar objekta tipa maiņām tomēr zūd daudz ātrāk (sk., piem., Kovaļevska, 1997, 4, 13, 15, 19 u. c.).

Mikrotoponīmu analīze nebūtu iedomājama bez izpratnes par to, kas ir makrotoponīmi un ar ko šie jēdzieni atšķiras. A. Superanska, kura savulaik ir piedāvājusi vēl trešo grupu (mezotoponīmus), vietvārdu klasifikācijā izmantojusi tieši ģeogrāfiskā objekta definīciju, nošķirot mērogā attēlojamus objektus, kas tādējādi būtu makrotoponīmi, no mērogā neattēlojamiem, tātad punktveida (piem., nelieli diķi, lieli koki) un līnijveida (ceļi) objektiem, attiecīgi – mikrotoponīmiem (Superanskaja, 1973, 1698). Tālāk gan šis dalījums skatīts daudz komplicētāk, iekļaujot arī socioonomastisko aspektu (Turpat, 168–169). Ja tiktu ievērots iepriekšminētais dalījums pēc ģeogrāfiskā objekta pazīmēm, saistot tos tikai ar nominētā objekta izmēru, tad purvu un mežu, arī pļavu nosaukumi būtu makrotoponīmi, jo ir attēlojami kartes mērogā.

Kā redzams, par vienotu pieeju mikrotoponīmijas definīcijā un klasifikācijas sistēmā gan Latvijā, gan citviet pasaulē var runāt tikai nosacīti.

Kopumā var mēģināt dažādu autoru pieejas grupēt pēc tā, kādi kritēriji tiek izvirzīti vietvārda atzīšanai par mikrotoponīmu:

- 1) mikrotoponīmi ir īpašvārdi, ar kuriem biežāk tiek apzīmēts fiziogēogrāfisks dabas objekts, retāk – cilvēka radīts objekts (sk. Podol'skaja, 1978, 86; līdzīgi arī Superanskaja, 1973, 175);
- 2) tie funkcionē mikroteritorijas robežās tikai šaura lietotāju loka vidū, kuri dzīvo šā mikroobjekta tuvumā (Superanskaja, 1973, 175);
- 3) mikrotoponīms ir dabiskā nominācijas procesā radies nosaukums, kas bieži atrodas īpašvārdu un sugasvārdu lietojuma robežjoslā (Turpat);
- 4) mikrotoponīmi nav uzskatāmi par tādu pašu terminu kā hidronīmi, oronīmi utt., jo attiecināmi uz visai dažādiem objektiem, piemēram, mednieku namiņu un strautu (Murzaev, 1974, 23);
- 5) vietvārdu standartizācijas aspektā piedāvāts par klasifikācijas kritēriju izmantot arī nosaukuma juridisko statusu (par to plašāk sk. Kavacs, 2001, 94–101).

Kopumā izšķirami pieci galvenie mikrotoponīmu parametri – objekta izmērs, objekta resp. vietvārda kategorija, vietvārda atpazīstamība, vietvārda lietotāju loks, tāpat – juridiskais statuss. Katrs no parametriem, atsevišķi ņemot, ne vienmēr droši liecina par vietvārda piederību mikrotoponīmijai, jo, piemēram, pēc objekta nelielā izmēra tādi koku nosaukumi kā *Ciekuržu bērzs* (Brenģuļu pag.) un *Kaives dižozols* (Sēmes pag.) būtu uzskatāmi par mikrotoponīmiem, tomēr *Kaives dižozola* atpazīstamība neatbilst kritērijam „šaurā apvidū lietots nosaukums”.

Visi šeit minētie parametri saistīti galvenokārt ar dabas un cilvēka ģeogrāfiju, kā arī sociolingvistiku, un pamatoti rodas vēlme noskaidrot, vai pastāv lingvistiski kritēriji vietvārda atzīšanai par mikrotoponīmu. Valodnieki veikuši nozīmīgu darbu, meklējot īpašvārdu morfosintaktiskās pazīmes, taču joprojām ir spēkā atziņa, ka īpašvārda lietošana ir visai neiespējama, nezinot tā kategoriju (plašāk par šo van Langendonck, 2007). Jāpiebilst, ka arī deminutīvsufiksu lietojums nav uzskatāms par mikrotoponīmu pazīmi, jo ne vienmēr ir saistīts ar objektīvu pamazinājumu, tam bieži piemīt emocionāla nokrāsa. Mikrotoponīmijai kā kopumam diezgan raksturojoša (bet ne klasificējoša) iezīme var būt ievērojama vides apelatīvu īpatsvars nosaukumos.

Tādējādi var secināt, ka mikrotoponīmu noteikšanas kritēriji nevar balstīt uz kādu atsevišķu pazīmi, faktiski to klasifikācija ir visai nenoteikta un vairāk saistīta ar zināmā mērā nedefinējamu izpratni par šo jautājumu.

2. Āru vārds

Āru vārds ir latviešu valodas termins, kas vārdnīcas šķirkli ievietots pirms svešcilmes sinonīma *mikrotoponīms* (sk. VPSV, 47). Kā redzams no Kārļa Milēnbaha un Jāņa Endzelīna vārdnīcā (ME) sniegtā skaidrojuma „*āra, āre, ārs* (li. *oras*, ‘Luft, Wetter’), Dem. *āriņš, āriņa, ārite* BW. 6189, 1) ‘das Freie, das freie Feld [...] Ackerfeld [...]’; 2) ‘das Aussen, das Äussere, die Aussenseite als das freie, dem Auge sichtbare’” (ME I, 239–240), latviešu valodā tikušas lietotas gan leksēmas *āra, āre, ārs*, gan arī to deminutīvformas un galvenās nozīmju grupas bijušas ‘atklāta teritorija, atklāts lauks, tīrums, ārpusē, ārējais, skatienam brīvi pārrēdzamā platība’⁶. Baltiskās cilmes vārda *āre* nozīmes attīstību iespējams skaidrot, virzoties vēl dziļākos etimoloģiskos slāņos, taču šajā rakstā galvenā uzmanība pievērsta tam, kā šī nozīme terminoloģiski traktējama mūsdienās.

Vārdkoptermina *āru vārds* pirmais komponents lietots dsk. ģen. formā, tādējādi jāsecina, ka termina pamatā ir leksēma *āre*, un vārdnīcā tā skaidrota kā „*āre, -es*, dsk. ģen. *āru*, s.; poēt. ‘Klaja vieta; apstrādāta, iekopta zeme’” (LLVV I, 307). „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” (LVVV) pie šķirkļa *āre* kā stabils vārdu savienojums papildus sniegts arī onomastikas termina *āru vārds* skaidrojums. Tādējādi nozīmes ziņā leksēmai *āre* terminā *āru vārds* būtu jāapzīmē klaja vieta, apstrādāta, iekopta zeme, kas vietu nosaukumos visai nepārprotami saistīta ar konkrētu mikrotoponīmijas daļu – pļavu, kā arī lauku, tīrumu, ganību u. c. lauksaimniecības zemju nosaukumiem. No vairākiem leksēmas *ārs* skaidrojumiem (sk. LLVV I, 318) dsk. ģen. forma *āru* iespējama tikai variantam *ārs* [ārs] ar stiepto zilbes intonāciju un nozīmi ‘laukuma mērvienība – 100 kvadrātmētru’. Vadoties pēc LLVV, leksēmai *ārs*, kas tiek izrunāta ar laužto zilbes intonāciju [ārs], iespējama tikai vsk. forma: „*ārs* [ārs], -a, v. 1. tikai vsk. ‘Vieta ārpus telpām’. Skraidīt pa āru [...]. 2. vsk. ģen.: *āra*. ‘Ārējs’ (1). Āra logs [...]. 3. tikai vsk. ‘Ārpusē’ (2). (Iz)laužas uz āru [...].’” (LLVV I, 318).

⁶ Raksta autorei tulkojums.

Apkopojot šos skaidrojumus, redzams, ka terminā *āru vārds* iekļautā leksēma *āre*, kas faktiskajā lietojumā dažādu pētnieku darbos tiek attiecināta praktiski uz visu neapdzīvoto (dažkārt arī apdzīvoto) vietu spektru, pēc gramatiskās paradigmas tomēr atbilst sieviešu dzimtes 5. deklinācijas lietvārdam *āre* ar poētiski stilistisku nokrāsu un nozīmi 'klāja vieta; apstrādāta, iekopta zeme'. Termins *āru vārds* gan nozīmes, gan lietojuma ziņā šķiet saistīts ar līdzīgu terminu vācu onomastikā *Flurname*, un vācu valodnieks Hanss Ramge (*Hans Ramge*) uzskata, ka šīs vietvārdu daļas izpēte veicama ciešā saistībā ar valodniecības nozari (Ramge, 1996, 1174).

Edīte Hauzenberga-Šturma 1943. gada rakstā „Profesora Jāņa Endzelīna 70 gadi” *āru vārdu* skaidrojumā lietojusi vācu valodas terminu *Flurname*, nodalot *āru vārdus* no *vietu vārdiem*: “[...] taču Latvijas vietu vārdi un āru vārdi (Flurnamen) sistēmātiskā vākumā tad nemaz vēl nebija pieejami” (Hauzenberga-Šturma, 1943, 26). Latviskā vārdkoptermina *āru vārds* nepārprotamo līdzību ar vācu *Flurname* zināmā mērā izskaidro arī šķirkļis *āre* 1943. gadā izdotajā latviešu vēsturnieka Edgara Dunsdorfa rediģētajā „Tautsaimniecības vārdnīcā” (TV): „Āre (Flur) – lauku → apmetnes saimnieciski izmantota apkārtnē, kuŗā ietilpst aŗamzeme, ganības un meŗi. Pēc lauku apmetnes rakstura izšķiŗ sŗkzemnieku āres (Häuslerfluren), zemnieku āres (Bauernfluren) un muiŗu āres (Gutsfluren). Bieŗi par āri sauc tikai aŗamzemi” (TV, 94–95). Tālāk šajā šķirkļī aplūkots sŗkākā āru iedalījums pēc ārējās formas, izplatības Eiropā utt.

Domājams, ka leksēma *āre*, kļūdama par vārdkoptermina komponentu, nozīmi varētu būt mainījusi, zaudējot savu stilistisko nokrāsu, un mūsdienās, iespējams, vairāk atbilst leksēmai *ārs* [ārs] 'vieta ārpus telpām' – par to liecina arī termina *āru vārds* attiecināšana uz meŗiem, aizaugušām pļāvām, purviem, kalniem, kuri pēc pazīmēm neatbilst leksēmas *āre* nozīmei 'klāja vieta, apstrādāta, iekopta zeme'.

3. Terminu *mikrotoponīms* un *āru vārds* lietojums latvieŗu onomastikā

Latvieŗu toponīmikā plaŗāku teorētisku skaidrojumu par terminiem *mikrotoponīms* un *āru vārds* nav, tāpēc šajā rakstā mēģināts apkopot, kā ŗie termini atspoguļoti un skaidroti vietvārdu krājumos un daŗādu autoru darbos.

J. Endzelīna krājuma „Latvijas vietu vārdi” abās daļās (E I un E II), tāpat arī abās Jura Plāķa „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi” daļās (U IV un U V) vietvārdi grupēti pēc to objektu nosaukumiem. J. Plāķis gan darba priekšvārdos norādījis, ka krājumā iekļauti pļavu, ganību, purvu un mežu nosaukumi (U IV, 1), tomēr nekādu terminu uz tiem nav attiecinājis, tādējādi var pieņemt, ka 20. gadsimta sākumā šīm vietvārdu grupām vienojošs termins vēl nebija nostiprinājies.

J. Endzelīna krājuma „Latvijas PSR vietvārdi” I daļas 1. sējuma ievaddaļā (Lvv I, X) pieminēta jēdzieniska grupa *neapdzīvoto vietu vārdi*, ietverot tajā upju, ezeru, kalnu, mežu, pļavu u. c. nosaukumus, turklāt daļa vietu nosaukumu, kas, visticamāk, pieder mikrotoponīmijai un apzīmē konkrētu objektu, tiek dēvēti par „parastiem sugas vārdiem”: „Maz ievietoti tādi parasti sugas vārdi, kā *bērzu* kalns, *ābeles* kalns, [...]” (Turpat, IV).

Onomaste Vallija Dambe (1967, 150) savulaik uzsvērusi kritēriju, ka mikrotoponīmi ir objektu nosaukumi, kas zināmi tikai nelielai cilvēku grupai nelielā teritorijā, mikrotoponīmu grupā iekļaujot arī bijušo muižu u. c. apdzīvoto vietu nosaukumus (Dambe, 1985, 85). Savukārt vietvārdu vākšanas principiem veltītā rakstā (Dambe, 1954, 175) kā āru vārdi tiek aplūkoti visi neapdzīvoto vietu vārdi, iekļaujot tajos arī ceļu, tiltu un akmeņu nosaukumus, turklāt apzīmējums *neapdzīvoto vietu vārdi* un termins *āru vārds* saistīti ar paskaidrojuma saikli *jeb*, lietojot tos kā sinonīmus: „Daudz vairāk par apdzīvoto vietu vārdiem ir neapdzīvoto vietu *jeb* āru vārdu” (Turpat). Ar terminu *āru vārds*, dodot konkrētāku skaidrojumu, apzīmēti neapdzīvoto vietu – upju, ezeru, dīķu, purvu, strautu, mežu, kalnu u. c. reāliju – nosaukumi (Turpat), un šādu traktējumu V. Dambe kopā ar ģeogrāfi un vietvārdu pētnieci Rutu Avotiņu lietojusi arī rakstā par toponīmisko pētījumu rezultātiem (Avotiņa & Dambe, 1979, 13). Ņemot vērā mikrotoponīmu kategorijā iekļautos bijušo muižu un citu apdzīvoto vietu nosaukumus, var secināt, ka V. Dambes darbos nozīmes ziņā tikuši šķirti termini *mikrotoponīms* un *āru vārds*.

Savukārt R. Avotiņa un Zinta Goba Latvijas upēm veltītajā ģeogrāfiski toponīmiskajā vārdnīcā terminu *āru vārds* lietojušas ar nozīmi ‘fiziski ģeogrāfisko objektu nosaukumi’, apzīmējot ar to dažāda rakstura un lieluma ūdensteces (Avotiņa & Goba, 1993, 4).

Benita Laumane rakstā „Apelatīvi un toponīmi ar *-ēj-*, *-ij-* un *-ien-* Kurzemē” izmantojusi terminu *mikrotoponīms*, taču nodalījusi oikonīmus, hidronīmus un mikrotoponīmus kā atsevišķas kategorijas: „[...] kur līdzās oikonīmiem sastopami arī hidronīmi un mikrotoponīmi” (Laumane, 1989, 157).

Jāatzīmē, ka vairumā latviešu valodnieku darbu pamatā tomēr lietots termins *mikrotoponīms* (sk., piem., Leikuma, 2000, 79; Balode & Bušs, 2008, 83; Kļavinska, 2013, 120). O. Bušs, kurš onomastikas jautājumu teorijai no latviešu valodniekiem ir pievērsies visvairāk, ir izmantojis arī terminu *āru vārdi* (piem., Bušs, 2019, 252 (runājot par *Kampas kalnu*), 257 (runājot par lauka nosaukumu *Sīmak-āre*)).

4. Analogiski termini citviet pasaulē

Tā kā mikrotoponīmija ir cieši saistīta ar ekstralingvistiskiem (dabas un cilvēka nosacītiem) faktoriem, tad par vienotu pieeju mikrotoponīmijas definīcijā un klasifikācijas sistēmā dažādās valstīs, reģionos var runāt tikai nosacīti. Kopumā ņemot, šā termina skaidrojumos parasti tiek norādīts, ka tas ir fiziogēogrāfiska objekta (visbiežāk), kā arī cilvēka radīta objekta (retāk) nosaukums, saistīts ar šauru lietotāju loku, kuri dzīvo tuvākajā apvidū.

Lietuviešu valodnieku darbos tiek izmantots termins *mikrotoponīms*, kas aizgūts no ukraiņu onomastikas, tāpēc tiek lietots līdzīgi (Bilkis, 2008, 19). Termins *mikrotoponīms* lietots, piemēram, Daļas Kiseliūnaites (*Dalia Kiseliūnaitė*) un Laimas Simutītes (*Laima Simutytė*) darbā par Kuršu kāpu vietvārdiem (Kiseliūnaitė & Simutytė, 2005, 14), attiecinot to arī uz šim apvidum raksturīgiem objektiem, kā zemesragiem, ličiem un maksķerēšanas vietām. *Āru vārdam* nozīmes ziņā līdzīgs ir lietuviešu termins *žemėvardis*, ar kuru apzīmē neapdzīvotas vietas, piemēram, laukus, pļavas, mežus (DLKŽ). Lietuviešu lingvistiskajā terminoloģijā (sk., piem., Gaivenis & Keinys, 1990, 124) ir nošķirti termini *mikrotoponimas* ‘neliela ģeogrāfiska objekta, piemēram, neliela meža, strauta, avota, grāvja, dīķa, pļavas, augsnes, gravas u. c. nosaukums, ko parasti pazīst un lieto salīdzinoši nelielā teritorijā’⁷ (par mikrotoponīmiem bieži tiek uzskatīti arī

⁷ Raksta autores tulkojums.

tiltu un ielu nosaukumi) un *žemēvardis* ‘neapdzīvotas vietas nosaukums, toponīmu veids, kas apzīmē ūdens objektus, kalnus, virsotnes, pilskalnus, gravas, laukus, pļavas, mežus, ceļus u. c. zemes objektus (Gaivenis & Keinys, 1990, 239). Lietuviešu valodas enciklopēdijas (Morkūnas & Ambrazas, 2008) šķirkļa *toponīms* informācijā norādīts, ka vietvārdus iedala neapdzīvoto un apdzīvoto vietu nosaukumos. Savukārt neapdzīvoto vietu nosaukumos tiek izšķirtas divas lielas grupas – hidronīmi (*hidronimas*) un zemes nosaukumi (*žemēvardžius*) (kalnu, pauguru, klinšu, gravu, ieleju, pļavu, ieplaku, ganību, lauku, tīrumu, grantsbedru, mežu, tīreļu, krūmāju, ceļu, taku u. c. nosaukumi). *Žemēvardžius* ir visizplatītākie lietuviešu toponīmi (vairāk nekā 500 000 nosaukumu). Pēc izcelsmes un rašanās laika tie ir ļoti dažādi, taču saistīti pārsvarā ar nelielām un mazpazīstamām vietām. Mainoties vēsturiskajiem un sociālajiem apstākļiem, šie nosaukumi mainās, pazūd vai parādās no jauna. Tie reti parādās oficiālajos dokumentos, tomēr saziņai un orientācijai *žemēvardžius* ir ne mazāk svarīgi kā hidronīmi vai apdzīvotu vietu nosaukumi (Turpat, 557).

Apzīmējums *Flurname* izplatīts vācu standartvalodā, īpaši valodniecībā un kultūras pētījumos, kā arī mērniecībā. Salikteņa pirmās daļas *Flur-* (no *die Flur*) [vidusaugšvācu val. *vlur* ‘augšne, apsēts lauks’] nozīme: 1. ‘atklāta bezmeža platība, apstrādāts lauks’; 2. ‘parcele, daļa no kopienas īpašumā esoša lauka’⁸ (Duden, 522). *Flur*, kas senākā nozīmē tika izmantots kā ainavas sinonīms, mūsdienās parasti nosauc atklātu, no meža atšķirīgu teritoriju. Ar terminu *Flurname* vai *Flurbezeichnung* apzīmē nelielu ainavas daļu nosaukumus, piemēram, atsevišķu pļavu un lauku nosaukumus, nelielu reljefa veidojumu, piemēram, kalnu un ieleju, nosaukumus, veģētācijas, piemēram, mežu, nosaukumus, kurus pārsvarā vietējā valodā (izloksnē) lieto paši iedzīvotāji. Alternatīvs termins *Gewann-Name* vai *Gewandname* (no vidusaugšvācu val. *das Gewanne* ‘lauka robeža, kur arkls tiek pagriezts’) sastopams ikdienas valodā Vācijas dienvidrietumos, dažkārt tiek lietots arī *Gewannflur* ‘zemes gabals ar vairākām robežām’ (Turpat, 605). Šo nosaukumu funkcija ir palīdzēt orientēties un identificēt. Turpretī grieķu cilmes svešvārds *mikrotoponīms*, kas ir izplatīts termins angļiski runājošās valstīs, pat speciālajā lingvistiskajā literatūrā tiek izmantots reti.

⁸ Šeit un turpmāk Duden šķirkļu nozīmes sniegtas raksta autorei tulkojumā.

Te jāpiebilst, ka vācu onomastikā termina *Flurname* lietojums onomastu darbos var atšķirties. Kaut visus neapdzīvoto vietu nosaukumus visbiežāk apzīmē ar terminu *Flurname* (sk., piem., Waser, 2004, 350), dažkārt pastāv atšķirīgi viedokļi, piemēram, jautājumā par ūdens objektu iekļaušanu šajā grupā. Kopumā var vērot, ka mikrotoponīma (*Flurname*) jēdziens jau tiek attiecināts praktiski uz visu neapdzīvoto vietu spektru, tā lietošana neaprobežojas tikai ar cietzemi, t. i., pļāvām, laukiem, mežiem, bet tiek piemērota arī mazākām ūdenstilpēm un lielāku ūdenstilpju krasta daļām (sk., piem., Tyroller, 1996, 1430–1433; Nyffenegger, 2007).

Austrijā kā maza apjoma ainavas (lauka) nosaukums tiek lietots arī termins *Riedname*, Šveicē parasti tiek izmantots termins *Lokalnamen*, tomēr nereti lietots arī *mikrotoponīms* (sk., piem., Villete & Purves, 2020, 110).

Dažkārt pētījumos analizēti t. s. pilsētas mikrotoponīmi – ielu, laukumu, parku, ēku u. c. objektu nosaukumi, iekļaujot tajos dažādu neapdzīvotu klajumu, nelielu pļaviņu vārdus (sk., piem., Siegfried, 2018, 105). Ņemot vērā šādu pieeju, mikrotoponīmi tiek uzskatīti par hierarhijas ziņā augstāka līmeņa vietvārdu kopumu, kurā var atrasties visai dažādu kategoriju objekti. Savukārt vēl citi – gan Šveices, gan Ukrainas – pētnieki, piemēram, Žaklīna Rēbere (*Jacqueline Reber*) un Volodimirs Kamjaņecs (*Wolodymyr Kamianets*), kurš analizējis vācu īpašvārdu klasifikāciju, apdzīvotu vietu (*Siedlungsnamen*) nosaukumus un t. s. āru vārdus nodalījuši kā dažādas grupas – *Orts-* un *Flurnamen* (Reber, 2014, 1390; Kamianets, 2000, 46).

Aplūkojot „mikro” un „makro” aspektu interpretācijas un problēmas onomastikā, čehu valodnieks Rūdolfš Šrāmek (*Rudolf Šrámek*) norādījis, ka Polijas toponimikā neapdzīvoto vietu nosaukumi visbiežāk apzīmēti kā *nazwy terenowe*, retāk sinonīmiski paralēli izmantots termins *anojkonim* (Šrámek, 2014, 20). Savukārt, kā rāda poļu valodnieka Edvarda Kliseviča (*Edward Klisiewicz*) Tarnopoles vietvārdiem veltītais darbs (Klisiewicz, 2001, 14–15), pastāvošā terminoloģija dažkārt tiek precizēta un papildināta. Šajā darbā izmantots termins *mikrooikonīms* (*mikroojkonim*), ar to apzīmējot nelielus objektus lauku ciematos, kas ir jaunāki, bieži vien nav fiksēti dokumentos un pamanīti vien lauka izpētē, kā arī māju grupas, viensētas, nelielas muižiņas, mežsarga namiņus, krodziņus.

Somu onomastu darbos bieži izmantots termins *mikrotoponīms*, saistot to ar ierobežotu vietas nosaukuma lietotāju loku – parasti vienu ģimeni vai saimniecību. Pilsētvidē par mikrotoponīmiem tiek uzskatīti arī nosaukumi, kurus savām treniņu vai sacensību vajadzībām radījuši un lieto, piemēram, viena sporta kluba dalībnieki (par to plašāk sk. Ainiala et al., 2012, 66).

Īsā pārskatā citvalstu lokālos termina *mikrotoponīms* lietojuma variantus visaptveroši aplūkot nav iespējams, un tas arī nav raksta mērķis. Ņemot vērā atšķirīgos dabas un saimnieciskos apstākļus dažādās valstīs, attiecīgu zemju mikrotoponīmija ir visai daudzveidīga un tajā ietverti, piemēram, mežsarga namiņi, krodziņi, klintis, krasta teritorijas, dārzi, vīnadārzi. Sarakstu noteikti papildina nelieli un dažādās klasifikācijās neiekļauti apdzīvoto vietu objekti, kas zināmi šauram cilvēku lokam, tādējādi padarot šā termina robežu noteikšanu, vadoties pēc objekta kategorijas, izmēra u. c. precīzi nosakāmiem parametriem, par visai neiespējamu. Mikrotoponīmu noteikšanā, domājams, lietderīgāk būtu ņemt vērā to nozīmi sociālajā vidē, kā arī no tās izrietošās nosaukuma funkcionēšanas specifiskās iezīmes.

Secinājumi

Termini *mikrotoponīms* un *āru vārds*, lai gan VPSV sniegti kā sinonīmi termini, onomastikas pētnieku darbos Latvijā tomēr uzrāda zināmas atšķirības – *mikrotoponīms* pārsvarā lietots, uzsverot vietvārda socioonomastisko statusu un neaplūkojot to vienā līmenī ar, piemēram, hidronīmiem un oronīmiem. Termina *mikrotoponīms* izvēle ļauj darba rezultātus padarīt saprotamākus toponīmijas pētniekiem ārpus Latvijas. Savukārt *āru vārds*, kuru izmanto salīdzinoši daudz retāk, īpaši mūsdienās, pārsvarā sastopams dsk. formā – *āru vārdi*, un tas kalpo kā vienojošs apzīmējums dažādiem neapdzīvoto vietu nosaukumiem.

Citviet pasaulē gan termins *mikrotoponīms*, gan lokālie termini apzīmē visai dažādu objektu klāstu (ar tendenci paplašināt klāsta robežas), tomēr konkrētos darbos un pētījumos visai skaidri tiek definēti ar terminu apzīmēto nosaukumu objekti.

Kā abu terminu problemātikas risinājuma variantu varētu aplūkot iespēju terminoloģiju pielāgot jau pastāvošajai praksei, proti, terminu

mikrotoponīms, neiezīmējot precīzas robežas šo vietvārdu grupai, lietot, lai norādītu uz salīdzinoši mainīgiem nosaukumiem (vietu nosaukumiem, kuru rašanās, pastāvēšana vai izzušana parasti notiek kādā nelielā lietotāju kolektīvā), pārējos dalot atbilstoši pastāvošajai klasifikācijai (piem., hidronīmi, oronīmi), bet terminu *āru vārdi* kā vienojošu apzīmējumu izmantot konkrētām un definētām vietvārdu kategorijām, vislabāk purvu, pļavu, lauku (tīrumu) un mežu vārdiem kā nozīmes ziņā visprecīzāk atbilstošiem zemes platību nosaukumiem. Vārds *āre(s)* latviešu literārajā valodā bieži tiek izmantots kā poētisms.

Mikrotoponīmu rašanās nepārtrauktība nosaka vajadzību pēc pastāvošo terminu pārskatīšanas. Pētījumos joprojām ir izmantojami vietvārdu avotos fiksētie mikrotoponīmi. Tomēr jāņem vērā, ka ievērojama daļa no šiem nosaukumiem radusies laikā, kad iedzīvotāju mobilitāte, kā arī informācijas apmaiņa bija ierobežota, visbiežāk vienā saimē vai nelielā apdzīvotā vietā, tādēļ tai viegli piemērojams mikrotoponīmu kritērijs „nosaukumi, kas zināmi tikai nelielai cilvēku grupai nelielā teritorijā”. Savukārt šobrīd tie neonīmiskie vietas apraksti, kurus izmanto mūsdienu informatīvajā telpā, bet kuru lietotāju atrašanās vieta ne vienmēr ir precīzi nosakāma, varētu būt pirmais solis ceļā uz jauniem nosaukumiem. Vietvārda lietojums un atpazīstamība ir ciešā saistībā ar cita veida informācijas apmaiņu un cilvēku saimniecisko darbību, tomēr mikrotoponīmi kā dabiskas nominācijas ceļā radušies nosaukumi joprojām atrodas vistuvāk apelatīvajai leksikai un var liecināt par valodas pārmaiņu procesiem. Lai šīs pārmaiņas viendabīgi varētu atspoguļot pētījumos, nepieciešama atbilstoša terminoloģiskā sistēma.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Ainiala, T., Saarelma, M., & Sjöblom, P. (2012). *Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics*. Helsinki: Finnish Literature Society. Pieejams <https://doi.org/10.21435/sflin.17>.
- Avotiņa, R., & Dambe, V. (1979). Latvijas PSR toponīmisko pētījumu rezultāti un turpmākie uzdevumi. In *Latvijas PSR toponīmikas un ģeogrāfijas terminoloģijas jautājumi*. Rīga: LVU Ģeogrāfijas zinātniskās pētniecības sektors, 13–37.
- Avotiņa, R., & Goba, Z. (1993). *Latvijas upes: nosaukumi un ģeogrāfiskais*

izvietojums (ar kartoshēmu).

Rīga: Latvijas Universitāte.

Balode, L., & Bušs, O. (2005). Dažas aktualitātes onomastikas terminoloģijā.

Latviešu valoda – robežu paplašināšana.

Valsts valodas komisijas raksti, 1, 13–18.

Balode, L., & Bušs, O. (2008).

Latvijas urbanonīmija 20. gadsimtā:

daži semantiski, sociolingvistiski

un psiholingvistiski aspekti.

Linguistica Lettica, 18, 75–87.

Bilkis, L. (2008). *Lietuvių helonimų daryba.*

Priesaginiai ir priesagėtieji helonimai.

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Bušs, O. (2007). Par dažu

valodniecības terminu traktējumu

un definīciju (konteksts; dzimtā valoda; eksonīms un endonīms).

Linguistica Lettica, 16, 146–160.

Bušs, O. (2019). Eksonīmi un endonīmi:

terminu interpretācijas grūtības. In

O. Bušs, *Mozaika: onīmu un apelatīvu*

cilme, nozīme, lietojums. Darbu izlase. Rīga:

LU Latviešu valodas institūts, 92–96.

Dambe, V. (1954). Vietvārdu vākšana

un pētišana Latvijas PSR. *Latvijas*

PSR Zinātņu akadēmijas Valodas

un literatūras institūta raksti

(III sēj.). Rīga: Latvijas PSR Zinātņu

akadēmijas izdevniecība, 175–187.

Dambe, V. (1967). Neskol'ko slov o delenii

toponimii. In O. Ahmanova (atb. red.),

Mikrotoponimija. Moskva: Izdatel'stvo

Moskovskogo universiteta, 150–151.

Dambe, V. (1985). Valodu kontakti

Latvijas PSR toponimijā. In A. Blinkena

(atb. red.), *Baltu valodas senāk un*

tagad. Rīga: Zinātne, 85–98.

DLKŽ – Keinys, S. (red.). (2021).

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas

(8-as patais. ir papild. leid.; elektroninis

variantas). Pieejams [https://ekalba.lt/](https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/)

dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/.

Duden – Duden. *Deutsches*

Universalwörterbuch (2. Aufl.). (1989).

Mannheim, Wien, Zürich: Dudenverlag.

E I – Endzelīns, J. (1922). *Latvijas*

vietu vārdi, I: Vidzemes vārdi.

Rīga: A. Gulbja apgāds.

E II – Endzelīns, J. (1925). *Latvijas*

vietu vārdi, II: Kurzemes un Latgales

vārdi. Rīga: A. Gulbja apgāds.

Gaivenis, K. & Keinys, S.

(1990). *Kalbotyros terminų*

žodynas. Kaunas: Šviesa.

Grabis, R. (2006). Par latviešu

terminoloģijas attīstību un izstrādi.

In R. Grabis, *Darbu izlase*. Rīga: LU

Latviešu valodas institūts, 221–229.

Hauzenberga-Šturma, E. (1943).

Profesora Jāņa Endzelīna 70 gadi.

Izglītības Mēnešraksts, 2, 25–27.

ICOS – *Onomastic terminology*.

(b. g.). International Council of

Onomastic Sciences. Pieejams [https://](https://icosweb.net/publications/onomastic-terminology/)

icosweb.net/publications/onomastic-

terminology/; skatīts 10.12.2022.

- Kamianets, W. (2000). Zur Einteilung der deutschen Eigennamen. *Grazer Linguistische Studien*, 54, 41–58.
- Kavacs, J. (2001). Toponīmu klasifikācijas teorētiskās problēmas. *Linguistica Lettica*, 9, 85–109.
- Kiseliūnaitė, D., & Simutyte, L. (2005). *Kuršių Nerijos vietų vardai. Orts- und Flurnamen auf der Kurischen Nehrung*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Klisiewicz, E. (2001). *Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny: motywacja – geneza – struktura*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kļavinska, A. (2013). Etnonīmi Latgales īpašvārdu sistēmā. *Via Latgalica*, 5, 115–123.
- Kovaļevska, O. (1997). *Krāslavas rajons. Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca*. Rīga: LU; Valsts zemes dienesta Nacionālais mērniecības centrs.
- Laumane, B. (1989). Apelativi un toponīmi ar *-ēj-*, *-ij-* un *-ien-* Kurzemē. *Baltistica*, III(1) priedas, 147–160.
- Leikuma, L. (2000). Latvijas vietu vārdu rakstības jautājumi. *Baltu filoloģija*, 9, 75–86.
- LLVV – Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (I–VIII sēj.). Rīga: Zinātne. Pieejams <https://tezaurs.lv/llvv/>.
- Lvv I – Endzelins, J. (1956). *Latvijas PSR vietvārdi, I: A–J*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- LVVV – Andronova, E., Frīdenberga, A., Siliņa-Piņķe, R., Trumpa, A. & Vanags, P. (2016–2023). *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca* (16.–17. gadsimts). Pieejams <https://tezaurs.lv/lvvv/>.
- ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns) Rīga: Izglītības ministrija.
- Morkūnas, K., & Ambrasas, V. (red.). (2008). *Lietuvių kalbos enciklopedija* (2-asis patiksl. ir papild. leid.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Murzaev, Ē. (1974). *Očerki toponimiki*. Moskva: Mysl'.
- Nyffenegger, E. (2007). *Die Flurnamen des Kantons Thurgau: etymologisches Flurnamenlexikon*. Frauenfeld: Huber.
- Podol'skaja, N. (1978). *Slovar' russkoj onomastičeskoj terminologii*. Moskva: Nauka.
- Ramge, H. (1996). Flurnamengeographie. In E. Eichler, G. Hilty, H. Löffler, H. Steger, & L. Zgusta (Hrsg.), *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* (2. Teilbd.). (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 11) Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1169–1175.
- Rapa, S. (2022). Toponīms. In *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams <https://enciklopedija.lv/skirklis/3309-toponims->; skatīts 19.07.2022.
- Reber, J. (2014). *Strukturen und Muster in der Namenwelt: Quantitative*

- und qualitative Untersuchungen zum Toponymenbestand der beiden Solothurner Aemteien Dorneck-Thierstein und Oltgen-Gösgen. Narr Francke Attempto Verlag.
- Siegfried, I. (2018). Städtische Mikrotoponymie. In J. Riecke (Hg.), *Namen und Geschichte am Oberrhein: Orts-, Flur- und Personennamen zwischen Mainz und Basel*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 105–115.
- Skujiņa, V. (2002). *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi* (2. labotais un papild. izd.). Rīga: LVI.
- Superanskaja, A. (1973). *Obščaja teorija imeni sobstvennogo*. Moskva: Nauka.
- Šmite, E. (red.). (1960). *Instrukcija vietu vārdu vācējiem*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Šrámek, R. (2014). Aspekty „mikro” a „makro” jako interpretační a klasifikační problém v onomastice. *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 17–24.
- TV – Aizsilnieks, A., Bērziņš, K., Šulcs, I., & Dunsdorfs, E. (galv. red.). (1943). *Tautsaimniecības vārdnīca* (I d.). Rīga: Universitāte Rīgā, Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāte.
- Tyroller, H. (1996). Morphologie und Wortbildung der Flurnamen: Germanisch. In E. Eichler, G. Hilty, H. Löffler, H. Steger, & L. Zgusta (Hrsg.), *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* (2. Teilbd.). (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 11) Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1430–1433.
- U IV – Plāķis, J. (sast.). (1936). Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I: Kurzemes vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*, 4(1), 1–303.
- U V – Plāķis, J. (sast.). (1939). Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, II: Zemgales vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*, 5(5), 213–528.
- van Langendonck, W. (2007). *Theory and typology of proper names*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Villette, J., & Purves, R. S. (2020). From microtoponyms to landscape using semantics, location, and topography: the case of *Wald, Holz, Riet, and Moos* in St. Gallen, Switzerland. *The Professional Geographer*, 72(1), 109–120.
- VPSV – Skujiņa, V. (atb. red.). (2007). *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- VTV – Grabis, R., Barbare, Dz., & Bergmane, A. (sast.). (1963). *Valodniecības terminu vārdnīca*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Waser, E. (2004). Flurnamen. In A. Brendler, & S. Brendler (Hrsg.), *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik*. Hamburg: Baar-Verlag, 349–380.

LĪDZĪGAIS UN ATŠKIRĪGAIS G. F. STENDERA (1789) UN K. K. ULMANA (1872, 1880) VĀRDNĪCU PERSONVĀRDU SARAKSTOS¹

Similarities and Differences in Lists
of Personal Names in G. F. Stender's
(1789) and C. C. Ulmann's
(1872, 1880) Dictionaries

■ RENĀTE SILIŅA-PINĶE

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
anthroponyms,
Latvian
personal names,
Gotthard
Friedrich Stender,
Carl Christian
Ulmann,
dictionaries

Research on personal names from older times is complicated due to the lack of quality written sources in Latvian. Latvian personal names have usually been included in texts written in Latin, German, Polish, and other languages. They did not correspond to word forms used in Latvian; therefore, Latvian personal names have to be reconstructed. Researchers derive the forms mainly by connecting them to contemporary Latvian forenames, and also to data from dictionaries from previous periods. Nevertheless, data should be critically evaluated prior to their usage.

The aim of the article is to evaluate personal names in Gotthard Friedrich Stender's and Carl Christian Ulmann's dictionaries by focusing, in particular, on the issues of original data in Ulmann's dictionary. To reach the aim, all Latvian and German personal names were excerpted, all data of personal names in dictionaries were compared, differences were analysed, and novelties were established in Ulmann's dictionary.

Lists of personal names (*Namenlexicon*) in Stender's and Ulmann's dictionaries are identical in structure. It can be concluded that the idea on lists of personal names, and the methods devised for listing names were borrowed. Also a large number of identical German personal names in the dictionaries serves as an indirect proof. Irrespective of the fact, Ulmann's dictionaries have many novelties, for example,

1) newly included German personal names; two-partite female names and their Latvian counterparts *Andahrte*, *Sāplihje*, *Sāntrihne* etc. reflected possible trends in the Latvian onomasticon of the 19th century;

2) there are twice as many Latvian personal names;

3) G. Brasche's indication to differences between official names and quotidian usage (*Vorbemerkung*).

Personal names that were not included in the dictionaries illustrate the authors' seriousness in the work of listing personal names that could not be possibly established in real usage.

Ievads

Senāku laika posmu latviešu personvārdu izpētē viena no galvenajām grūtībām ir kvalitatīvu latviski rakstītu avotu trūkums. Latviešu personvārdi parasti ir iekļauti latīniski, vāciski, poliski u. c. valodās rakstītos tekstos, un absolūti lielākajā daļā gadījumu ieraksti ir ļoti tuvināti avotvalodas formām, reizumis uzrādot sporādiskas latviskošanas pazīmes. Neapšaubāmi tie nesakrīta ar latviešu valodā reāli lietotajām vārdu formām. Piemēram, vāciski sarakstīto un latviski tulkoto 1625. gada linaudēju šrāgu nobeigumā minēti latvieši: *Michell Plattonn, oldermans py to laick / Jürgen Rauding byfitters / Berenth Puttning byfitters / Jürgen Kaybe kemmers / Marten Backith schriuers* (LVVA 4038. f., 2. apr., 1124. l., 24. lp. op). Kā redzams, vārdi ir rakstīti bez galotnēm un atbilst tā laika vācu rakstībai, tāpēc, lai iegūtu latviskās personvārdu formas, tās nākas rekonstruēt. Pamatā tas tiek darīts, balstoties vēlāku laikaposmu personvārdu datos un senāko aizgūto sugasvārdu adaptācijas likumībās. Abas šīs pieejas viena otru papildina, piemēram, gadījumā *Michell > Miķelis*. 20. gadsimta personvārdi šādā rekonstrukcijā tomēr ir izmantojami tikai daļēji, jo onomastikons gadsimtu gaitā mainās un daudzi vārdi no aprītes ir izzuduši. Savukārt sugasvārdu adaptācijas likumības, lai gan ir ļoti noderīgas un izskaidro daudzu personvārdu rašanos, nesniedz atbildes uz visiem jautājumiem. Liels retums ir 17. un 18. gadsimta dokumenti, lielākoties baznīcu grāmatas, ar latviskiem ierakstiem. Šī apjomīgā materiāla apzināšana un izvērtējums šobrīd ir tikai sporādisks, piemēram, Mālpils novadam veltītajā grāmatā (Vanags, 2016, 78–79) un Ērgemes draudzei veltītajā rakstā (Jansone, 2015). Lielākoties pētnieki personvārdu latviskās formas izsecina, saistot tos ar mūsdienās zināmajiem latviešu priekšvārdiem vai ar Klāva Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcas” (1990) datiem. Reizumis talkā tiek ņemti arī senāku periodu vārdnīcu dotumi. Tomēr to dati pirms izmantošanas ir kritiski jāizvērtē.

Šī raksta mērķis ir personvārdu izvērtējums Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) un Karla Kristiana Ulmaņa (*Carl Christian Ulmann*) 18. un 19. gadsimta beigu vārdnīcās², īpašu

² Georga Mancelja (*Georg Mancelius*) 1638. gada vārdnīcas personvārdu lingvistisko analīzi sk. Siliņa-Piņķe, 2014; 2015.

Lai šo mērķi īstenotu, no K. K. Ulmaņa vārdnīcām³ tika ekscerpēti latviešu un vācu personvārdi, veikta visu vārdnīcu personvārdu datu salīdzināšana, analizētas to atšķirības un apzinātas K. K. Ulmaņa vārdnīcā iekļautās novitātes.

1. Avotu raksturojums

Pētījuma avots ir trīs vārdnīcas, precīzāk, divi vārdnīcu pāri, kuros ir iekļauti īpaši sastādīti (!) personvārdu saraksti. Viens pāris ir G. F. Stendera „Lettisches Lexikon” (1789) divas daļas – vācu-latviešu un latviešu-vācu, kas apakšvirsrakstā tiek sauktas par „Lettisches Wörter= und Namen=Lexikon”, proti, sugasvārdu un īpašvārdu leksikonu (turpmāk piemēros St I un St II). Otrs pāris ir apmēram 90 gadus jaunākās K. K. Ulmaņa vārdnīcas – latviešu-vācu (1872) un vācu-latviešu (1880) (turpmāk piemēros U un UB). Tās ir vienīgās vārdnīcas ar šādiem personvārdu sarakstiem jeb *Namenlexikon* un ir sava laika apjomīgākie latviski rakstītie latviešu personvārdu avoti. Tāpēc šķiet īpaši neparasti, ka tās, lai gan pētniecībā izmantotas, līdz šim nav onomastiski izvērtētas. Jāpiebilst gan, ka senāko vārdnīcu dati ir iekļauti arī K. Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcā”. Tur tomēr tie nav atspoguļoti pilnīgi, jo ir izmantoti tikai kā avots cilmes skaidrojumiem, proti, lielākoties pie saīsinātām formām norādot uz atbilstošo pilno vārda formu. Vadoties pēc vārdnīcas literatūras saraksta, var secināt, ka ir izmantota:

- 1) G. Manceļa vārdnīca;
- 2) G. F. Stendera vārdnīcas pirmā, t. i., vācu-latviešu daļa un
- 3) K. K. Ulmaņa vārdnīcas pirmā, t. i., 1872. gadā izdotā latviešu-vācu daļa.

Apskatītie ieraksti liek domāt, ka K. Siliņš savā vārdnīcā iekļāvis tikai tos minēto vārdnīcu personvārdus, kurus izdevās atrast arī citos (ne leksikogrāfiskos) avotos.

³ No G. F. Stendera vārdnīcas abām daļām personvārdi jau ekscerpēti (sal. Jansone & Siliņa-Piņķe, 2018).

2. Informācija vārdnīcu priekšvārdos un šķirklju struktūra

Būtisks informācijas avots var būt vārdnīcu priekšvārdi. Tie kopumā ir trīs – viens G. F. Stendera vārdnīcai un pa vienam katrai K. K. Ulmaņa vārdnīcai. G. F. Stenders priekšvārdā uzsver, ka viņa vēlme ir piepildījusies un *Wörter= und Namenlexikon* ir tik pilnīgs, cik vien viņam bija iespējams to izveidot (Stender, 1789, [V]). Īpašvārdu leksikonam viņš ir veltījis vienu teikumu: „Šī leksikona katras daļas beigās ir pievienots īpašvārdu leksikons, kurš latviešu literatūras cienītājiem būs īpaši patīkams, jo tie šeit vienkopus atradīs vārdus, bez kuriem mūsu latviešu tēvijas iedzīvotājiem neiztikt”⁴ (Turpat, [VIII]). G. F. Stenders priekšvārdā norāda uz paša rūpīgi veikto un vārdnīcai pievienoto kļūdu labojumu (Turpat, [IX]). Tajā ieskatoties, var secināt, ka personvārdu sarakstos viņš kļūdas nav atradis.

1872. gada K. K. Ulmaņa vārdnīcai priekšvārdu ir rakstījis Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein*), bet 1880. gada vārdnīcai – tās līdzautors Gustavs Braže (*Gustav Brasche*). Šie priekšvārdi ir apjomīgāki, tajos īpaša uzmanība pievērsta vārdnīcās lietotajai ortogrāfijai. No A. Bīlenšteina priekšvārda var uzzināt, ka par pamatu ir izmantota būtiski papildināta G. F. Stendera vārdnīca. Viņš arī min vairākus papildinājumu avotus un citus informatorus, kā arī savu ieguldījumu vārdnīcas tapšanā (Ulmann, 1872, V). No G. Bražes priekšvārda var uzzināt, ka vārdnīcas otrā daļa būtiski papildināta ar Kurzemes latviešu leksiku (Ulmann & Brasche, 1880, III). Nevienā no priekšvārdiem nav pieminēts īpašvārdu leksikons vai īpašvārdi vispār. Šī informācija liek domāt, ka ideju par īpašvārdu daļu K. K. Ulmanis ir pārņēmis no G. F. Stendera vārdnīcas.⁵ Vienīgais komentārs ir G. Bražes *Vorbemerkung* tieši pirms īpašvārdu sarakstiem, kur viņš par latviešu personvārdiem vārdnīcā raksta⁶, ka oficiālos rakstos teju bez izņēmuma der tikai pirmais no minētajiem vārdiem, bet pārējie ir vai nu reģionālas formas, vai daudzveidīgi deminutīvi.

⁴ *Am Ende jeden Theiles dieses Lexikons ist ein Namen=Lexikon beygefügt, welches den Liebhabern der lettischen Literatur desto willkommener feyn wird, da sie hier diejenigen Namen beyfammenfinden, die für die Einwohner unfers lettischen Vaterlandes unentbehrlich find* (Stender, 1789, [VIII]). (Šeit un turpmāk raksta autores tulkojums.)

⁵ G. F. Stendera izpratne par īpašvārdiem gan ir krietni plašāka. K. K. Ulmaņa vārdnīcās ir tikai vīriešu un sieviešu personvārdi un Vidzemes un Kurzemes vietvārdi, bet G. F. Stenders 12 nodaļās ir apkopojis arī dzīvnieku, putnu, zivju, augu u. c. nosaukumus.

⁶ *In officiellen Schreiben dürfte wohl ziemlich ohne Ausnahme nur der zuerst angeführte lettische Name uz gebrauchen sein. Die übrigen find theils nur lokal gebräuchlich, theils mannigfach wechselnde Deminutiva* (Ulmann & Brasche, 1880, 797).

1880. gada vācu-latviešu vārdnīcā vienam vācu vārdam (retumis diviem) ir pakārtota vesela virkne latviešu atbilstmju (sk. 1. attēlu).

1.

Caroline, Karlihne, Lihne, Line.
Katharina, Katrihne, Katrihna, Katfcha,
 Katfchis, Katris, Katrufcha, Kahdre,
 Trihna, Trihne, Trihæus, Trihæuks,
 Trufcha, Tfehihba, Tfehihpa.

1. **ATTĒLS.** 1880. gada vārdnīcas fragments (Ulmann & Brasche, 1880, 799)

Par tām domājot, tapis G. Bražes komentārs, ka oficiāli derīga ir tikai pirmā forma. Savukārt latviešu-vācu vārdnīca, kurā it kā varēja gaidīt atsevišķu latviešu personvārdu alfabētisko sarakstu ar vācu atbilstmēm, ir tikai otrādi apvērsts variants, proti, vairākiem, līdzās uzskaitītiem latviešu vārdiem kā atbilstme ir minēts viens vācu vārds (sk. 2. attēlu). Tādējādi nemaz īsti nav iespējams runāt par latviešu personvārdiem kā šķirkļa vārdiem. Viss K. K. Ulmaņa īpašvārdu leksikona uzbūves princips ir pārņemts no G. F. Stendera vārdnīcas (sal. 3. attēlu).

Katrihne, **Katrihna**, **Katfcha**, **Katris**,
Katfchis, **Trihna**, **Trihne**, **Trihnus**,
Trihæuks, **Trufcha**, **Tfehiba**, **Katharina**.

2. **ATTĒLS.** 1872. gada vārdnīcas fragments (Ulmann, 1872, 352)

Katharina, **Katrihne**, **Trihne**,
 Katfche.
Katrihne, **Katfche**, **Katharina**.

3. **ATTĒLS.** G. F. Stendera vārdnīcas fragmenti (Stender, 1789 I, 744; 1789 II, 376)

3. Personvārdu sarakstu salīdzinājums

Analīzei tika ekscerpēti visi četri personvārdu saraksti. Jau sastatot abus G. F. Stendera *Namenlexikon*, varēja secināt, ka tajos vērojamas atšķirības, piemēram, latviešu vārdu pierakstā, sal. *Ehrmans* un *Ehrmannis*, *Gabrijels* un *Gabberjels*, *Greeta* un *Greete*, *Çespers* un *Jespers*, *Jehkabs*

un *Jehkaps*, *Kafpars* un *Kafpers* vai *Mahrgeete* un *Mahrgeete*. Iespējams, dažas ir autora nepamanītas kļūdas. Reizēm G. F. Stenderam varbūt ir bijušas zināmas divas formas, bet materiāla apjoms nav ļāvis atrast neatbilstību abās leksikona daļās. Iespējams, šī paša iemesla dēļ daži vārdi ir ietverti tikai vienā no leksikona daļām: vārdi *Jannus* un *Mikkals* ir fiksēti tikai leksikona latviešu-vācu daļā, savukārt *Dahvids* un *Jehkups* – tikai vācu-latviešu daļā.⁷ Arī atbilstošie vārdi vācu valodā abās daļās reizēm atšķiras. Tāpēc neizbrīna fakts, ka arī abu K. K. Ulmaņa vārdnīcu dati nav identiski. Šī neatbilstība liek aizdomāties par datu pārņemšanas veidu un ceļiem, uz ko rakstā turpmāk norādīts.

3.1. Vācu daļas personvārdu salīdzinājums

Otrajā apakšsadaļā aprakstīto šķirkļu struktūras īpatnību dēļ kā pirmais tika izvirzīts uzdevums noskaidrot abos vārdnīcu pāros kopīgos šķirkļa vārdus vārdnīcas rakstītāju dzimtajā vācu valodā. Lai to paveiktu, tika ekscerpēti un salīdzināti visi vācu daļas personvārdi. To ir vairāk nekā šķirkļu, jo ir arī šķirkļi ar diviem šķirkļa vārdiem. Kā redzams 1. tabulā, katrā vārdnīcā šis skaits ir atšķirīgs, bet būtisks lēciens skaita ziņā ir 1872. gada latviešu-vācu vārdnīcā.

1. TABULA. Personvārdu skaits katras vārdnīcas vācu daļā

Vārdnīca	Sieviešu vārdi	Viriešu vārdi	Kopā
St I	37	78	115
St II	38	81	119
U	55	86	141
UB	61	84	145

Visās vārdnīcās kopumā tika saskaitīts 151 personvārds. Šajā skaitā ietverti arī kā apakššķirkļi noformētie četri saliktie sieviešu personvārdi: *Anna=Elisabeth*, *Anna=Katharina*, *Anna=Dorothea* un *Marie=Luiſe* (sk. 4. attēlu).⁸ Daļa vārdu 1880. gada vācu-latviešu vārdnīcā bija tikai kā norādes uz citu, cilmes ziņā identisku vārdu, visbiežāk no sāsinātās formas uz pilno, piemēram, *Fieke*, *Fiekchen s.* *Sophie* vai *Julie*, s. *Juliane*. Visi šie vārdi tika skaitīti kā atsevišķas vienības.

⁷ Vairāk par G. F. Stendera vārdnīcas personvārdiem sk. Jansone & Siliņa-Piņķe, 2018, 182–186.

⁸ Savukārt vārdi *Sophie=Elisabeth* un *Sufanne=Katharine* ir noformēti kā patstāvīgi šķirkļi.

Anna, Ana, Anufcha, Anira, Ana, Anehns, Anis, Anus; mit den Zusammen-
setzungen Anna-Elisabeth, Anlibfe und
Anna-Katharina, Antrihne, Anna-Doro-
tjea, Andahrte.

4. **ATTĒLS.** 1880. gada vārdnīcas fragments (Ulmann & Brasche, 1880, 798)

Visu apkopoto informāciju salīdzinot, var secināt, ka

- 1) 86 vārdi ir pilnīgi identiski visās četrās vai vismaz trīs vārdnīcās, t. i., gandrīz 3/4 no G. F. Stendera vācu-latviešu vārdnīcas (St I) vārdiem atkārtojas arī visās nākamajās vārdnīcās, piemēram, *Antonius, Auguft, Bako, Balthafar, Barbara, Bartholomäus, Benigna, Bernhard, Chriftoph, Daniel, David, Defiderius, Hildebrand, Honoria;*
- 2) 24 vārdiem vērojamas tikai nelielas atšķirības. Skatot tās kopumā, var izteikt pieņēmumu, ka K. K. Ulmanis (vai G. Braže) vārdu formas ir tuvinājis 19. gadsimta reālajam (mutiskajam vai rakstiskajam) lietojumam, piemēram, *Agatha* (St I, St II) > *Agathe* (U, UB), *Alexandrina* (St I, St II) > *Aleksandra* (U, UB), *Scharlotte* (St I, St II) > *Charlotte* (U, UB), *Herman* (St I, St II) > *Hermann* (U, UB), *Sophia* (St I, St II) > *Sophie* (U, UB) vai *Stephanus* (St I, St II) > *Stephan* (U, UB);
- 3) vērojami arī gadījumi, kad G. F. Stendera, iespējams, reģionālās vācu formas ar lejasvācu iezīmēm K. K. Ulmaņa vārdnīcās aizstātas ar augšvācu: *Gerdruta* (St I, St II) > *Gertrude* (U, UB), *Klas* (St I, St II) > *Klaus* (U, UB), *Lowifa* (St I, St II) > *Luiſe* (U, UB), *Niklas* (St I, St II, U) > *Nicolaus* (U⁹), *Nikolaus* (UB) un *Wolter* (St I, St II) > *Walter* (U, UB), bet vārdi *Lorenz* (St I, St II, U, UB) un *Luther* (St I, St II, U, UB) K. K. Ulmaņa vārdnīcā ir bez latviešu atbilstmēm, tikai kā norādes uz šķirkļiem *Laurentius* un *Lothar*;
- 4) septiņi no ierakstiem saista 1872. gada latviešu-vācu vārdnīcu ar G. F. Stendera darbu, bet atšķiras no ierakstiem 1880. gada vācu-latviešu vārdnīcā, kas, visticamāk, rāda, ka G. Braže šķirkļus ir rediģējis: *Amalia* (St I, St II, U) > *Amalie* (UB), *Chriftina* (St I, St II, U) > *Chriftine* (U, UB), *Ebertina* (St I, St II, U) > *Ebertine* (UB), *Magdalena* (St I, St II, U) > *Magdalene* (UB), *Maria* (St I, St II, U) > *Marie* (U, UB), bet *Barthold* un *Niklas* (St I, St II, U) UB nav iekļauti.

⁹ Vācu *Klaus, Niklas* pievienoti latviešu ierakstam *Klahws, Klahfis*, bet *Nicolaus* – ierakstam *Niklahws, Klahfis, Klahws* (Ulmann, 1872, 351). 1880. gadā tie reducēti uz vārdiem *Klaus* un *Nikolaus* (Ulmann & Brasche, 1880, 798). Pēdējais G. F. Stendera vārdnīcā nav fikšēts.

Kopumā var teikt, ka K. K. Ulmaņa vārdnīcās ar nebūtiskām vai nelielām izmaiņām ir uzņemti visi G. F. Stendera vārdnīcās vācu personvārdi, izņemot vārdus *Dionifius*, *Iwan* un *Markus*. Vārdi *Barthold* un *Niklas* ir iekļauti tikai 1872. gada vārdnīcā, 1880. gada vārdnīcā to vairs nav.

K. K. Ulmaņa vārdnīcu novitāte, salīdzinot ar G. F. Stendera vārdnīcu, ir 32 jaunu personvārdu iekļāvums – deviņi vīriešu vārdi¹⁰ (*Eduard* (UB), *Ewald*, *Fritz* (U), *Hieronymus*, *Jochum*, *Juftus*, *Lothar*, *Melchior*, *Nikolaus*) un 23 sieviešu vārdi (*Alwine*, *Annette* (UB), *Ebba*, *Elife*, *Fieke* (UB), *Friederike* (UB), *Henriette*, *Hortensia*, *Julie*, *Karoline*, *Laura*, *Lifette* (UB), *Sabine*, *Ulrike* (UB), *Urfula*, *Veronica*, *Wilhelmine*), to skaitā arī seši salikti vārdi (*Anna=Dorothea* (UB), *Anna=Elisabeth*, *Anna=Katharina*, *Marie=Luiſe*, *Sophie=Elifabeth*, *Suſanne=Katharine*).

3.2. Latviešu daļas personvārdu salīdzinājums

3.2.1. G. F. Stendera un K. K. Ulmaņa vārdnīcu datu salīdzinājums

Latviešu personvārdu visās vārdnīcās ir krietni vairāk nekā vācu. G. F. Stendera vārdnīcā saskaitāmi apmēram 210 latviešu personvārdi, bet K. K. Ulmaņa vārdnīcās to skaits ir jau ap 430, tātad tas ir dubultojies. Arī atšķirību starp vārdiem ir krietni vairāk, tāpēc raksta ietvaros ir aplūkotas un analizētas tikai dažas, tipiskākās grupas. Lai dati būtu maksimāli savstarpēji salīdzināmi, tika izvēlēti šķirkļi, kuru vācu formas visās vārdnīcās bija identiskas. Šie šķirkļi vislabāk ļauj spriest par izmaiņu un papildinājumu apjomu.

G. F. Stendera vārdnīcā vācu personvārdam parasti ir dota viena līdz divas, krietni retāk trīs līdz piecas latviešu vārdu atbilstes. K. K. Ulmaņa vārdnīcās šo atbilstmju skaits ir audzis (sk. 1., 2. un 3. attēlu). Bez papildinājumiem ir palikuši tikai aptuveni 35 šķirkļi, piemēram,

- 1) v. *Balthasar* – latv. *Balzars* (St I, St II) un latv. *Balzeris* (U, UB);
- 2) v. *Wilhelm* – latv. *Wille*, *Wiļļums* (St I, St II) un latv. *Wilis*, *Wiļums* (U, UB);

¹⁰ Vārdnīcas saīsinājums minēts pie vārdiem, kas iekļauti tikai vienā no vārdnīcām.

- 3) v. *Rofina* – latv. *Rafihne, Rafche* (St I), *Rafine, Rafche* (St II) un latv. *Rafche, Rafine* (U), *Rafche, Rafihne* (UB);¹¹
- 4) v. *Adam* – latv. *Ahdams* (St I, St II) un latv. *Ahdams* (U), bet *Ahdams, Ahdums* (UB).

Vērojams, ka G. F. Stendera vārdnīcas dati ir līdzīgāki K. K. Ulmaņa 1872. gada vārdnīcas datiem. Lielākoties K. K. Ulmaņa vārdnīcās latviešu personvārdu skaits ir būtiski pieaudzis, piemēram,

- 1) v. *Alexander* – latv. *Šanders* (St I, St II) un latv. *Alekšanderis, Sanderis, Sanders, Sangus* (U) un *Alekšanders, Šanders, Sangus* (UB);
- 2) v. *David* – latv. *Dahwids, Dahwis* (St I), tikai *Dahwis* (St II) un latv. *Dahws, Dahwids, Dahwus, Dauka, Dauzis, Dahpihts* (U), *Dahwids, Dahws, Dahwus, Dahwis* (!), *Dauka, Dauzis, Dahpihts* (UB);
- 3) v. *Dorothea* – latv. *Dahrte, Tihga, Tihķe* (St I, St II) un latv. *Dahrta, Dohre, Dahrtija, Dahrtfchus, Tihja* (*Tihga, Tihka*), *Tihķe, Ohrta?*, *Ohrtija?* (U), *Dahrta, Dohre, Dahrtija, Dahrtfchus, Tihja* (*Tihga, Tihka*), dem. *Dahrtehns; Ohrta? Ohrtija?* (UB).

Vienīgais piemērs, kur bija vērojams pretējais process, ir vāciski rakstītās formas *Kafimir* latviešu atbildes: v. *Kafimir* – latv. *Kafimirs, Kafche, Kafchis, Kafchuk* (St I, St II) un latv. *Kafimirs* (U, UB). Pārējās trīs G. F. Stendera minētās formas gan nav dzēstas. Tās K. K. Ulmanis ir pārcēlis pie vārda *Karl*.

K. K. Ulmaņa 1872. gada vārdnīcā ir arī tiešas liecības par G. F. Stendera vārdnīcas izmantojumu, proti, atzīmes *St.* un *St.?*. Vārdnīcas ievadā ir teikts, ka jautājuma zīmes norāda uz to, ka autors par vārda formu vai nozīmi ir šaubījies (Ulmann, 1872, VII). Šajā gadījumā viņš tātad ir šaubījies par G. F. Stendera ieraksta pareizumu, bet tomēr izvēlējies to vārdnīcā ietvert. Atzīme *St.* ir atrodamā šķirkļos *Apka, Arrija, Deše, Eba, Lapinŕch, Luters, Marenze, Reķerts, Tohts*, bet atzīme *St.?* – šķirkļos *Behks* un *Pallaŕch*. Atzīmju izvietojums rāda, ka šaubas ir attiecinātas uz visu šķirkli kopumā vai uz G. F. Stendera dotajām vācu atbilsmēm, nevis uz latviešu vārdiem (sk. 5. attēlu).

¹¹ Šis piemērs rāda saistību starp abu vārdnīcu latviešu-vācu (St II un U) un vācu-latviešu (St I un UB) daļām. Citi tik zīmīgi piemēri netika atrasti, bet sal. zemāk arī piemēru ar v. *David* un tā latv. atbilsmēm.

Dahrta, Dohre, Dahrtija, Dahrtfchus,
Tihja (Tihga, Tihka), Dorothea.
Defe, Theobosta (St.).
Eba, Ebba, Elisabeth (Ebertina, St.).
Eda, Edfcha, Edfchuks, Šebwiq.

5. **ATTĒLS.** Atzīme St. K. K. Ulmaņa vārdnīcā (Ulmann, 1872, 352)

Savukārt otra atzīme *Doblen*, visticamāk, ir saistāma ar A. Bilenšteina sniegtajiem vārdnīcas papildinājumiem. Tāda pievienota diviem vārdiem – *Tfcheepe* un *Tfchihpa*, un norāda uz šādu formu izplatību vārdiem *Greeta* un *Trihna* Dobeles pusē (sk. 6. attēlu). Neviena no šīm norādēm vairs nav sastopama 1880. gada vārdnīcā, kaut gan visi minētie vārdi tajā ir ietverti – bez komentāriem un bez jautājuma zīmēm.

Tfchapa, j. Sape.
Tfcheepe = Greeta (Doblen).
Tfchihpa = Trihna (Doblen).
Wilke, Fietchen, Šephte.

6. **ATTĒLS.** Atzīme *Doblen* K. K. Ulmaņa vārdnīcā (Ulmann, 1872, 352)

Atšķirības starp G. F. Stendera un K. K. Ulmaņa vārdnīcām vērojamas arī attiecībā uz vārdu izcelsmes skaidrojumiem, t. i., uz jautājumu, no kura vārda pilnās formas ir veidojusies latviešu īsforma. Piemēram,

- 1) latv. *Ahļe* – v. *Alexandrina* (St I, St II), bet latv. *Ahļa* – v. *Adelheid* un *Adelheid (Alexandra?)* (U)¹², v. *Adelheid* (UB);
- 2) latv. *Tennis* (ģen. *Tenniņa*) – v. *Anthonius* un *Dionifius* (St I), *Dionifius* (St II), bet latv. *Tenis* (ģen. *Teņa*) – v. *Anton* un *Antonius (Daniel?)* (U), *Anton* (UB).

Ir sastopami arī gadījumi, kur G. F. Stendera vārdnīcā ir dotas viennozīmīgas latviešu-vācu atbilsmes, bet K. K. Ulmaņa vārdnīcās parādās variantums, piemēram,

- 1) St I un St II: latv. *Bihne* – v. *Benigna*;
- 2) U: latv. *Bihna, Bina* – v. *Jacobine (Sabine? Benigna??)*;
- 3) UB: v. *Benigna* – latv. *Bina, Bihna*; v. *Jacobine* – latv. *Bihna, Bina* un v. *Sabine* – latv. *Bihna, Bine (v. Benigna?)*.

¹² Vārds *Ahļa* vārdnīcā ir iekļauts gan kā atsevišķs šķirklis, gan vārdu rindā *Adaļa, Anduļa, Ahļa* (Ulmann, 1872, 352).

Līdzīgi daudz iespējamo izcelsmes variantu ir arī vārdam *Ohrta* un *Ohrtija*. Šie fakti var liecināt gan par reģionāli atšķirīgu saīsināto formu izcelsmi, gan to patstāvīgu eksistēšanu bez saistības ar pilno formu, kas autoriem ir licis izteikt dažādas ticamības pakāpes pieņēmumus, ko atspoguļo jautājuma zīmju skaits pie vārdiem. Kopumā G. F. Stendera vārdnīcas latviešu personvārdu formas ir maz mainītas, būtiskākās atšķirības ir K. K. Ulmaņa vārdnīcu papildinājums ar jauniem vārdiem un atšķirīgas vārdu izcelsmes interpretācijas.

3.2.2. Abu K. K. Ulmaņa vārdnīcu datu salīdzinājums

Atsevišķi jāpievēršas arī abu K. K. Ulmaņa vārdnīcu atšķirībām, jo to autorība ir daļēji atšķirīga un 1880. gada vārdnīcas ievadā ir norādīts uz veiktajiem papildinājumiem (sk. 2. apakšsadaļu). Lai gan dažas no atšķirībām jau netieši parādījās līdz šim minētajos piemēros, šajā apakšsadaļā tās apkopotas un ilustrētas ar piemēriem:

- 1) atšķirīgs personvārdu skaits (sal. arī 1. tabulu); G. Braže ir ieviesis sešus jaunus vācu personvārdus – *Anna=Dorothea*, *Annette*, *Eduard*, *Friederike*, *Lifette* un *Ulrike* – un to latviskās atbilstes;
- 2) norādes uz G. F. Stenderu un Dobeles materiālu 1872. gada vārdnīcā;
- 3) reizumis atšķirīgā vārdu rakstība, piemēram, *Tanis* (U), bet *Tānis* (UB) kā atbilstme v. *Daniel* (Ulmann, 1872, 352; Ulmann & Brasche, 1880, 797). Lai gan pieraksts it kā norāda uz atšķirīgu izrunu, proti, *Tannis* un *Tanis*, nav skaidrs, vai šāds šķīrums ir apzināts vai burtliča kļūdas rezultāts. Novērojama arī atšķirīga galotnes rakstība, patskaņu garuma un līdzskaņu mikstinājuma (ne)apzīmējums u. tml., piemēram, *Antrihna* un *Antufsch'* (U), bet *Antrihne* un *Antufschis* (UB) vai *Anis*, *Dihrikis* un *Ķodars* (U), bet *Aņis*, *Dihriķis* un *Kodars* (UB);
- 4) ar latviešu formām ir papildināti jau iepriekš publicētie šķirkļi, pārsvārā ar dažādām hipokoristikām un deminutīviem, piemēram, deminutīvi *Anfiņšch*, *Aņehns*, *Dahrtehns*, *Jahnitis* un *Jurgelis*, un hipokoristikas *Adfcha*, *Baba* un *Baibufcha*, *Dfcheda*, *Jehpis* un *Jahpaks*, *Kahlis*, *Katrušcha* un *Kahdre*, *Tfchihpis* u. c. Tomēr netrūkst arī pievienotu pilno formu ar atšķirīgu adaptāciju, piemēram, *Ahdums*, *Kriřchjahnis*¹³, *Irnefts*, *Gatards*, *Gufťaps* vai *Šofija*;

¹³ U tikai *Kriřchanis*.

- 5) daži no vārdiem 1880. gada vārdnīcā nav vairs uzņemti, piemēram, pie v. *Friedrich* nav vairs latv. *Brīģis*, *Pridiķis*, *Prizis* un *Trizis* (toties no jauna ir *Frizis*), pie *Magdalene* nav *Mafcha*, trūkst arī vārdu *Lipfts*, *Reinis*, *Wihķe* u. c.

Iemeslus šobrīd noteikt nav iespējams.

Secinājumi

G. F. Stendera un K. K. Ulmaņa vārdnīcu personvārdu saraksti (*Namenlexikon*) ir struktūras ziņā identiski. Ņemot vērā šo faktu, kā arī norādes par G. F. Stendera vārdnīcas izmantošanu K. K. Ulmaņa vārdnīcas sastādīšanā, var secināt, ka gan šādu personvārdu sarakstu ideja, gan tās izpildījums ir pārņemti. Netieši par to liecina arī lielais identisko vācu personvārdu īpatsvars vārdnīcās. Neskatoties uz to, K. K. Ulmaņa vārdnīcās ir arī gana daudz novitāšu, piemēram,

- 1) uzņemti jauni vācu personvārdi, īpaši jāpiemin divdaļīgie sieviešu vārdi, kuru latviskās atbildes *Andahrte*, *Saplihfje*, *Sāntrihne* u. c., iespējams, ir sekas 19. gadsimta modes tendenču atspulgiem latviešu onomastikonā;
- 2) apmēram divreiz lielāks latviešu personvārdu skaits;
- 3) G. Bražes norāde uz atšķirībām starp oficiālo vārdu un vārdu sadzīvisko ikdienas lietojumu (*Vorbemerkung*).

Par iedziļināšanos personvārdu materiālā var liecināt arī jaunākajās vārdnīcās neuzņemtie vārdi, ko autori, iespējams, reālā lietojumā vairs nav fiksējuši.

Atšķirības 1872. un 1880. gada vārdnīcu personvārdu materiālā šobrīd nav iespējams saistīt ar Kurzemes materiāla pievienošanu, uz ko bija norādīts vārdnīcas priekšvārdā. Šobrīd tās var dēvēt par G. Bražes papildinājumiem.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Jansone, I. I. (2015). Priekšvārdu dinamika Ērģemes evaņģēliski luteriskajā draudzē 18. gadsimtā. *Onomastica Lettica*, 4, 252-288.
- Jansone, I. I., & Siliņa-Piņķe, R. (2018). Latviešu personvārdi Gotharda Frīdriha Stendera vārdnīcās un 18. gadsimta baznīcas reģistros. In M. Grudule (sast.), *Gothards Frīdrihs Stenders (1714-1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā / Gotthard Friedrich Stender (1714-1796) und die Aufklärung im Baltikum im europäischen Kontext / Gotthard Friedrich Stender (1714-1796) and the Enlightenment in the Baltics in European contexts: kolektīvā monogrāfija*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 181-199.
- LVVA 4038. f., 2. apr., 1124. l. - *Linaudēju šrāga*. (18.02.1625).
- Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 4038. fonds, 2. apraksts, 1124. lieta, 1.-24. lp. op.
- Siliņa-Piņķe, R. (2014). Latviešu personvārdi Georga Manceļa vārdnīcā „Lettus” (1638). *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 18(1), 246-259.
- Siliņa-Piņķe, R. (2015). 1638. gads. Latviešu personvārdi Vidzemē un Georga Manceļa „Desmit sarunās”. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 19(1), 121-131.
- Siliņš, K. (1990). *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- Stender, G. F. (1789). *Lettsches Lexikon In zween Theilen abgefasst, und den Liebhabern der lettischen Litteratur gewidmet*. Mitau: Steffenhagen.
- Ulmann, C. C. (1872). *Lettsches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch=deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann*. Rīga: H. Brutzer & Co.
- Ulmann, C. C., & Brasche, G. (1880). *Lettsches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch=lettisches Wörterbuch*. Rīga, Leipzig: H. Brutzer & Co.
- Vanags, P. (2016). Latviešu valoda Mālpils baznīcas grāmatās 17.-18. gadsimtu mijā. In I. Pauloviča (sast.), *Kultūrvēstures avoti un Mālpils novads*. (Letonikas bibliotēka) Mālpils: Mālpils novada dome, 65-83.

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
I Z C K , U G A H T J P
H & K & ! I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H H D Z C K , U G & Y N Q L

VĀRDS *ĢĪMIS* „LATVIEŠU VALODAS VĒSTURISKAJĀ VĀRDNĪCĀ” UN DAŽĀDOS LATVIEŠU VALODAS VĒSTURES POSMOS¹

The Word *ģīmis* in the “Historical Dictionary of Latvian” and in Different Periods of the History of Latvian Language

■ ANNA FRĪDENBERGA

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:

*history of the
Latvian language,
historical dictionary,
semantics,
word-formation,
idioms*

The Historical Dictionary of Latvian (LVVV) includes written sources of Latvian of the 16th and 17th centuries. At the moment there are about 2000 entries and the electronic dictionary is constantly supplemented with new entries. LVVV is made on the base of the Corpus of early written Latvian texts, every entry has all meanings of the word in the early sources and the first and the last fixed example in this period (16–17th cc.). The Corpus of early written Latvian texts allows to determine the time of entry of words in written language more precisely.

The article is devoted to the word *ģīmis*, one of the entries of LVVV, such formatives as *ģīmēt*, *apģīmēt*, *noģīmēt*, *noģīmēšana* etc. are also included in the dictionary. The word *ģīmis* is a Lithuanianism (from Lithuanian *gỹmis*), which in written Latvian appears in the 17th century. The Historical Dictionary of Latvian shows that the word *ģīmis* is used for the first time in the works (1631–1654) of Georg Mancelius, and it has several meanings: 1) face; 2) appearance, look; 3) image. Apparently the word *ģīmis* has entered in the written language from subdialects. As it is characteristic of many Lithuanianisms, it is borrowed with only one meaning of Lithuanian *gỹmis*, namely 'face'. In subdialects the word *ģīmis* is widespread in almost all the territory of Latvia, except Latgale, whereas Lithuanian *gỹmis* nowadays is found in some East Aukshtaitian and West Aukshtaitian subdialects.

The word *ģīmis* is mentioned in the 17th centuries dictionaries – in the dictionary "Lettus" (1638) of G. Mancelius and in both dictionary manuscripts (second part of 17th century) of Christoph Fürecker. The word *ģīmis* is frequently used in the Bible translated by

Ernst Glück – both in the New (1685) and the Old (1689–1694) Testament.

It is interesting to follow up the fate of the word *ģimis* during the development of Latvian written language. Unlike several other Lithuanianisms found in the texts of G. Mancelius, *ģimis* has been actively used henceforth, it is mentioned in 18–20th century dictionaries, for example, in the dictionaries of G. F. Stender (1789), K. K. Ulmann (1872), J. Dravnieks (1910) etc. In the 19th century several formatives, as *noģīmēt*, *noģīmējums*, *noģīmis*, *ģimetne*, were actively used. Though in the first half of the 20th century the word *seja* ‘face’ becomes the word of literary language, the word *ģimis* is still used nowadays, even included in neologisms, but in dictionaries it is marked as colloquial speech. The word *ģimis* is very often used in fiction, and in wellknown stable word groups and phraseological units, for example, *pēc kāda ģīmja un līdzības* ‘in one’s own image, after one’s likeness’, *rādīt skābu ģīmi* ‘to pull a long face’, *saviebt ģīmi* ‘to make a face’ etc.

Ievads

Raksts ir veltīts vārdam *ģīmis*, kas ir viens no šķirkļiem topošajā „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnicā” (LVVV), un ar to saistītajiem atvasinājumiem. LVVV ietver 16. un 17. gadsimta rakstu avotus latviešu valodā. Šobrīd elektroniskajā vārdnicā ir apmēram 2000 šķirkļu un rit darbs pie nākamajiem (<https://tezaurs.lv/lvvv/>). LVVV izmantoti Latviešu valodas seno tekstu korpusa „SENIE” materiāli (<http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>), katrā vārdnīcas šķirklī tiek minētas visas senajos avotos sastopamās vārda nozīmes, savukārt pie katras nozīmes ir dots pirmais un pēdējais attiecīgajā laika periodā (16.–17. gadsimts) korpusā fiksētais piemērs, kā arī tiek minēti raksturīgie vārdu savienojumi ar šo vārdu. Būtiski ir tas, ka seno tekstu korpusa materiāls ļauj precīzāk noteikt vārdu ienākšanas laiku rakstu valodā.

Aplūkošanai izvēlētajam vārdam *ģīmis* ir vairākas interesantas iezīmes. Pirmkārt, vārds *ģīmis* ir lituānisms, kuru latviešu valodā nemaz nav tik daudz, lai gan, iespējams, gribētos, lai mums ar otru baltu valodu būtu vairāk kopīgu vārdu. Otrkārt, vārds *ģīmis* interesants ar to, ka ir zināms, kad tas ienācis latviešu rakstos, kas ne vienmēr vārda vēsturē ir precīzi nosakāms. Un vēl – šis lituānisms valodā ir saglabājies, protams, vairs ne tādā lietojumā kā 17. gadsimtā, tam ir raksturīga semantiska nokrāsa, tomēr vārds ir pazīstams – to zina arī nosacīti jaunākā paaudze (atšķirībā no tādiem vārdiem kā, piem., *ģelbēt*), un vārds *ģīmis* mūsdienās tiek lietots – gan frazeoloģismos, gan arī, kā izrādās, jaundarinājumos.

Ap vārdu *ģīmis*, kas ir viens no jaunākajiem šķirkļiem vēsturiskajā vārdnicā (vairāk nekā 200 vārdlietojumu), veidojas interesanta vārddarināšanas ligzda. Vārdnīcu gatavojot, tiek ievērots t. s. ligzdu princips, LVVV autori cenšas blakus pamatvārda šķirklim uzrakstīt visus iespējamus atvasinājumus – aplūkot vienkopus vienas vārddarināšanas ligzdas vārdus, kas palīdz izprast to semantiskās un vārddarināšanas nianšes. LVVV iekļauti arī vārdi, kuru pamatvārds ir *ģīmis*, piemēram, vārdnīcā ir šķirkļi *ģīmēt*, *apģīmēt*, *noģīmēt*, *noģīmēšana*.

Raksta mērķis ir atklāt problēmas, ar kurām saskaras LVVV autori, it īpaši skaidrojot šķirkļa vārdu semantiku 16. un 17. gadsimta rakstu avotos, kā arī ieskicēt izmaiņas vārda *ģīmis* un tā atvasinājumu lietojumā latviešu valodā laika gaitā.

1. Vārda *ģimis* cilme

Vārds *ģimis* ir lituānisms (Brence, 1965, 62; ME I, 700; LEV, 332), kas rakstu valodā ienācis 17. gadsimtā. Vārds aizgūts no lie. *g̃ymis* 'seja' (sal. lie. *gimti*, la. *dzimt*). LVVV uzskatāmi rāda, ka vārds *ģimis* pirmo reizi ir lietots Georga Manceļa (*Georg Mancelius*) darbos (1631–1654), kur tam ir vairākas nozīmes.

Jāpiezīmē, ka G. Manceļa tekstos sastopami vairāki lituānismi, piemēram, Daina Zemzare (1961, 45) min tādus aizguvumus no lietuviešu valodas kā *ģelbēt*, *kēve*, *paķeles*. (Te var pamanīt aizguvumos no lietuviešu valodas raksturīgos *g̃*, *k̃*, sal. latviešu literārajā valodā sastopamos lituānismus *ķēve*, *dulķes*, *ķērpis*, *ķirmis*, *ģimene* u. c.) Literatūrā tiek minēts, ka G. Mancelis bērnību pavadījis Zemgales dienvidos, Lietuvas pierobežā, līdz ar to, mācoties latviešu valodu, apguvis gan izlokšnes īpatnības, gan arī, domājams, bijusi lietuviešu valodas ietekme (Birkerts, 1927, 69). Acīmredzot vārds *ģimis* ir ienācis rakstu valodā no izlokšnēm, tas ir t. s. izlokšņu lituānisms (Brence, 1965, 62). Daudziem lituānismiem ir raksturīgi tas, ka ir pārņemta tikai viena nozīme, arī vārdam lie. *g̃ymis* „Lietuvių kalbos žodynas” (LKŽ) minētas 9 nozīmes, no kurām 8. nozīme ir 'seja' (Šaudiņa, 1994, 101), ar kuru vārds aizgūts latviešu valodā. Vārds *ģimis* ir starp tiem aizguvumiem no lietuviešu valodas, kas dzīvajā tautas valodā pazīstami visā vai gandrīz visā Latvijas teritorijā (Brence, 1965, 54–55).

2. Vārda *ģimis* semantika senajos rakstu avotos

Vārds *ģimis* ir minēts abos LVVV iekļautajos 17. gadsimta leksikogrāfiskajos avotos – gan G. Manceļa vārdnīcā „Lettus” (1638), gan Kristofa Firekera (*Christoph Fürecker*) vārdnīcas abos manuskriptos (17. gadsimta otrā puse). Jāpiezīmē, ka šis vārds sastopams arī Georga Elgera (*Georg Elger*) trīs valodu poļu-latīņu-latviešu vārdnīcā (1683) un Johana Langija (*Johannes Langius*) latviešu-vācu vārdnīcas manuskriptā (1685), kas vēl nav iekļauti vēsturiskajā vārdnīcā. Piemēram, G. Manceļa un K. Firekera vārdnīcā ir šādi vārda *ģimis* minējumi:

Geficht / *Waigs* / *ghiemis* (Manc1638_L, 75A₂);
Gestallt / *Ghiemis* (Manc1638_L, 75A₉);

*Schein / Gestalt / **ghiemis** / waigs* (Manc1638_L, 153B₁₄);
Ģihmis, *die gestalt, Ein Gesichte* (Fuer1650_70_1ms, 83₄);
Gihmis *die Gestalt, ein Gesicht* (Fuer1650_70_2ms, 131₉).

Šajās vārdnīcās redzams, ka latviešu vārdam *ģīmis* vācu valodā atbilst vairāki vārdi: *Gesicht* – seja; *Gestalt* – izskats; augums; tēls; *Schein* – ārējais izskats (VLV, 280, 281, 504). Arī vārds *ģīmis* 17. gadsimta tekstos tiek lietots vairākās nozīmēs. Jāpiezīmē, ka senajos reliģiskajos rakstos tam ir daudz plašāks lietojums nekā mūsdienās (resp., ‘seja, sejas izteiksme’). LVVV autori ir vienojušies par šādām trim šķirķļa vārda *ģīmis* nozīmēm: 1) seja, vaigs, arī *pār.n.*; 2) izskats, āriene; 3) tēls, atveids. Visām trim nozīmēm pirmais minējums tekstos ir G. Manceļa darbos. Piemēram, *Vnd tas ißghaya / vnd ghaya winyam packaļļ / vnd nhe finnaya / ka tas tam itt teefcham noticktū czaur to Engeli / bett tas ſkitta weenu **ghiem**i rādfohtz* (Manc1631_LVM, 215₃).

No 17. gadsimta tekstiem īpaši bieži vārds *ģīmis* lietots Ernsta Glikas (*Ernst Glück*) Bībeles tulkojumā – gan Jaunajā (1685), gan Vecajā (1689–1694) Derībā. Reliģiskajos tekstos pirms G. Manceļa – agrīnajos rakstu avotos 16. gadsimta beigās un 17. gadsimta sākumā – attiecīgajā kontekstā lietots vārds *vaigs*. Piemēram, vārds *ģīmis* lietots G. Manceļa „Lettisch Vade mecum” jeb luterāņu baznīcas rokasgrāmatā: *Arridſan gir mums ißbeedeyufchi czitti no muhffahms Seewahms / tahs gir aggre py to Kappu biyufchi / vnd nhe gir winja Meeffu attraddufchi / nahk vnd ſacka: Tee gir weenu **Ghiem** tho Engeļo redſeyufchi / katters ſacka: Wings Dſiewoyohzt* (Manc1631_LVM, 119₁₃). Salīdzinājumam, šajā pašā tekstā 1615. gada Evaņģēlijos un epistulās ir vārds *vaigs*: *Arridtczan gir mums Jßbedeiſche czitte no muſſims Szewims / Te gir aggre py tho kappe buewuſſche / Vnde nhe gir winge Meſſe attraduſſche / nake vnde ſacke / Thā gir wene **wayge** tho Engel redtczeiſche / katters tur ſatczifch / tas cziwo* (EvEp1615, 97₈).

Tātad G. Manceļa tekstā ir *ģīmi to eņģeļu*, bet agrākajā avotā – *vaigu to eņģeļu*. Mūsdienu Bībelē šajā vietā ir – *eņģeļu parādīšanās* (Bībele 1965/1993, Lk, 24:23), *eņģeļu parādība* (Bībele 2012, Lk, 24:24). Vārds *vaigs* acīmredzot agrīnajos rakstos lietots ar nozīmi ‘seja’, nozīme ‘sejas daļa’ ir sekundāra (LEV, 1102). Protams, vārds *vaigs* lietots arī turpmāk, ne velti arī G. Mancelis vārdnīcā to norāda kā sinonīmu – *ģīmis, vaigs*.

G. Manceļa tekstos parādās arī paralēlforma *ģīme*. Tomēr vārdnīcā ir vīriešu dzimtes forma *ģīmis*, un nav arī vērojams, ka senākos avotos būtu vienas formas pārsvars, turklāt pēc vārdlietojumu skaita nevar piekrist literatūrā savulaik norādītajam, ka forma *ģīme* 17. gadsimta tekstos dominē (LEV, 332). Jāņem vērā arī tas, ka lietvārdu celmu variantu lietošana 17. gadsimta tekstos ir raksturīga iezīme, tādēļ šis fakts rakstā īpaši nav izcelts, bet, protams, tekstos ir paralēli sastopami abi varianti. Viens piemērs ar vārdu *ģīmis* sieviešu dzimtē: *Taws Kungs JĒfus zeetā Silleh ghulleja / tōw buhš arridfan winja Ghiemei liedfānam tapt / kaš to briedi zeetā Silleh ghulleja / taš nu und muhšcham fehšch py Deewa labbas Rohkas / ar wifū Ghodu eekšchan Tāhwa Wallftibas: Pehts tawas Nhelaimes nahx muhšchiegs und par leeke leels Ghohds* (Manc1654_LP1, 67₁₂).

Vārds *ģīme* minēts kā apvidvārds J. Endzelīna un Edītes Hauzenbergas veidotajā „Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai” (EH I, 428). Tas sastopams arī G. Elgera vārdnīcā, kur gan *ģīmis*, gan *ģīme* minēti kā dialektāli vārdi, turklāt, domājams, šķirot šo vārdu nozīmi, resp., pirmais lietots kā sinonīms vārdam *vaigs*, bet otrs izsaka jēdzienu ‘forma, figūra’, sinonīms *stalta* (LEV, 332). Piemēram:

Oblicze. Vultus (ūs m.) facies. Waygs. D. gymis (Elg1683_DPLL, 296);
*Kšstalt / forma / figurá / wzor. Forma (ae) species (ei f):
figura ae. typus, conformatio, schema atis n. Stalta D. Gyme*
(Elg1683_DPLL, 177).

Vārds *ģīmis* visās trijās LVVV fiksētajās nozīmēs ir sastopams 17. gadsimta tekstos. Ar pirmo nozīmi – ‘seja, vaigs, arī *pārn.*’ – vārds sastopams, piemēram, G. Manceļa „Zīraka gudrības grāmatā”: *Sappnis nhe gir czittade / ka Ģimis beš buhšchanas* (Manc1631_Syr, 379₆). Lai labāk saprastu šo tekstu, salīdzinājumam citāts no jaunākā Bībeles tulkojuma latviešu valodā: *Sapnī redzētais – redzētā pretmets, sejas atveids, nevis seja* (Bībele 2012, Sīr 34:3). Šādā nozīmē vārds *ģīmis* lietots arī E. Glikā Vecajā Derībā: *Tad apškaitahs NebukadNezars / un wiņņa Ģihmis tappe negants prett Sadraku / Mefaku un AbedNegu / un atbildeja / un pawehleja / ka bij to Zepli feptiņkahrt karstaku darriht / nekā zittkahrt darrihts tappe* (VD1689_94, Dan, 3:19), kas mūsdienās skan: .. un viņa **vaigs** .. galīgi pārvērtās (Bībele 1965/1993, Dan, 3:19) vai .. un viņa **seja** pārvērtās .. (Bībele 2012, Dan, 3:19).

Reliģiskajos tekstos vārds konkrētā nozīmē, piemēram, runājot par seju tiešā nozīmē, sastopams reti. Lielākoties lietojums ir pārnestā nozīmē un saprotams tikai plašākā kontekstā. Kā otrā nozīme vārdam *ģimis* LVVV izšķirta ‘izskats, āriene’. Arī šādā nozīmē vārds lietots G. Manceļa „Ziraka gudrības grāmatā” un Vecajā Derībā. Piemēram, „Ziraka gudrības grāmatā” teikts: *Nogres tawu Waygu no skaystahms Seewahms / vnd nhe luhko pehtz to Gyemi czitto Seewo* (Manc1631_Syr, 532₁₂). Mūsdienu tulkojumā šajā vietā ir teksts: *Novērs skatienu no augumā daiļas sievietes un nelūkojies svešā skaistumā!* (Bībele 2012, Sir, 9:8).

Savukārt mūsdienu lasītājam neparasts varētu šķist piemērs no E. Glika Bībeles, kur arī govīm ir *krāšņs ģimis...*: *Un redfi / no tahs Uppes uskahpe feptiņas Gohwis / ar krahfnu Ģihmi / un treknahm Meefahm / un tahs barrojahs Needrās* (VD1689_94, 1Moz, 41:2). Mūsdienās šī vieta Pirmajā Mozus grāmatā tulkota šādi: *Un no upes grīvas izkāpa septiņas govīs, skaistas izskatā un jo treknām miesām* (Bībele 1965/1993, 1Moz, 41:2) vai – līdzīgi jaunākajā izdevumā – *Un redzi – no Nīlas iznāk septiņas govīs, skaista izskata un brangas miesās* (Bībele 2012, 1Moz, 41:2).

Vārda *ģimis* trešā nozīme senajos tekstos ir samērā abstrakta, LVVV autori to definējuši kā ‘tēls, atveids’. Iespējams, to varētu saprast arī kā ‘līdzība’, kas parādās piemērā no E. Glika Jaunās Derības. Piemēram, *Un tee Ģihmi to Siffeņo bija lihdf teem Sirgeem / kas us Kaŗru irr fataifiti / un us wiņņo Galwahm bija itt kā Krohņi / Seltam lihdfi / un wiņņo Waigi / ka Zilweko Waigi* (JT1685, Atk, 9:7). Jaunākajos tulkojumos šī Jaunās Derības vieta skan: *Siseņi līdzīgi zirgiem ..* (Bībele 1965/1993, Atk, 9:7) vai *Siseņi pēc izskata bija līdzīgi zirgiem ..* (Bībele 2012, Atk, 9:7).

Ar nozīmi ‘tēls, atveids’ vārds *ģimis* lietots arī G. Manceļa Katehismā: *Deews raddiya to Czillwāku pehtz fawu Ģhiem / pehtz Deewa Ģhiem raddiya Wings to / vnd Wings raddiya to weenu Wierifku vnd Seewifku* (Manc1631_Cat, 509₁). Iespējams, šis ir zināmākais teksts no Bībeles Pirmās Mozus grāmatas. Un, lai gan jaunākajos Bībeles tulkojumos šajā vietā ir vārds *tēls*: *Un Dievs radīja cilvēku pēc sava tēla un līdzības, pēc sava tēla Viņš to radīja, vīrieti un sievieti Viņš radīja* (Bībele 1965/1993, 1Moz, 1:27) un *Un Dievs radīja cilvēku pēc sava tēla, pēc Dieva tēla viņš radīja to – vīrieti un sievieti viņš radīja* (Bībele 2012, 1Moz, 1:27), tomēr kā teiciens neapšaubāmi tautā ir iegājiies E. Glika Bībelē lasāmais

jeb G. Manceļa Katehismā minētais *pēc savu ģīmi*, proti, 'pēc sava ģīmja'. Salīdzinājumam – E. Glika Bībelē šajā vietā ir teksts: *Un Deews raddija to Zilweku pehz sawu Ģihmi / pehz Deewa Ģihmi raddija wiņŕch to / un raddija tohs weenu Wihriŕku / un weenu Šeewiŕku* (VD1689_94, 1Moz, 1:27).

Kā frazeoloģisms *pēc sava ģīmja* [*un līdzības*] 'pašam līdzīgs, paša būtībai atbilstošs' šis teiciens minēts arī „Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā” (LFV, 409). Domājams, šis frazeoloģisms ir tik ļoti iegājies valodā un tik bieži izmantots latviešu literatūrā, ka citu vārdu lietojumu tajā grūti iedomāties. Līdzīgi arī frazeoloģisms *pēc Dieva ģīmja un līdzības*, ko 'saka, uzsverot, ka cilvēks ir Dieva radīta, Dievam līdzīga būtne' (Turpat, 260).

Ar nozīmi 'tēls, atveids' vārds *ģimis* bieži lietots Vecajā Derībā. Piemēram, *Tew ne buhs few ne kahdu isgreetu Bildi darriht / neds jebkahdu Ģihmi no ta / kas augfcham Debbefi / jeb kas appakfcha Semmes Wirfū / jeb kas Uhdēnī Semmes Appakfchâ irr* (VD1689_94, 5Moz, 5:8). Mūsdienu izdevumos šajā vietā ir teksts: *Tev nebūs sev darināt nekādu elku tēlu...* (Bībele 1965/1993, 5Moz, 5:8) un *Netaisi sev tēlus un atveidus...* (Bībele 2012, 5Moz, 5:8).

Tieši ar trešo nozīmi vārdam *ģimis* senajos tekstos ir raksturīgi vairāki bieži lietoti vārdu savienojumi, piemēram, *cilvēka ģimis, cilvēcīgs ģimis, Dieva ģimis, dievīgs/dievīskis ģimis, kalpa ģimis, vīra/vīru ģimis, uguns ģimis, (Dieva) Kunga ģimis*, kā arī jau minētais *pēc savu ģīmi* vai *pēc kādu* [*mūsu, jūsu*] *ģīmi*, kas uzskatāms par frazeoloģismu.

Piemēram, vārdu savienojums *cilvēcīgs ģimis* lietots G. Manceļa Sprediķu grāmatas pirmajā daļā: *Vnd ka ickweens warrātu redŕeht / ka Deews duŕŕmo par teem / kattri labbe ee=fahk / bett pehtz Deewa Wahrdu pahrkahpdami / attfiah no fawas Deewa=Bijafchanas / gir ta Šeewa fawu Zillwehzighu Ghiem paturejuŕfi / bett palickuŕfi ka Šahls=Stabbs* (Manc1654_LP1, 119₅).

Savukārt vārdu savienojums *kalpa ģimis* sastopams 1685. gada Vidzemes luterāņu dziesmugrāmatā:

*Tas Dāhls by Tāhwam pakklaufams /
Tas ir wirs Semmes nahzis /
No Jumprawinņas peedŕimdams*

*Manns Brahlis buht wiņfch fahzyis:
Tas mannahs Meefahs apgerbees
Jn kalpa Giemi turreyjees
Tas Wällns by winņam guhftams (LGL1685_V5, 421₆).*

No vārdu savienojumiem interesants piemērs ir *uguns ģimis*, kura semantika nav viegli saprotama, bet vēlākos Bībeles tulkojumos nereti šī vārdu savienojuma vietā ir tikai *uguns*, bez vārda *ģimis*. Piemēram, *Un es redfeju itt kà deggofchu Spohschumu / tàpatt weenu Ugguns Ģihmi apkahrt eekfch ta ..* (VD1689_94, Ech, 1:27), mūsdienu tulkojumā atbilstošā frāze: *.. es redzēju uguni ..* (Bībele 2012, Ech, 1:27).

Uzskatāms ir piemērs no Ceturtās Mozus grāmatas: *Un tai Deenâ / kad tas Dfihwoklis uhszelts tappe / aplahje ta Padebbes to Dfihwokli us to Leezibas Telti / un Wakkarâ bija pahr to Dfihwokli weens Ugguns Ģihmis lihdf Rihtam* (VD1689_94, 4Moz, 9:15). Salīdzinājumam šī pati vieta no Mārtiņa Lutera (*Martin Luther*) Bībeles vācu valodā: *VND des tages / da die Wohnung auffgerichtet ward / bedeckt sie seine Wolcken auff der Hütten des Zeugnis / vnd des abends bis an den morgen / war vber der Wohnung eine gestalt des Fewrs* (Luther, 1545, 4Moz, 9:15). M. Luterā Bībelē vācu valodā ir *gestalt des Fewrs* (*Gestalt* ‘izskats, tēls’; *Feuer* ‘uguns’, VLV, 281, 232), kas, iespējams, ietekmējis tulkojumu latviešu valodā *uguns ģimis* un vārda *ģimis* lietojumu šajā vietā. Citos Bībeles tulkojumos šajā vietā ir: *Un tanī dienā, kad svētais mājoklis tika uzcelts, tad mākonis aplāja mājokli, proti, saišanas telti ar bauslibu, bet vakarā pār mājokli bija ugunij līdzīga blāzma līdz ritam* (Bībele 1965/1993, 4Moz, 9:15) vai *Tajā dienā, kad tika uzliets Mājoklis, mākonis aplāja Mājokli, Liecības telti, un no vakara līdz ritam tas palika pār Mājokli uguns izskatā* (Bībele 2012, 4Moz, 9:15).

Interesanti, ka LKŽ vārda *gymis* 9. nozīme ‘atvaizdas, paveikslas’ (‘attēls, tēls; arī glezna’ (LLV, 64, 361)) ilustrēta ar piemēru no minētās vietas Vecajā Derībā Ceturtajā Mozus grāmatā, kur Jona Bretkūna (*Jonas Bretkūnas*) Bībeles tulkojumā (1590, manuskripts) esot *gymis ugnies*. Domājams, šāda sakarība, ka arī lietuviešu valodā savulaik lietots konkrētais vārdu savienojums, būtu pētīšanas vērts. Piemēram: *gymis – 9. Kos44 atvaizdas, paveikslas: Ir padaro tatai kaip gymį vyro BBIz34,3. Gymis ugnies BB4Moz9,15 (LKŽ).*

3. Vārda *ģimis* atvasinājumi senajos tekstos

LVVV kā šķirkļi iekļauti arī vārda *ģimis* atvasinājumi. Domājams, ka vārds *ģimis* ir pamatā verbam *ģimēt*, no kā savukārt atvasināti darbības vārdi *apģimēt*, *noģimēt*, kas arī sastopami 17. gadsimta avotos. Šie verbi gan lielākoties ir minēti K. Firekera vārdnīcas manuskriptā, bet nav lietoti tekstos, līdz ar to ir diezgan problemātiski precīzi definēt to nozīmi.

Vārdam *ģimēt* ir tikai divi lietojuma piemēri no K. Firekera vārdnīcas. Tā kā par vārda nozīmi var spriest tikai pēc tulkojuma vācu valodā (*gestalten*, *Gestalt geben* 'veidot, izveidot, darināt', VLV, 281), tad iespējamā nozīme 'veidot, darināt' (?) LVVV dota ar jautājuma zīmi. Piemēram: **Ģihmeht** *Eine gestalt geben, gestalten* (Fuer1650_70_1ms, 83₄); **Gihmeht** *eine Gestalt geben, gestalten* (Fuer1650_70_2ms, 131₁₀).

Līdzīgi arī verbam *apģimēt* ir tikai divi vārdlietojumi K. Firekera vārdnīcā. Piemēram: **apģihmeht**, *begleichen, bezeichnen* (Fuer1650_70_1ms, 83₆); **Apģihmeht** *begleichern, bezeichnen* (Fuer1650_70_2ms, 131₁₁).

Verba *apģimēt* nozīme 'apzīmēt, pielīdzināt' (?) arī LVVV dota ar jautājuma zīmi. Savukārt verbam *noģimēt* 17. gadsimta avotos ir vairāk vārdlietojumu, un tas sastopams arī E. Glika Bibelē. Vecajā Derībā gan šis vārds parādās tikai piezīmēs, ne pamattekstā, tāpēc lietojumu ir grūti ar kaut ko salīdzināt, lai precizētu tā semantiku. LVVV vārdam *noģimēt* dota nozīme 'attēlot' (19. gadsimta beigās to skaidro kā 'portretēt'). Piemēram: **Noģihmeht**, *abbilden* (Fuer1650_70_1ms, 83₇).

Piemērs no Vecās Derības:

* *Eebr: Wallod: Dagon's tikkai atlikke: Dagon's, ta irr Siws, tas bija weens Elku=Deews, kas no wirspuffes weenu Zilweku, un no Appakfch puffes weenu Siwi noģihmeja, no ka, kad Galwa un Rohkas nozirftas bija, tas ween atlikke, kas weenu Siwi noģihmeja* (VD1689_94, 1Sam, 5:4).

No verba *noģimēt* savukārt darināts atvasinājums *noģimēšana*, kas 17. gadsimtā arī minēts tikai K. Firekera vārdnīcā. LVVV tam dota nozīme

‘attēls’. Piemēram: *Nogihmefchana, die abbildung, ab contrafajung ..* (Fuer1650_70_1ms, 83₇); *Nogihmeschana Abbildung, Contrafajung ..* (Fuer1650_70_2ms, 131₁₂).

Var secināt, ka, kopš vārds *ģimis* pirmo reizi lietots G. Manceļa darbos, 17. gadsimta reliģiskajos tekstos tas sastopams gana plaši, savukārt tā atvasinājumiem senajos tekstos ir maz vārdlietojumu, tie lielākoties minēti K. Firekera vārdnīcas manuskriptā.

4. Vārds *ģimis* 18.-20. gadsimta vārdnīcās

„Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca” (MLVV) *ģimis* tiek klasificēts kā sarunvalodas vārds, literatūrā tas savulaik raksturots kā barbarisms un neliterārajai leksikai piederošs (Stengrēvica, 1972, 361; Brence, 1965, 62), taču 17. gadsimtā *ģimis* neapšaubāmi bijis neitrāls attiecīgās reālījas, proti ‘seja’, apzīmētājs. Tāpēc šķiet interesanti izsekot vārda *ģimis* liktenim latviešu rakstu valodas attīstības gaitā. Atšķirībā no citiem G. Manceļa tekstos sastopamiem lituānismiem (piem., *atkīls, ģelbēt, paķeles, pleiķis*) vārds *ģimis* ir zināms arī mūsdienās un ticis aktīvi lietots latviešu valodā arī turpmākajos gadsimtos, vārds minēts arī gandrīz visās vārdnīcās, piemēram, 18. gadsimtā Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) vārdnīcā (1789), 19. gadsimtā – Karla Kristiana Ulmaņa (*Carl Christian Ulmann*) vārdnīcā (1872) un citās.

Vispirms jāmin nozīmīga 18. gadsimta vārdnīca – Jākoba Langes (*Jacob Lange*) vācu-latviešu un latviešu-vācu vārdnīca (18. gadsimta 80. gadi). Izrādās, J. Langes vārdnīcā ir vārdi *sejs, seja*, kā arī *vaigs*, bet vārds *ģimis* nav minēts. Piemēram, *Angeficht das, tas waigs, ta feija* (Lange, 1777 I, 61); *Sejs, Seija* (Lfl.) *die Gefichts bildung ... weenâ Seijâ, sich einander ähnlich feyn* (Lange, 1777 II, 292) (*Angeſicht* ‘seja’, VLV, 40; *Gesichts bildung* ‘sejas forma, vaibstu proporcijas, fizionomija’, DW; *sich einander ähnlich sein* ‘būt līdzīgiem’, VLV, 31, 175); *Waigs tas, das Angeficht* (Lange, 1777 II, 372). Tā kā vārds *seja* sākotnēji, iespējams, lietots Ziemeļvidzemē, kur J. Lange to varēja dzirdēt, viņa vārdnīcā iekavās arī norāde uz Vidzemi.

G. F. Stendera vārdnīcā (1789) ir vārds *ģīmis*, tas minēts vairākos šķirkļos un piemēros, kā sinonīms lietots arī vārds *vaigs*, piemēram, *Angeficht*, ***waigs***, ***ģīhmis*** (Stender, 1789, 39), kā arī minēts izteiciens vienā *ģīmī būt* un atvasināts verbs *noģīmēt*. Piemēram, ***ģīhmis***, *Angeficht*, *Ebenbild*; ***weenā ģīhmī buht***, *gleich ausfehen*; ***noģīhmeht***, *abbilden*, *abkonterfeyen* (Turpat, 71) (*Ebenbild* 'attēls', *gleich ausfehen* 'izskatīties vienādi', *abbilden* 'attēlot', VLV, 171, 82, 12.) Savukārt pie vārda *seija* G. F. Stenders pievienojis atsauci uz J. Langi. Piemēram, ***seija***, ***seijs***, *Gefichtsbildung*, *Phyfiognomie*. L.; ***weenā seijā***, *einander ähnlich*. L. (Stender, 1789, 257).

Gadsimtu vēlāk K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) arī ir vārds *ģīmis*, turklāt ar skaidrojumu par vārda cilmi, piemēram, ***Ģihmis***, ***auch ģihme*** (Lth. *gymis von gimti = dšimt*), *das Geficht*, *die Gefichtsbildung*; *das Abbild* (Ulmann, 1872, 84). Minēti arī darbības vārdi *ģīmēt*, *noģīmēt*, piemēram, ***ģīhmeht***, ***noģīhmeht***, *abbilden* (Turpat, 84). K. K. Ulmaņa vārdnīcā ir arī vārds ***seija***, *Gefichtsbildung*, *Phyfiognomie* (Turpat, 255); tieši ar tādu pašu nozīmi kā J. Langes un G. F. Stendera darbos, domājams, tas pārņemts no agrākajiem autoriem. Savukārt K. K. Ulmaņa un Gustava Bražes (*Gustav Brasche*) vārdnīcā (1880) pie vācu vārda *Angeficht* minēti vairāki sinonīmi: ***ģīhmis***, ***waigs***, ***seija***, *weids* (Ulmann & Brasche, 1880, 41), bet pie vācu *Geficht* – ***waigs***, ***ģīhmis***, *mute*, *weids* (Turpat, 340). Iespējams, ka vārdam *seja* šo autoru izpratnē ir kāda nozīmes nianse, kas to atšķir no vārda *ģīmis*. Visdrīzāk *seja* tiek saprasta kā 'vaibsti', 'sejas panti'.

Jāpiemin, ka tā paša perioda Krišjāņa Valdemāra krievu-latviešu-vācu vārdnīcā (1872) ir *Лицѣ*, ***ģīhmis***, ***waigs***, *Geficht* (Valdemārs, 1872, 228), bet *Обликъ*, *Обличие*, ***seja*** (Turpat, 305), tātad autors arī ir šķīris vārdu *ģīmis* un *seja* nozīmi.

20. gadsimta sākumā nozīmīgs leksikogrāfisks izdevums ir Jēkaba Dravnieka vācu-latviešu vārdnīca (1910). Tajā minēti visi trīs vārdi: *ģīmis*, *seja*, *vaigs*. Piemēram, *Angeficht* (*Geficht*), ***ģīhmis***, (*Antlitz*) ***waigs***, ***seja*** (Dravnieks, 1910, 51). Arī pie vārda *Geficht* ķermeņa daļas nozīmē visi vārdi doti kā sinonīmi – ***ģīhmis***, ***waigs***, ***seja***, *mute* (Turpat, 487). Interesanti, ka tālāk šajā šķirklī terminoloģiska rakstura vārdkopās tiek lietots tieši vārds *ģīmis*, piemēram, *ģīmja garums*, *ģīmja muskulis*,

ģīmja sāpes, ģīmja nervs, ģīmja roze, ģīmja sašķobījums, lai gan arī vārds *seja* parādās dažādos vārdu savienojumos, piemēram, *sejas pratējs*. Tas liecina, ka vārds *ģīmis* ticis aktīvi lietots dažādās jomās, it īpaši medicīnā. Lai gan literatūrā parasti minēts, ka 20. gadsimta sākumā vārdu *ģīmis* no literārās valodas izskauda *seja* (LEV, 332), acīmredzot pāreja uz vārdu *seja* literārajā valodā pilnībā notikusi vēlāk.

J. Dravnieka vārdnīcā minēti arī vārda *ģīmis* atvasinājumi, piemēram, *ģīmetne, noģīmēt, noģīmējums*, kas, domājams, rāda šo vārdu aktīvo lietojumu valodā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Piemēram, *abbilden – fihmet, glefnot, noģihmet* (Dravnieks, 1910, 2); *abkonterfeien – noģihmet (kahdu)* (Turpat, 12); *Ebenbild, ģihmetne; (bibl.) lihdfiba; das Ebenbild Gottes – Deewa ģihmis* (Turpat, 297); *Porträt, portreja, noģihmejums, porträtieren, noģihmet* (Turpat, 857).

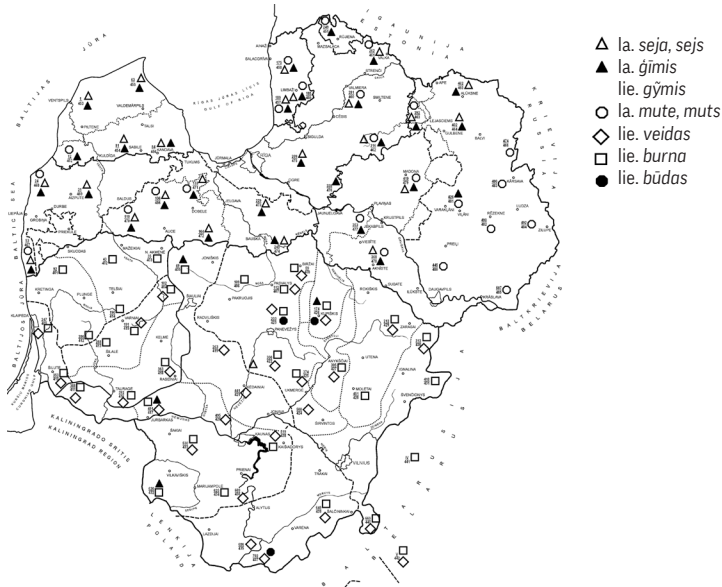
19. gadsimtā lietoti arī atvasinājumi *noģīmējums* ‘attēls, fotogrāfija, portrets’ (no verba *noģīmēt* ‘nozīmēt, nokopēt, arī portretēt’, kas, kā minēts, lietots jau 17. gadsimtā), *noģīmis* ‘t. p., noģīmēties’ ‘fotografēties’, 70. gados darināts atvasinājums *ģīmetne*, kas aizstāj apzīmējumus *noģīmējums, noģīmis* (*ģīmetne* sākumā ‘seja’, bet līdztekus arī ‘sejas attēls’, ‘fotogrāfija’, vēlāk arī plašākā nozīmē ‘glezniecības, tēlniecības, zīmējuma vai grafikas darinājums’ (LKV, 45. burtn., 11313). „Latviešu konversācijas vārdnīcā” (LKV) pie vārda *ģīmis* minēts: *ģīmis* – no leišu *gymis*, sk. *seja* (LKV, 45. burtn., 11316). Šajā vārdnīcā kā termins un literārās valodas vārds jau ir lietots *seja*. Arī vārdu *ģīmetne* ar laiku nomaina internacionālismi *portrets* un *fotogrāfija*. Jāpiezīmē, ka vārdi *fotogrāfija* un *fotografēt* minēti arī J. Dravnieka vārdnīcā.

20. gadsimtā pirmajā pusē (domājams, ka 20. gados) literārajā valodā vārdu *ģīmis* stabili nomaina vārds *seja*. J. Dravnieka vārdnīcā 1910. gadā bija sastopami gan *ģīmis*, gan *seja*, bet LKV (1927) kā literārs jau lietots *seja*. Tomēr tas notiek pakāpeniski. Piemēram, medicīnas terminoloģijā 20. gadsimta 20. un 30. gados vēl kādu laiku tiek lietoti jau ierastie vārdu savienojumi – termini – ar vārdu *ģīmis*. 1929. gadā medicīnas padomu grāmatā (Bīskaps, 1929) sastopami vārdu savienojumi *ģīmja raibums, ģīmja sāpes, ģīmja satūkums, ģīmja nervs*, savukārt 1931. gadā (Grinups, 1931) – *ģīmja āda, ģīmja nervs*.

5. Vārda *ģīmis* lietojums mūsdienu latviešu valodā

Kaut arī literārajā valodā tiek lietots vārds *seja*, vārds *ģīmis* joprojām 20. gadsimtā (domājams, arī 21. gadsimtā) ir izplatīts daudzās latviešu valodas izloksnēs un tādēļ visiem literārās valodas runātājiem pazīstams. Uzskatāms piemērs ir karte, kurā attēloti sejas nosaukumi latviešu un lietuviešu valodas izloksnēs, šie dotumi iegūti no Eiropas valodu atlanta (EVA) materiāliem (20. gadsimta 70.–80. gadi) – sk. 1. attēlu.

Kartē redzams, ka izloksnēs vārds *ģīmis* izplatīts gandrīz visā Latvijas teritorijā, izņemot dažas izloksnes Latgalē, savukārt lietuviešu *gīmis* sastopams dažās austrumaukštaišu un rietumaukštaišu izloksnēs (Frīdenberga, 2010, 155). Tie, protams, nav jaunākie materiāli, domājams, ka situācija izloksnēs mūsdienās ir mainījusies, tomēr zināmu priekšstatu šī karte sniedz. Turklāt arī Eiropas valodu atlanta vākumos norādīts, ka vārda *seja* lietojumu daudzās izloksnēs, iespējams, ietekmējis literārā valoda.

1. ATTĒLS. Sejas nosaukumi latviešu un lietuviešu valodas izloksnēs (EVA 1. aptaujas 153. jautājums; attēls no: Frīdenberga 2010, 155)

Zīmīgi ir tas, ka, atšķirībā no daudziem citiem vārdiem, kuri, izzūdot no aktīvās leksikas, tiek aizmirsti, vārds *ģimis* arī mūsdienās ir bieži lietots, jaunākajās vārdnīcās tas tiek marķēts kā sarunvalodas vārds (MLVV), bet ļoti bieži sastopams daiļliteratūrā, kā arī labi zināmos frazeolģismos un stabilajos vārdu savienojumos. Tādi ir, piemēram, jau minētais *pēc sava ģimja un līdzības*, arī *kauns pār visu ģīmi, velna ģimis* (tā dēvē 1) kazu, 2) cilvēku ar nepievilcīgu izskatu (LFV, 410)) un [*būt*] *neģīmī* (ME II, 715, *neģimis*). LFV minēti arī teicieni – *garš ģimis, ne savā ģīmī, splaut ģīmī, skābs ģimis...* (LFV, 409–410). Šķiet, ka mūsdienu vārdnīcās pat nav norādīti visi stabilie vārdu savienojumi un teicieni, kādos vārds *ģimis* tiek lietots valodā. Piemēram, *zirga ģimis, akmens ģimis, smaids pa visu ģīmi* (Timeklis 2020).

MLVV vārdam *ģimis* ir diezgan plašs apraksts – *ģimis* ‘seja, sejas izteiksme’ marķēts kā sarunvalodas vārds. Minēti stabilie vārdu savienojumi: *kauns pa (pār) visu ģīmi* ‘ļoti liels kauns’, *velna (vella) ģimis* ‘kaza, arī āzis’, frazeolģismi *ne savā ģīmī* ‘saka, ja cilvēka izskats ir pilnīgi pārmainījies (parasti no kaut kā negatīva)’, *pēc sava ģimja un līdzības* ‘pašam līdzīgs’. Minēta arī cilme (!) (MLVV). Savukārt „Latviešu literārās valodas vārdnīca” vārds minēts kā novecojis, ar piemēriem no daiļliteratūras (LLVV).

Interesants piemērs konstatēts salīdzinoši nesen – Dace Strelēvica-Ošiņa pētījumā par sociālās tīklošanas vietnes „Facebook” kalkētajiem latviskojumiem (kā šo vietni neformālā saziņā nosauc vai nu paši lietotāji, vai citi) fiksējusi tādus nosaukumus kā *ģimju grāmata / ģimgrāmata*, okazonāli minēti arī nosaukumi *ģimju lapa* un *ģimju buks* (Strelēvica-Ošiņa, 97–98). Jāpiekrīt autorei, ka vārds *ģimis* nereti tiek lietots kā stilistiski ekspresīvāks atšķirībā no neitrālā vārda *seja*.

Mūsdienās diezgan bieži tiek lietots deminutīvs *ģimītis*, par *ģimīšiem* dažkārt sauc arī emocijzīmes (t. s. *emociju ģimīši*). Tēzaurā (atsaucoties uz slenga vārdnīcu) minēts, ka par *ģīmi* sarunvalodā sauc datora ekrānu (Tēzauris).

Vārda *ģimis* lietojums latviešu valodā ir interesants piemērs, kā viens vārds ir nogājis savu ceļu valodā – no G. Manceļa līdz mūsdienām – un joprojām ir gana pievilcīgs lietotājam, lai to izmantotu un pat

iesaistītu jaundarinājumos. Aprunājoties ar nosacīti jaunākas paaudzes valodas lietotājiem, izrādās, ka viņi zina šādu vārdu, bet piebilst, ka tam ir negatīva (vai ironiska) konotācija. Ironiska stilistikā nokrāsa vārdam dažkārt minēta arī vārdnīcās, piemēram, „Latviešu-lietuviešu vārdnīcā” (Butkus, 2003, 227). Šāda nokrāsa izpaužas, piemēram, vārdu savienojumā *vella ģīmis*, tomēr dažkārt teicienos, kas valodā nostabilizējušies, šī ironiskā vai negatīvā konotācija zūd, bet vārds *ģīmis* tajos nemainīgi saglabājies kā neitrālas semantikas vārds.

Arī 20. gadsimta 70. gadu literatūrā minēts, ka vārda lietojums frāzē *nosarkt* (arī *notvīkt*, *pietvīkt*) *pa visu ģīmi* ir valodā nostabilizējies, veidojot savā ziņā frazeoloģismu (Stengrēvica, 1972, 361), tas pats attiecas uz vārdkopu *skābs ģīmis* u. c. Iespējams, mūsdienu jauniešiem vārds *ģīmis* šķiet novecojis, bet, lai to apgalvotu, būtu jāveic plašāka aptauja. Protams, dokumentos un citos lietišķos rakstos vārdu *ģīmis* nelieto, bet latviešu daiļliteratūra (arī jaunākā, ne tikai klasika) bez tā nav iedomājama. Piemēram,

Nezinu, vai no visa šī notikuma viņš smēlās sev kādu mācību, taču es noteikti guvu zināmu pieredzi, proti, nācu pie slēdziena, ka žurnālisti, tāpat kā sievietes, savus „upurus” allaž vēlas pārtaisīt pēc sava ģīmja un līdzības un ka gudrākais ir nelaupīt viņiem vismaz ilūzijas (Ezera, 1977, 407).

Un to pašu brīdi nez no kurienes – laikam no āra galdiem – parādījās trīs sievas, kas agrāk sakņu paviljonā netika manītas. Vienai no tām bija tik skābs ģīmis, it kā viņa visu mūžu būtu skābus kāpostus vien ēdusi (Zandere, 2006, [4]).

Arī mūsdienu latviešu valodas tīmekļa korpusā sastopami vārdu savienojumi ar vārdu *ģīmis*: *greizs ģīmis*, *dusmīgs ģīmis*, *smīnīgs ģīmis*, *gaudulīgs ģīmis*, *smaidīgs ģīmis*, *zaļš ģīmis*, *bēdīgs ģīmis* utt. (Tīmeklis 2020). Un, piemēram, šķiet, ka *saviebt* var tikai *ģīmi*, ne *seju*...

Domājams, vārds *ģīmis* ir saglabājies latviešu valodā, tieši pateicoties šiem teicieniem, stabilajiem vārdu savienojumiem un frazeoloģismiem, kā arī, protams, daiļliteratūrai. Iespējams, to ietekmējis arī vārda *ģīmis* lietojums izloksnēs.

Secinājumi

1. Lituānisms *ģimis* latviešu rakstos ienācis ar G. Manceļa darbiem, 17. gadsimta reliģiskajos tekstos vārds lietots ar plašāku nozīmi nekā mūsdienās pierastā 'seja, sejas izteiksme', LVVV šķirklim *ģimis* izšķirtas vairākas nozīmes.
2. 17. gadsimta reliģiskajos tekstos vārdam *ģimis* raksturīgi vairāki bieži lietoti vārdu savienojumi, kā arī frazeoloģismi, piemēram, *pēc sava ģimja un līdzības*, kas saglabājušies līdz mūsdienām.
3. Vārds *ģimis* sastopams 18.–20. gadsimta vārdnīcās, īpaši 19. gadsimtā aktīvi lietoti dažādi šī vārda atvasinājumi, kā *noģīmēt*, *noģīmējums*, *ģimietne*.
4. Lai gan 20. gadsimta pirmajā pusē par literārās valodas vārdu kļūst *seja*, vārds *ģimis* ir pazīstams līdz mūsdienām. Šobrīd vārdnīcās tas tiek raksturots kā sarunvalodas vārds, lietojumā tam raksturīga stilistiski ekspresīva pieskaņa.
5. Vārds *ģimis* plaši sastopams izloksnēs (vismaz 20. gadsimta otrajā pusē), tāpēc vārds tiek aktīvi lietots arī mūsdienās.
6. Vārda *ģimis* sastopamību valodā ietekmējis tā plašais lietojums daiļliteratūrā, kā arī stabilie vārdu savienojumi un frazeoloģismi ar šo vārdu.

AVOTI

Bībele 1965/1993 – *Bībele. Vecās un Jaunās Derības Svētie Raksti*. (1965/1993). [Rīga]: Latvijas Bībeles biedrība.

Bībele 2012 – *Bībele ar deiterokanoniskajām grāmatām*. (2012). [Rīga]: Latvijas Bībeles biedrība.

Elg1683_DPLL – Elger, G. (1683). *Dictionarium Polono-Latino-Lottaicum: Opus Posthumum*. In gratiam Studiosae luuentutis. In lucem datum. Vilnae: Typis Academicis Soc. IESU.

EvEp1615 – *Euangelia vnd Episteln*. (1615). Pieejams <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=EvEp1615>.

Fuer1650_70_1ms – Fürecker, Ch. (1650). *Lettisches und Teutsches Wörterbuch*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_1ms.

Fuer1650_70_2ms – Fürecker, Ch. (1650). *Lettisches und Teutsches Wörterbuch*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_2ms.

JT1685 – *Tas Jauns Testaments*. (1685). Pieejams <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=JT1685>.

LGL1685_V5 – *Lettische geistliche Lieder vnd Collecten*. (1685). Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_V5.

Manc1631_Cat – Mancelius, G. (1631). *Der kleine Catechismus*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Cat.

Manc1631_LVM – Mancelius, G. (1631). *Lettisch Vade mecum*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_LVM.

Manc1631_Syr – Mancelius, G. (1631). *Das Haus=, Zucht= vnd Lehrbuch Jesu Syrachs*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Syr.

Manc1638_L – Mancelius, G. (1638). *Lettus, Das ist Wortbuch / Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_L.

Manc1654_LP1 – Mancelius, G. (1654). *Lang=gewünschte Lettische Postill I*. Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1654_LP1.

VD1689_94 – *Ta Swehta Gramata*. (1689–1694). Pieejams http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94.

LITERATŪRA

Birkerts, A. (1927). Garīgās kultūras celmlauži. Jura Manceļa dzīve pēc dažiem mazievērotiem materiāliem. Manceļa nozīme. In *Latviešu intelligēnce savās cīņās un gaitās*. Rīga: A. Raņķa grāmatu tirgotavas apgādība, 68–94.

Bīskaps, D. (1929). *Lielais mājas ārsts*. Rīga: Valters un Rapa.

Brence, M. (1965). Lituānismi latviešu literārajā valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 1, 53–65.

Butkus, A. (2003). *Latvių-lietuvių kalbų žodynas / Latviešu-lietuviešu vārdnīca*. Kaunas: Aesti.

Dravnieks, J. (1910). *Vācu-latviešu vārdnīca / Deutsch-lettisches Wörterbuch*. Rīga: K. J. Zihmaņa izdevums.

DW – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. (b. g.). Wörterbuchnetz. Pieejams <https://woerterbuchnetz.de>.

EH – Endzelīns, J., & Hauzenberga, E. (1934–1946). *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai* (I–II sēj.). Rīga: Kultūras fonds.

Ezera, R. (1977). *Zemdegas*. Rīga: Liesma.

- Frīdenberga, A. (2010). *Baltu valodu kopējie leksikas areāli Eiropas valodu atlanta materiālos* [Maģistra darbs, Latvijas Universitāte]. Rīga.
- Grinups, A. (red.) (1931). *Veselības leksikons: padomdevējs ārstniecības jautājumos pēc visām medicīnā pastāvošām metodēm (allopatija, homeopātija, dabas un mājas ārstniecība)* (I–II sēj.). Rīga: Grāmatu Draugs.
- Lange, J. (1777). *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialekten in Lief- und Curland*. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- LEV – Karulis, K. (2001). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (2. izd.). Rīga: Avots.
- LFV – Laua, A., Ezeriņa, A., & Veinberga, S. (2000). *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- LKV – Švābe, A., Būmanis, A., & Dišlers, K. (red.). (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca* (XXI sēj.; 168 burtnīcas). Rīga: A. Gulbja apgāds.
- LKŽ – Naktinienē, G. (vyr. red.). (2005, atnaujinta versija, 2017). *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Pieejams www.lkz.lt.
- LLV – Balkevičs, J., Balode, L., Bojāte, A., & Subatnieks, V. (1995). *Lietuviešu-latviešu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- LLVV – Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (I–VIII sēj.). Rīga: Zinātne. Pieejams <https://tezaurs.lv/llvv>.
- Luther, M. (1545). *Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrift Deusch*. Wittemberg. Pieejams <http://www.zeno.org/Literatur/M/Luther,+Martin/Luther-Bibel+1545>.
- LVVV – Andronova, E., Frīdenberga, A., Siliņa-Piņķe, R., Trumpa, A., & Vanags, P. (2016–2023). *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–17. gadsimts)*. Pieejams <https://www.tezaurs.lv/lvvv/>; skatīts 29.07.2022.
- ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns) Rīga: Izglītības ministrija.
- MLVV – Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca. (2003–2023). LU Latviešu valodas institūts. Pieejams <https://tezaurs.lv/mlvv/>; skatīts 29.07.2022.
- Stender, G. F. (1789). *Lettsches Lexicon*. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Stengrēvica, M. (1972). Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos mūsdienu latviešu literārajā valodā. In R. Grabis (red.), *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam (1873–1973)*. Rīga: Zinātne, 347–370.
- Strelēvica-Ošiņa, D. (2021). Daudzās sejas daudzie vārdi: „Facebook” nosaukuma varianti latviešu valodā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 16, 88–102.

Šaudiņa, V. (1994). *Lituānismi dažās Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs (Aknīste, Gārsene, Laši, Prode)* [Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai]. Rīga.

Tēzauris – Tēzauris. (2003–2023). (Sast. A. Spektors) LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams <https://tezaurs.lv/>; skatīts 29.07.2022.

Timeklis 2020 – *Latviešu valodas tīmekļa korpuss*. LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams <http://nosketch.korpuss.lv/#dashboard?corpname=CommonCrawl>; skatīts 29.07.2022.

Ulmann, C. C. (1872). *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann*. Rīga: H. Brutzer & Co.

Ulmann, C. C., & Brasche, G. (1880). *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch*. Rīga, Leipzig: H. Brutzer & Co.

Valdemārs, K. (red.) (1872). *Russko-latviško-nemeckij slovar' / Krievu-latviešu-vācu vārdnīce / Russisch-Lettisch-Deutsches Wörterbuch*. Moskva: Ministerstvo narodnogo prosvēščeniija.

VLV – Granta, K., & Pampe, E. (1990). *Vācu-latviešu vārdnīca* (3. izd.). Rīga: Avots.

Zandere, I. (2006). *Pingus Posta piedzīvojumi*. Rīga: Liels un mazs.

Zemzare, D. (1961). *Latviešu vārdnīcas*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

PERFEKT UND NEBENSÄTZE IM ALTLETTISCHEN

The Perfect and Subordinate
Clauses in Old Latvian

Saliktā tagadne un pakārtotie
teikumi senlatviešu valodā

- **FRANK GOYMANN, JOHANNES SCHÜTZ** (FRANKS GOIMANIS, JOHANNES ŠICS)

ABSTRACT

Keywords:
register,
perfect,
participle,
Old Latvian,
Georg Mancelius,
postil

This article analyzes the emergence of functional variation of language in the early stages of the old Baltic languages as a part of the ongoing research of functional variation of the DFG-funded project CRC 1412 "Register". It will be described how language usage varies according to the communicative goals and function of a text and shown that texts with two different functions can be found in the postils that were used in the Christianization process of the Baltic countries in the 16th and 17th century. Using the "Lang=gewünschte Lettische Postil" of Georg Mancelius, it will be shown that functionally motivated variation in the usage of the perfect and in the usage of forms of the preterit active participle without an auxiliary in subordinate sentences can be found in the Old Latvian language.

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
reģistrs,
saliktā tagadne,
divdabis,
senlatviešu valoda,
Georgs Mancelis,
postilla

Šajā rakstā analizēta valodas funkcionālās variācijas rašanās agrīnajā vecbaltu valodu attīstības stadijā, kas ir daļa no DFG finansētā projekta CRC 1412 „Reģistrs” ietvaros notiekošā funkcionālās variācijas pētījuma. Tiek aprakstīts, kā valodas lietojums mainās atkarībā no teksta komunikatīvajiem mērķiem un funkcijas, un parādīts, ka 16. un 17. gadsimtā baltu zemju kristianizācijas procesā izmantotajās postillās ir atrodami teksti ar divām dažādām funkcijām. Izmantojot Georga Manceļa „Lang=gewünschte Lettische Postil”, atklāts, ka senlatviešu valodā ir konstatējamas funkcionāli motivētas variācijas perfekta lietojumā un preteritīva aktīvā divdabja formu lietojumā bez palīgteikuma pakārtotajos teikumos.

1. Einleitung

1.1 Register

Sprache variiert auf vielen Ebenen, von denen die meisten oberhalb des individuellen Sprechers liegen. Wenn man sprachliche Variation entlang der diachronen, diatopischen und diastratischen Ebene modelliert, zerlegt man eine Sprache in unterschiedliche Subsysteme, von denen einem Sprecher, abhängig von seiner Position in Raum, Zeit und der gesellschaftlichen Hierarchie, nur eine beschränkte Auswahl zur Verfügung steht. Bei der Betrachtung der diaphasischen Ebene, die Sprachgebrauch in Abhängigkeit vom Situationskontext bezeichnet, wird Sprache demgegenüber als ein Variation enthaltendes System konzeptionalisiert, auf das alle Mitglieder einer Sprachgemeinschaft gleichermaßen Zugriff haben. Die Registerforschung interessiert sich dafür, wie dieses Gesamtinventar strukturiert ist und wie die Beziehungen zwischen dem Situationskontext und dem Sprachgebrauch gestaltet sind (vgl. Larissa Goulart et al., 2020, 436). Zur Erforschung des Phänomens Register wurde im Jahre 2020 ein Sonderforschungsbereich an der Humboldt-Universität Berlin gegründet¹, in dessen Rahmen diese Untersuchung angefertigt wurde. Der Begriff ‚Register‘ wird dafür verwendet zu modellieren, welche Eigenschaften von Situationskontexten für die Auswahl von verschiedenen Sprachformen relevant sind. Das Register an sich bezeichnet dabei ein Bündel von solchen Eigenschaften, die konsistent gemeinsam mit bestimmten Sprachformen auftreten (vgl. Neumann, 2014, 16; Biber & Conrad 2019, 6). Diese Koinzidenz ist ein notwendiger Faktor für die Abgrenzung der ‚funktionalen‘ Aspekte von anderen Aspekten intraindividuelle Variation, wie etwa persönlichen Präferenzen, die unter dem Begriff ‚Stil‘ abgehandelt werden.

Die Idee der ‚Auswahl von Sprachformen aus einem Gesamtinventar‘ setzt voraus, dass zwischen den Sprachformen, aus denen die Auswahl getroffen wird, eine gewisse Äquivalenz besteht. In der Praxis ist das Finden von solchen Äquivalenten jedoch nicht immer so trivial wie bei dem eingangs geschilderten Beispiel.

¹ Gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) – SFB 1412, 416591334.

1.2 Methodenfindung

Der Begriff ‚Register‘ ist relativ vage definiert und ist dadurch dazu geeignet, traditionelle Konzepte wie Formalität, Narrativität oder Mündlichkeit und Schriftlichkeit unter einem Oberbegriff zu vereinen und zueinander in Beziehung zu setzen. Auf der anderen Seite fehlt dem Begriff dadurch eine gewisse theoretische Rechtfertigung, solange er nicht in ein umfassendes Modell des Situationskontextes eingebettet wird.

In der Literatur gibt es zwei besonders prominente Herangehensweisen an dieses Problem. In der *Systemic Functional Linguistics* (SFL) wird der Situationskontext mittels dreier Dimensionen mit verschiedenen Subdimensionen modelliert (vgl. Neumann, 2014, 16, 48–79). Im Falle der altlettischen Überlieferung scheitert diese Methode aber an dem sehr eingeschränkten Einblick in den Situationskontext. Douglas Biber weicht diesem Problem in seinem *text-linguistic approach* aus, indem er sie als „named, culturally-recognized categories of texts“ (2019, 44) definiert und diese Kategorien als Voraussetzung für seine Interpretation nimmt. In seiner prominenten *multi-dimensional analysis* (vgl. ebd., 49ff.) analysiert er die Verteilung ausgewählter sprachlicher Variablen mithilfe einer Faktorenanalyse, bei der die Komplexität der Kookkurrenz der Variablen auf ein Minimum an numerischen Dimensionen reduziert wird, ohne dabei zu viel an Informationen einzubüßen. Die gefundenen Dimensionen, deren Wert für einen bestimmten Text positiv oder negativ mit der Häufigkeit von bestimmten Variablen korreliert, interpretiert er anhand der Textkategorien, die besonders hohe oder niedrige Werte in der jeweiligen Dimension erzielen.

Das Problem bei dieser Herangehensweise liegt darin, dass sowohl die sprachlichen Variablen als auch die Textkategorien willkürlich ausgewählt werden können. Die Qualität und Genauigkeit der Interpretation ist voll und ganz davon abhängig, dass man am Anfang die richtige Auswahl getroffen hat. Das steht im Widerspruch zu den Bestrebungen, das Objekt der Untersuchung auf ‚funktionale‘ Variation einzuschränken. Eine solche rein statistische Herangehensweise ist also abzulehnen. Die Kategorisierung von Texten *a priori*, d.h. eine Aufteilung des Korpus in verschiedene Subkorpora, ist zwar weiterhin notwendig, doch die Vereinbarkeit der untersuchten Phänomene mit dem Modell von Register muss unbedingt gerechtfertigt werden.

2. Untersuchung

2.1 Postillen

Wie lässt sich das Phänomen ‚Register‘ in den ältesten Stufen der baltischen Sprachen untersuchen? Es werden Texte benötigt, die ein möglichst breites Spektrum an strukturell verschiedenen Kontexten aufweisen. Hier bietet sich die Textgattung der Postille an. Postillen sind Sammlungen von Predigten, die Priestern und Laien als Vorbereitung zum Gottesdienst sowie zur persönlichen Erbauung dienen (vgl. Frymire, 2010, 11). Die in einer Postille enthaltenen Predigten bestehen aus mindestens zwei verschiedenen Texttypen: einerseits der Perikope, die einen Ausschnitt aus dem Neuen Testament der Bibel enthält, und andererseits der Auslegung, in der der Inhalt der Perikope erklärt und mit dem Leben der Gläubigen verbunden wird.

Diese Untersuchung setzt sich mit der lettischen Postille von Georg Mancelius (McP, 1654)² auseinander, in der sich aus typografischen und inhaltlichen Gründen noch zwei weitere Texttypen unterscheiden lassen, die beide als Einleitung der Haupttypen fungieren: zum einen steht vor der Perikope eine wenige Zeilen lange und formelhafte Zusammenfassung der Perikope, die wir als *Einleitung* bezeichnen, zum anderen ist die Auslegung zweigeteilt in einen kürzeren Teil, den wir wie Jānis Krēsliņš (1992, 252) und auch Mancelius selbst als *Exordium* bezeichnen, und einen deutlich längeren zweiten Teil, den wir als *Exposition* bezeichnen.³ Wir behaupten, dass zwischen den beiden Hauptteilen der Postille funktionale Unterschiede bestehen. Um das zu begründen, muss der Kontext untersucht werden, in dem diese beiden Texttypen geschaffen wurden und welche Motive ihrer Schöpfung zugrundegelegen haben.

Bei jeder Sprachhandlung kann neben der propositionellen, d.h. inhaltlichen Ebene auch eine illokutive, d.h. die Motive des Sprechers betreffende Ebene ausgemacht werden, für deren Beschreibung bereits ein Inventar an Begriffen bereitsteht (vgl. Brinker, 2010, 88–98). Gleichzeitig

² Unser Korpus baut auf dem Digitalisat der Postille von SENIE auf, abrufbar unter: <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>. Die Zeichenkodierung wurde dem Unicode-Standard entsprechend angepasst, um die Druckfassung der Postille akkurat wiederzugeben.

³ Andere Teile wie das Vorwort, Marginalientexte, Überschriften sowie eine Beichte werden hier nicht oder nur am Rande betrachtet.

muss bei jeder Sprachhandlung die räumliche und soziale Distanz zwischen dem Sprecher und dem Rezipienten des Texts überbrückt werden. Wie Peter Koch & Wulf Oesterreicher (2007) argumentiert haben, ist diese Distanz grundlegend für die Unterschiede zwischen medial wie konzeptionell mündlicher und schriftlicher Sprache. Anhand dieser Kriterien können die in der Postille enthaltenen Texttypen kategorisiert werden.

Die Funktion des Neuen Testaments besteht in der Mitteilung der Worte und Taten Jesu Christi. Sie erzählt eine Geschichte, die die Gläubigen aufnehmen sollen, jedoch ist diese Erzählung in den Perikopen unterbrochen, da sie nur kurze Ausschnitte darstellen, denen oft der Kontext fehlt.⁴ Die Perikope dient auch der Mitteilung von Sachverhalten, nicht jedoch von neuen Informationen, da die Perikopentexte einem festen Rhythmus folgend in jedem Jahr zu einem bestimmten Zeitpunkt gelesen werden. Sie dient damit eher der rituellen Festigung bereits bekannter Informationen. Darüber hinaus ist sie Teil einer mehrstufigen Übersetzungstradition, da sich Mancelius an der deutschen Bibelübersetzung Martin Luthers orientiert, wodurch seine Möglichkeiten zur Auswahl an Formen eingeschränkt wurden. Da es sich um Bibeltex-te handelt, lässt sich dem Text eine konzeptionelle Schriftlichkeit unterstellen, die jedoch auch mündliche Passagen enthält, da auch die Figuren der Erzählung zu Wort kommen. Diese wörtliche Rede ist in der Regel lexikalisch durch Formen des Verbs *sacīt* ‚sagen‘ markiert.

Die Funktion der Auslegung ist dagegen eher argumentativ und direktiv. Mit ihr sollen die Gläubigen neue Informationen erhalten, inwiefern der Text der Perikope ihr persönliches Leben betrifft und wie sie sich gottesfürchtig verhalten sollen. Daher spricht Mancelius in ihnen die Gemeinde oder einzelne Gläubige direkt an, womit die Auslegung konzeptionell deutlich mündlich ist. Da sie nach unseren bisherigen Informationen nicht an eine Vorlage gebunden ist, steht Mancelius hier das ganze Inventar seiner Sprachkenntnis zur Verfügung und er kann sich der rhetorischen Mittel seiner Zeit bedienen, um seine Gemeinde von den gewünschten Glaubensinhalten zu überzeugen.

⁴ Beispielsweise sind in der Predigt zum zweiten Advent in der Perikope ein Teil einer prophetischen Rede und ein kurzes Gleichnis miteinander vereint.

2.2 Perfekt allgemein

Als ein mögliches Merkmal für registerabhängige Variation wurde das Perfekt ausgewählt. Das Perfekt ist im Lettischen eine periphrastische Verbalform, die mit dem Partizip Präteritum Aktiv und einer Präsensform des Hilfsverbs *būt* ‚sein‘ gebildet wird. Es beschreibt in der Regel einen Zustand, der durch einen Vorgang in der Vergangenheit erreicht wurde. Das Perfekt wird aufgrund der Flexion des Hilfsverbs trotz seiner Vergangenheitsreferenz zum Präsenssystem gerechnet und hat eine deiktische Funktion, die auf eine Handlung verweist, die vor dem Sprechzeitpunkt stattgefunden hat. Eine solche Handlung bzw. ihr Ergebnis kann bis an den Sprechzeitpunkt heranreichen. Das Präteritum ist dagegen undeiktisch und hat keinen direkten Bezug zur Gegenwart.

In der Auslegung möchte der Autor vor allem sein Publikum vom christlichen Standpunkt überzeugen, indem er die Lehren der Perikope mit der Erfahrungswelt seiner Gemeinde verbindet. Um dies zu erreichen, ist das Perfekt die nützlichere Form, da es zum einen einen unmittelbaren Bezug zur Gegenwart herstellt und zum anderen Zustände wie die Beschaffenheit der Welt beschreibt. Dagegen ist das distanzierte Präteritum eher die Form der Wahl für die erzählenden Passagen der Perikopen. Unsere Ausgangshypothese ist daher, dass die Perfektformen in den Auslegungen häufiger sein sollten als in den Perikopen. Zu diesem Zweck wurden alle Formen des Partizips Präteritum Aktiv im ersten Band der Postille erfasst und die möglichen Perfektformen von anderen Verwendungsweisen getrennt:

TABELLE 1. Formen des Partizips Präteritum Aktiv in Mancelius' Postille

Partizipien	Einleitung	Perikope	Exordium	Exposition	Auslegung
Anzahl	42	389	632	4751	5383
Anzahl pro 100 Zeilen	10	13	19	17	17

Gemessen am Umfang der jeweiligen Textteile kommen gemäß dieser Auszählung tatsächlich mehr Partizipien in den Auslegungen vor als in den Perikopen. Die nicht vorhergesagten Vorkommen von Partizipien in den Perikopen zeichnen sich durch besonders markierte Verwendungsweisen aus. Sie stammen überwiegend aus Abschnitten mit direkter Rede (290 von 389 Formen), in der die sprechenden Figuren auf ihre nahe Vergangenheit referieren. Von den übrigen 99 Formen gehören die meisten zu einem

Plusquamperfekt. In den Einleitungen werden dagegen vor allem Zustände beschrieben. Die Auslegungen enthalten beide Verwendungsweisen. Die gefundene Asymmetrie bestätigt die Ausgangshypothese.

2.3 Hilfsverblose Perfektformen

Bei der Auszählung und Bestimmung der Formen fiel auf, dass es sehr viele Partizipien gibt, die in Nebensätzen ohne Hilfsverb verwendet wurden. Dieses Phänomen ist in der lettischen Grammatikographie gut dokumentiert. Eine prominente Verwendungsweise des bloßen Partizips ist der sogenannte *Modus relativus*, der innerlich abhängige Nebensätze markieren kann. Ebenso kann das bloße Partizip aber auch das Prädikat von Relativsätzen bilden, die durch Formen des Relativpronomens *katrs* ‚welcher‘ eingeleitet werden (Bsp. 1a). Das Phänomen tritt fast ausschließlich in den Auslegungen auf, wohingegen in den Perikopen des ersten Bandes das Perfekt bis auf eine einzelne Ausnahme (Bsp. 1b) immer mit Hilfsverb wiedergegeben wird. Außerdem gibt es innerhalb einer Auslegung des ersten Bandes einen Relativsatz, der durch ein bloßes Partizip wiedergegeben wird (Bsp. 1c). Dieser Satz tritt im Kontext eines Bibelzitates auf, das im Originaldruck durch eine größere Type explizit als solches gekennzeichnet wurde. Bei einem solchen Zitat würde man erwarten, dass die Sprachform eher der Sprache der Perikope ähnelt, es wäre also zu erwarten, dass Mancelius das Hilfsverb nicht auslässt. Der betreffende Nebensatz ist jedoch nicht Teil der Übersetzungsvorlage, sondern es handelt sich um eine Ergänzung von Mancelius. Es kann also nicht ausgeschlossen werden, dass diese Ergänzung hier im Kontext des erklärenden und vermittelnden Charakters der Auslegung gesehen werden muss und daher funktional der Auslegung und nicht dem Perikopenzitat zugerechnet werden muss.

(1a) *luhgdami / taš fchehliegs Deews ghribbātu tam paliedjeht to Darrbu [pabeickt] / katru taš **usjehmeeš*** (Exposition: McP 1, 11₁₋₃)

‚und sie beten, der gnädige Gott möge ihm helfen die Arbeit zu beenden, die er auf sich genommen [hat]‘

(1b) *ka teeš pallicktu / ko taš Kungs zaur to Proweetu **fatzijis*** (Perikope: McP 1, 100₆₋₇; Mt 2,15)

‚Auff das erfüllet würde / das der HERR durch den Propheten gefagt hat‘

(1c) *bett ween taß Tāhws / katters fcho fawam Spāhkam paturejis* (Exposition: McP 1, 15₂₇₋₂₈; Mk 13,32)
 ‚fordern allein der Vater[, der dies seiner Macht vorbehalten hat].‘

Das könnte darauf hinweisen, dass der Ausfall des Hilfsverbs ein registersensitives Phänomen ist, das nur in der direktiven und an die Gemeinde gerichteten Sprache der Auslegung, nicht aber in der erzählenden und die religiöse Tradition reproduzierenden Sprache der Perikopen auftritt.

Da der Ausfall des Hilfsverbs beim Perfekt auch im Deutschen der Zeit Mancelius' sehr häufig war und von Mancelius selbst mehrfach in seinem deutschsprachigen Vorwort verwendet wird (vgl. Bsp. 2), könnte dieses Phänomen auch im Kontext des deutsch-lettischen Sprachkontakts betrachtet werden. Da es sich bei der lettischen Postille um die erste ihrer Art handelt, hatte Mancelius die Freiheit, die Sprache seiner Perikope vollkommen selbst zu gestalten. Dabei konnte er sich womöglich seines gesamten deutsch-lettischen Formeninventars bedienen, das ihm zur Verfügung stand.

(2) *Immittelft hab Jch von vielen vernommen / die es mir auch ins Geficht gefagt:* (deutsches Vorwort: McP 1, IV₂₈-V₁)

3. Fazit

Unter der Prämisse, dass Sprecher einer Sprache die Auswahl von inhaltlich äquivalenten Formen anhand von funktionalen Kriterien treffen, wurde gezeigt, dass innerhalb der lettischen Postille zwei Texttypen mit unterschiedlichen kommunikativen Funktionen existieren, die sich als getrennte Register beschreiben lassen. Anhand der Verwendung des Perfekts wurde eine mögliche Varianz zwischen den beiden Registern aufgezeigt, die sich einerseits darin äußert, dass mehr Perfektformen in den Auslegungen vorkommen als in den Perikopen und andererseits darin, dass die Verwendung von Nebensätzen mit einem bloßen Partizip Präteritum Aktiv anstelle von analytischen Perfektformen fast ausschließlich in den Auslegungen vorkommt. Da das Phänomen nicht nur dem Lettischen zu eigen war, eröffnen sich weitere Perspektiven für Untersuchungen, die auch das Deutsche des 16. Jahrhunderts mit einbeziehen.

QUELLEN

McP = Mancelius, G. (1654). *Lang-gewünschte Lettische Postill*. Riga: Gerhard Schröder.

LITERATUR

- Biber, D. (2019). Text-linguistic approaches to register variation. *Register Studies*, 1(1), 42–75. <https://doi.org/10.1075/rs.18007.bib>
- Biber, D., & Conrad, S. (2019). *Register, Genre, and Style* (2nd ed.). Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brinker, K. (2010). *Linguistische Textanalyse* (7. Aufl.). Berlin: Erich Schmid Verlag.
- Frymire, J. M. (2010). *The Primacy of the Postills. Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany*. Leiden, Boston: Brill.
- Goulart, L., Gray, B., Staples, S., Black, A., Shelton, A., Biber, D., Egbert, J., & Wizner, S. (2020). *Linguistic Perspectives on Register*. *Annual Review of Linguistics*, 6, 435–455. <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-011718-012644>
- Koch, P., & Oesterreicher, W. (2007). Schriftlichkeit und kommunikative Distanz. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 35(3), 346–375. <https://doi.org/10.1515/ZGL.2007.024>
- Krēsliņš, J. (1992). *Dominus narrabit in scriptura populorum. A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Neumann, S. (2014). *Contrastive Register Variation: A Quantitative Approach to the Comparison of English and German*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.

XIX A. VIDURIO LIETUVIŠKŲ KALVINISTŲ TEKSTŲ ORTOGRAFIJOS, KALBOS IR AUTORYSTĖS VINGIAI

The Twists and Turns of
Orthography, Language and
Authorship of Lithuanian
Calvinist Texts of the Middle
of the 19th Century

19. gadsimta vidus kalvinistų tekstu
lietuviešu valodā ortogrāfijas,
valodas un autorības likloči

- **BIRUTĖ KABAŠINSKAITĖ** (BIRUTE KABAŠINSKAITE)

ABSTRACT

Keywords:
*19th century
 Lithuanian
 Calvinist writings,
 orthography,
 Eastern Highland
 Lithuanian dialects,
 text editing,
 Aleksandras
 R. Močiulskis,
 Samuelis Nerlichas,
 Karolis Nerlichas*

This article continues the research of 19th century Lithuanian Calvinist texts. After performing a textological linguistic analysis of eight works (Mykolas Cerauskas, Samuelis Nerlichas, four books by Aleksandras R. Močiulskis and two anonymous works, “Pamoksley ir kozones ape smerti” and “Prisiwertimas, grieszna žmogaus ing Dlewą”, it became clear that their orthography was more influenced not by the Lutheran Prussian Lithuanian publications, but by the Polish orthographic innovations of the time. The language of each publication had unique features related to the Northeastern Highland Lithuanian colloquial dialects and the Kėdainiai variant of the written language. After comparing the similarities and differences in the orthography and language of the publications, it was found that “Pamoksley ..” (1864) was compiled by two editors – the middle part of the original text, sermons 9-12, was intensively edited by another writer. The fundamental similarities of the features of the text of the beginning and end of the Sermons with the features of the books compiled by Močiulskis allowed us to hypothesize that the original text of the sermons was compiled by Močiulskis. The second compiler of the Sermons, who sought to modernize the orthography and to give the edited part of the text many features of the Eastern Highland Lithuanian dialect, was probably the same author who compiled “Prisiwertimas ..” (1863). This is evidenced by some overlapping features of the orthography and language of the texts, though some differences were caused by different editing tactics of the compiler. Since the author of “Prisiwertimas ..” had various new orthographic ideas and used interesting language forms, it can be assumed that it could have been Karolis Nerlichas, who is said to have also written a grammar of the Lithuanian language. However, in that case, both these works must have been compiled before 1860, when Nerlichas died.

KOPSAVILKUMS

Šis raksts turpina 19. gadsimta Lietuvas kalvinistu tekstu pētījumus. Pēc astoņu darbu (Mikola Cerauska, Samuela Nerliha, četru Aleksandra Rapola Močuļska grāmatiņu un divu anonīmu darbu „Pamoksley ir kozones ape smerti” un „Prisiwertimas grieszna žmogaus ing Dlewa”) tekstoloģiskās lingvistiskās analīzes noskaidrots, ka to ortogrāfiju vairāk ietekmējuši nevis Prūsijas lietuviešu luterāņu izdevumi, bet tā laika poļu pareizrakstības jauninājumi; katra izdevuma valodai bija unikālas iezīmes, kas saistītas ar Ziemeļlietuvas austrumaukštaišu izloksnēm un Ķēdaiņu rakstu valodas variantu. Salīdzinot publikāciju pareizrakstības un valodas līdzības un atšķirības, tika konstatēts, ka grāmatu „Pamoksley ..” (1864) gatavojuši divi redaktori – pamatteksta vidusdaļu, 9.–12. sprediķi, intensīvi rediģējis cits rakstnieks. Grāmatas „Pamoksley ..” sākuma un beigu teksta iezīmju fundamentālās sakritības ar A. R. Močuļska sagatavoto bukletu iezīmēm ļāva izvirzīt hipotēzi, ka sprediķu pamattekstu sagatavojis A. R. Močuļskis. Otrs sprediķu sastādītājs, kurš centās modernizēt pareizrakstību un piešķirt rediģētajai teksta daļai daudzas austrumaukštaišu izlokšņu iezīmes, iespējams, bija tas pats autors, kurš sagatavoja grāmatu „Prisiwertimas ..” (1863). Par to liecina dažas tekstu pareizrakstības un valodas īpatnības, kas pārklājas, un redzamas atšķirības radīja sastādītāja divējādā rediģēšanas taktika. Tā kā „Prisiwertimas ..” autoram bija dažādas jaunas pareizrakstības idejas un viņš izmantoja interesantas valodas formas, var pieņemt, ka tas varētu būt bijis Karols Nerlihs, kurš esot sarakstījis arī lietuviešu valodas gramatiku. Taču tad jāsaprot, ka abi šie darbi veikti pirms K. Nerliha nāves 1860. gadā.

Atslēgvārdi:

19. gs. Lietuvas kalvinistu rakstniecība, ortogrāfija, austrumaukštaišu izloksnes, tekstu rediģēšana, Aleksandrs R. Močuļskis, Samuels Nerlihs, Karols Nerlihs

Ivadas

Lietuvių raštijoje, kitaip nei latvių senųjų tekstų istorijoje, savitą vietą užima Lietuvos kalvinistų veikalai, pradėti leisti dar XVI amžiuje. Lietuviškos Kalvino pasekėjų knygos turėjo nemažą svarbą visai Lietuvos rašomosios kalbos raidai senuoju periodu. XIX amžiuje dėl nepalankiai susiklosčiusių istorijos aplinkybių jų įtaka ir kokybė buvo sumenkusi, tačiau ir tuo metu reformatų raštija išlaikė savo savitumą – specifinės rašybos bruožus, įdomias kalbines savybes, iš dalies atspindinčias šiaurės panevėžiškių šnektas.

Intensyviausiai reformatų darbai buvo publikuoti per tris pirmuosius XIX a. ketvirčius. Po amžiaus pradžioje išleistų kunigo Mykolo Cerausko¹ veikalų („Kozonis padekawonies po Ataiemimuy warpu“, 1803; „Seanas Katechizmas arba pamokšley Weikialams“, 1803; toliau – KP, SK) 1844 metais buvo publikuotas vadinamojo Bitnerio Naujojo Testamento perspaudas. 1845-aisiais pasirodė ketvirtasis reformatų giesmyno ir maldyno leidimas (toliau – Kancyonołas, KG, KM), vėliau, 1861-aisiais, – antras M. Cerausko katekizmo leidimas (TK) ir elementorius „ABC knigela“ (toliau – ABC), 1863 metais – postilė „Summa arba Trumpas išsguldimas Ewangeliju šwentu“, 1864-aisiais – „Pamoksley ir kozones ape smerti“ (toliau – Pamoksley, Pam). Paskutiniai du veikalai, taip pat ir Kancyonoło leidimas siejami su tėvo ir sūnaus – kunigų Samuelio ir Karolio Nerlichų² veikla. Panašiu metu (1863–1865 metais) pasirodė ir keturios superintendente Aleksandro Rapolo Močiulskio³ rengtos religinės didaktikos knygelės („Atsiminimas da geroje adijnoje“, 1863; „Nusidawimas biedna Joniuka“, 1863; „Wartojmas arba meginimas patis sawę“, 1863, „Gromata Naszłaitela ing sawa mieła Iszganitoja“, 1865; toliau – Atsiminimas, A, Nusidawimas, N, Wartojmas, W, Gromata, Gr); dar viena 1863-iaisiais leista knygelė „Prisiwertimas grieszna žmogaus ing DIewą“ (toliau – Prisiwertimas, Pr), kaip parodė reikšmingi rašybos bei kalbos ypatybių skirtumai⁴, buvo parengta ne A. R. Močiulskio, o kito, kol kas nenustatyto asmens.

¹ Mykolas Cerauskas (1753–1823) gimė Juostaviečiuose (Biržų r.), studijavo Berlyne, Marburge, padėjo atkurti reformatų mokyklą Kėdainiuose, beveik 40 metų kunigavo Biržuose.

² Samuelis Nerlichas (1765–1843) gimė Kėdainiuose, studijavo Leidene, kunigavo Nemunėlio Radviliškyje, vėliau Kėdainiuose. Sūnus Karolis Nerlichas (1808–1860) gimė Kėdainiuose, studijavo Vilniuje, Dorpate, tarnavo kunigu Biržuose, Kėdainiuose.

³ Aleksandras Rapolas Močiulskis (1790–1866) gimė Švobiškyje (Pasvalio r.), studijavo Marburge, Karaliaučiuje, vėliau tarnavo kunigu Kelmėje, Deltuvoje, Kėdainiuose, galiausiai ilgesnį laiką Biržuose.

⁴ Apie tai publikuotas atskiras straipsnis Kabašinskaitė, 2022, 103–130.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti tam tikras specifines XIX a. vidurio kalvinistų spaudinių ortografijos bei kalbos ypatybes; remiantis jomis įvertinti dalies tekstų autorystę.

Svarbu pabrėžti, kad rašybos požiūriu nuo spausdintų reformatų veikalų smarkiai skyrėsi kai kurie išlikę jų XIX a. rankraščiai (plg. Subačius, 1992, 56–69). Šiame straipsnyje dėmesys skirtas vien spausdintiems kalvinistų darbams. Be to, svarbu nurodyti, kad beveik visi tiriami veikalai (išskyrus M. Cerausko KP) turėjo dalių, fragmentų, perimtų iš ankstesnių reformatų ar Mažosios Lietuvos (toliau – ML) liuteronų knygų, pvz., M. Cerausko SK katechezės, giesmių ir dalies maldų tekstai⁵; nemaža dalis 1845 m. Kancyonolo giesmių ir maldų⁶, A. R. Močiulskio knygeliių ir Prisiwertimo giesmės⁷ bei citatos iš Biblijos⁸, 1864-ųjų Pamokslų citatos iš giesmyno ir Biblijos⁹. Taigi tyrime šios neoriginaliosios veikalų dalys dažniausiai buvo ignoruotos, į jas atsižvelgta tik tuomet, kai būta reikšmingų redagavimo bruožų. Panašiai tik kai kurie redagavimo bruožai pasirodė reikšmingi išanalizavus 1861-ųjų TK ir 1863-ųjų elementorių – abu veikalai beveik neturėjo originalių dalių (elementoriaus tekstai buvo perimti iš Fridricho Kuršaičio parengto veikalo KuršK¹⁰). Už šio tyrimo ribų liko Bt² ir 1863-ųjų postilė su giesmių priedu – tai buvo ankstesnių veikalų beveik identiškai perspaudai su pataisyta viena kita korektūros klaida.

1. XIX a. kalvinistų spaudinių rašyba

Nors Lietuvos kalvinistai leidybos srityje neretai bendradarbiavo su ML liuteronais, jie niekada neperėmė ML ortografijos madų. Šiokiui tokiu ML poveikiu galima laikyti nebent vieną kitą reformatų spaudinį gotikiniu šrifto stiliumi (Lietuvoje tuo metu spausdinta vien antikviniais šriftais).

⁵ Apie šaltinius detalai žr. Kabašinskaitė, 2019b.

⁶ Perimta iš ankstesniojo, 1781 metų, Kancyonolo leidimo.

⁷ Panaudotos giesmės iš minėto KG ir iš oficialiojo liuteronų giesmyno, parengto Kuršaičio (toliau – KuršG). Prisiwertime, be KG giesmių, įdėta ir viena rimuota malda iš Johanno Arndto „Rojaus darželio“ (1845) vertimo. Plačiau žr. Kabašinskaitė 2022, 114t.

⁸ Cituota iš 1701 metų vadinamojo Bitnerio „Naujo Testamento“ (toliau – Bt) arba jo beveik identiško perspaudo 1844-aisiais (Bt²) bei ML Biblijos leidimų.

⁹ Biblijos citatos imtos iš Bt ar Bt², o giesmių – iš KG.

¹⁰ Tai vertimas iš Karaliaučiaus kunigo Johanno Gottliebo Weiße darbo.

XIX amžiuje reformatų tekstų rašyba buvo labai panaši į vyraujančių katalikiškų Lietuvos spaudinių rašybą – taigi [ė], [ī], buvę nosiniai [i], [u], kitaip nei ML, neturėjo specifinių grafemų (plg. Palionis, 1995, 169, 220tt.). Jie žymėti polifunkcinėmis raidėmis: [ė] – grafema <e>, [ī] – <i> ar <y>, buvę nosiniai [i], [u] – <i> ir <u>. Tekstuose retai vartoti diakritikai, raidžių dvigubinimai. Nuosekliausias ortografijos savitumas, kaip ir visoje Lietuvos raštijoje, buvo kietojo ir minkštojo [l] žymėjimas grafemų pora <ł> ir <l> – ši tradicija, perimta iš lenkų ortografijos, susiformavo XVI a. pabaigoje.

Plačiau aptartini keli kiti reformatų rašybos savitumai, iš dalies būdingi ir neprotestantiškiems Lietuvos leidiniams, dažniausiai atėję taip pat iš lenkų ortografijos.

1.1. Grafemos <i> vartojimas priebalsių minkštumui žymėti prieš <e>

Grafema <i> vartota priebalsių minkštumui žymėti ne tik prieš užpakalinės eilės balsius, bet ir prieš *e* tipo balsius. Ši vartosena buvo labai glaudžiai susijusi su paties priebalsio pobūdžiu. Prieš <e> minkštumo ženklas dažniausiai buvo rašomas po <k>, <g> – ir dėl lenkų ortografijos poveikio, ir dėl to, jog lietuvių kalboje [k], [g] šioje pozicijoje buvo suminkštinti intensyviausiai (Zinkevičius, 1980, 150).

1.1.1. Zigmo Zinkevičiaus manymu, anksčiau nei kiti priebalsiai šioje pozicijoje buvo suminkštėję ir aukštaičių [š], [ž]. Tačiau čia įsigalėti minkštumo ženklui kliudė gana sudėtingas neadekvačių lietuvių kalbai lenkų šnypščiamųjų priebalsių žymėjimas ir jo istorija. Galiausiai lenkų minkštieji priebalsiai imti rašyti dvejopai, priklausomai nuo pozicijos: prieš [e] (ir kitus balsius) žymėti junginiais su minkštumo ženklų <i>, o prieš priebalsius ir žodžio gale – grafemomis su akūto pavidalo diakritikais. Šios, per kelis šimtmečius susiklosčiusios, sistemos nelogiškumą XIX a. kritikavo patys lenkų raštijos veikėjai. 1859 metais kunigas Franciszekas X. Malinowski siūlė geriau vartoti vien raides su diakritikais (atsisakyti <i> kaip minkštumo ženklo) (Malinowski, 2011, 77).

Dar kebliau, kad lenkų priebalsių [š] ir [ž] ženklavimui prieš [e] (ir kitus balsius) buvo skirtos grafemos <s> (<ś>) ir <z> (z), šiaip jau žymėjusios [s] ir [z]. Tai nelabai tiko lietuvių kalbai ir kai kurie mūsų raštininkai XVII a. (pvz., liuteronas Danielius Kleinas, kalvinistų „Knygos Nobažnystės“

rengėjai, katalikas Konstantinas Sirvydas) lietuvių garsams [š'] ir [ž'] mėgino pritaikyti <ś> ir <ź> (<ṣ́>) (lenkų tradiciškai rašomus tik prieš priebalsius ir žodžio gale). Šiaip jau dažniausiai lietuvių raštijoje buvo pasirenkamos grafemos, skirtos lenkų kietiesiems [š] ir [ž] žymėti – atitinkamai <fz> (<β>) ir <ź> (<ẓ́>). Minkštumo ženklas prieš *e* tipo balsius po minėtų rašmenų vienur buvo rašomas, kitur – ne, varijuota net to paties autoriaus tekstuose, tai lemdavo net pats konkretus žodis, jo rašymo įpročiai (plg. Kabašinskaitė, 2019a, 69–72). XIX a. kalvinistų tekstuose minkštumo ženklas prieš <e> čia dažniausiai nedėtas¹¹, o pats palatalizuotas ir nepalatalizuotas [š] gana nuosekliai žymėtas digrafu <sz>, <fz> arba ligatūra <β>; garsas [ž] – <z> su kiek įvairuojančiais diakritikais: <ẓ́>, <ź̇>, <ź̇̇>, <Ż̇>, <Ż̇̇>. Beje, afrikata [č], kuri lietuvių kalboje dažniausiai yra palatalizuota, panašiai kaip [š] atveju, reformatų buvo rašoma digrafu <cz> (<c̣z>), lenkų ortografijoje žymėjusiu kietąjį [č]¹². Minkštumo ženklo dėjimo tendencijos buvo panašios kaip ir šnypščiamųjų atveju (tiesa, prieš *e* tipo balsius [č] retai pasitaiko).

1.1.2. Po kitų priebalsių prieš *e* tipo balsius minkštumo ženklas senaisiais mūsų raštijos periodais pasitaikydavo tik sporadiškai, tačiau XIX a. jo dėjimo pozicijos išsiplėtė. M. Cerausko knygoje <i> prieš *e* tipo balsius gana nuosekliai imtas vartoti ir po [n]: *niewerktu* KP 5, *nieg* KP 6, *źmonies* KP 14, *Niegalu* SK 3, *Meniefi* acc. sg. SK 6, *Ponie* voc. SK 29. Tam tikru postūmiu, matyt, tapo 1781-ųjų giesmynas bei maldynas, kuriame pradėta intensyviai vartoti raidę <ń> prieš <e> ir žodžio gale, pvz., *ńeźina* 3, *ńeabeiotingay* 3, *mańę* 274, *Pońe* voc. 290, *Poń* 10 (plačiau žr. Kabašinskaitė, 2019a, 168, 187).

Iš XIX a. vidurio veikalų šis rašybos ypatumas atsispindėjo 1845-ųjų Kancyonole ir ypač 1863-ųjų *Prisiwertime*: *penieja* KG 89, *fąźinies* KG 96, *mańę* KM 242; *nie ataniesz* Pr 11, *nies* Pr 3, 4, 6, *bedugnie* Pr 18. *Prisiwertime* parašymai su <nie> sudarė per 70 %. Beje, čia minkštumo ženklas prieš <e> dažniau dėtas ir po kitų priebalsių (*m*, *w*, *t*, *r* ir kt.), pvz., *Piemienio* Pr 19, *karalistiej* Pr 3, *wirwiemis* Pr 29, *riegieti* Pr 10.

¹¹ Vietoj laukiamo parašymo <sze>, <ze> kartais, sekant XVI–XVII a. tradicijomis, buvo rašoma <szia>, <źia>.

¹² Kiek išsiskiria M. Cerausko KP, kuriame nuosekliai vartota <c̣ż> – galbūt diakritikas virš <z> dėtas norint pabrėžti garso [č] minkštumą.

A. R. Močiulskio rengtose knygelėse, priešingai, taip rašytas tik vienas kitas atvejys. Veikiausiai tai buvo tik atsitiktiniai parašymai ar pataisos citatose iš ML Biblijos leidimo, nes kai kuriose giesmėse, perimtos iš Kancyonoło, tokio <nie> mėginta atsisakyti, plg. *niemieruotas* KG 255 → *niemieruotas* N 7, *małonie* KG 255 → *małone* N 7. Panašiai sporadiškai taisyta ir 1861-ųjų elementoriuje: *ne gáutu* KuršK 132 → *nie gautu* 6, *Nepriētelius* KuršK 132, 134 → *neprietelus* 6, 8.

Šiuo požiūriu dar įdomesni Pamokslų duomenys. Čia pavyzdžiai su <nie> (ypač priešdėlis *ne*) gausiai vartojami spaudinio viduryje, nuo devinto iki dvylikto pamokslo (Pam 25–37), o leidinio pradžioje ir ypač pabaigoje <i> po <n> prieš *e* tipo balsius beveik nededamas: *niebespieczna* 26, *nie turim* 25, *niełajme* 30, *nies* 37, *iszmintingiesniejs* 25 ir *tobulesneys* 2, *ne turim* 2, *nenustotum* 43, *nes* 44, *neszojam* 44.

1.2. Grafemų <ń>, <ś> ir <ć> vartojimo ypatumai

Lenkų grafemomis su akūto pavidalo diakritikais, skirtomis žymėti minkštuosius priebalsius prieš kitus priebalsius ir žodžio gale, XIX a. naudotasi retai. Labiau paplitusi buvo <ń>, ypač tam tikrose pavienėse formose. Tradiciškai (kaip ir XVII, XVIII a. kalvinistų tekstuose) su šia raide rašyta forma *man* <mań>, sutrumpintas voc. *Pon* <Poń>. Tokių parašymų, kaip ir tų pačių formų rašymų be diakritikų, pasitaikė visuose to meto kalvinistų darbuose.

1.2.1. Keliuose tirtuose veikaluose pastebėta ir dažnėliau pavartota grafema <ś>. Pagal lenkų kalbos taisykles ji retkarčiais buvo rašoma Pamoksluose, ypač slavizmuose (mėgdžiojant atitinkamų lenkų kalbos žodžių rašybą), pvz., *Nieśmiertelniste* 30, *miślis* 30, *światas* 36, *nieiszczęśties* 31. Be to, raide mėginta skirti ir aukštesniojo laipsnio priesagai *-esn-: śkejsťieśniam* 32, *giarieśniu* 37. Tačiau neryžtingai: žymiai daugiau formų rašyta be diakritiko. Atkreiptinas dėmesys, kad rašmuo <ś> vartotas tik knygos viduryje (maždaug p. 30–36), tai sutapo su minėtu intensyvesniu minkštumo ženkle po <n> dėjimo plotu.

1.2.2. Ypatingesniu <ś> ir <ć> vartojimu išsiskyrė Prisiwertimas. Čia taip pat tarsi paisyta lenkų rašybos taisyklių (apibrėžtos pozicijos). Grafema <ś> žodžio pradžioje dėsniausiai pasirodė slavizmo *światas* formose (<świat-> 36×, <swiat-> 19×), žodžio viduryje – taip pat slavizmų *miślis*,

mislyti ir jų vedinių formose (<miśl-> 15×, <misł-> 18×). Ji pasitaikė ir keliuose kituose pavieniuose žodžiuose (ir indigeniuose, ir skoliniuose). Įdomu, kad žodžio gale grafema nežymėjo priebalsio [s] minkštumo, ji vartota išimtinai v. fut. 3 formose, pvz., *buś* 7, 8, 17, *atejś* 4, 11(3×), *nutwers* 20. Tiesa, dalies veiksmažodžių vartotos ir formos be diakritikų, bet jos vyravo tik keliais atvejais, plg. *ims* 5×, *-imś* 1×. Ankstesnių amžių spaudiniuose *-ś* vartota visiškai chaotiškai, tai buvo atsitiktinė raidė, veikiausiai atsiradusi spaustuvinių dėka. Vienintelė paralelė galėtų būti Merkelio Petkevičiaus 1598-ųjų katekizme taip pat aštuonis kartus pavartotos fut. 3 formos su galo *-ś*. Vis dėlto likę dešimt katekizmo atvejų su <ś> gale buvo įvairiausios kitos atsitiktinės formos. Taigi neįtikima, kad Prisiwertimo rengėją būtų galėjusios paveikti kelios minėto XVI a. katekizmo formos¹³. Reikėtų manyti, kad toks grafemos pritaikymas buvo originali Prisiwertimo rengėjo iniciatyva. Kadangi jis buvo mėginęs diegti ir daugiau įdomių rašybos naujovių (nosinių žymėjimą junginiais su *-n*, kirčio pavidalo diakritikų vartojimą), ši mintis atrodo gana pagrįsta.

Be to, Prisiwertime grafemos <ś>, <ć> retkarčiais vartotos ir digrafuose – atitinkamai <śz> ir <ćz>. Šie digrafai žymėjo palatalizuotus [š'] ir [č']. Tačiau idėja ryžtingiau įgyvendinta dėl <ćz>, o tiriant formas su <śz> nepalyginamai daugiau pasitaikė atvejų vien su <sz>. Su digrafu <ćz> mėginta rašyti ne tik tam tikrus žodžius, bet ir morfologinių formų grupes, pvz., v. praes. 3 *-čia* ir cond. 1 sg. *-čia*, adv. comp. baigmenį *-čiau* ir adj. super. priesagą kartu su kamiengaliu *-čiaus-*, tačiau to įgyvendinti iki galo negebėta – daugėliau parašymų buvo be diakritikų. Kiti minėto rašmens vartojimo atvejai buvo dar sporadiškesni.

1.3. Dvibalsių antrojo sando *-i* ir [j] rašyba

Dvibalsių antrojo sando *-i* rašybą taip pat veikė lenkų rašybos pokyčiai: XVII amžiuje vyravo rašymas su *-y* (Kabašinskaitė, 2019a, 27, 64tt.), o XIX a. vis labiau pereita prie *-j*. Be to, rašmuo <j> gana intensyviai imtas vartoti garsui [j] žymėti. Grafemą <j> prieš balse, priebalse ir žodžio gale vartoti 1816 m. pasiūlė lenkų poetas, vertėjas, literatūrologas Alojzas Felińskis. Toks siūlymas sutapo su kalvinistinės Gdansko Biblijos vertimo (1632) ortografijos nuostatomis¹⁴. Tai sukėlė nemažą polemiką

¹³ Lygiai taip pat neįtikima, kad čia galėjo prisidėti lenkų kalbos v. praet. 2 sg. rašymas su *-ś*.

¹⁴ Plačiau žr. Malinowski, 2011, 63tt.; Jodłowski, 1979, 42.

tarp lenkų kultūros veikėjų, ypač aštriai šią idėją peikė VU profesorius Janas Śniadeckis. Galiausiai <j> rašybą legalizavo 1830 m. Varšuvoje publikuotos Varšuvos mokslo bičiulių draugijos inspiruotos lenkų ortografijos rekomendacijos „Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej“ (tai buvo pirmasis bandymas organizuotai, oficialiai reformuoti lenkų rašybą). Čia nurodyta <j> vartoti žodžio pradžioje, pabaigoje, bet ne prieš balsę <i> (Malinowski, 2011, 71).

Lietuvos kalvinistų tekstai rodo, kad reformatai palaikė šį rašybos pasiūlymą. Matyt, tam didelį akstiną suteikė nuolat minėta „savos“ Gdansko Biblijos vertimo tradicija, <j> vadinimas netgi Gdansko įsibrovėliu.

1.3.1. Grafemos <j> nuoseklesnis rašymas kalvinistų raštijoje fiksuojamas nuo Kancyno lo leidimo 1845-aisiais. Suprantama, kad amžiaus pradžioje išėjusiuose M. Cerausko veikaluose <j> vartojama labai retai, dažniausiai prieš <i>, pvz., įvardžio *jis* formose, *jis* KP 6, 8, SK 4, 5, *ji* acc. sg. KP 8; pavienėse formose – *atajimem* KP 5, *padumojimem* KP 6, *waldzawojej* SK 5. Tad visiškai kitaip nei vėliau rekomendavo Varšuvos filologai.

Naujosiose (t. y. S. Nerlichio verstose) Kancyno lo giesmėse bei maldose matyti visiškai pagal „Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej“ rekomendacijas vartojama grafema <j>: (KG) *skajšćziaj* 120, *źwejjgźdes* 97, *giniejau* 61; (KM) *pabejjimq* 232, *jaucziame* 244, 245. Naujos giesmės ir maldos kunigo S. Nerlichio buvo parengtos, kaip liudija sinodo dokumentai, dar 1819 m., o visi tekstai tvarkomi iki 1843 m. (Prašmantaitė, 2003, 196t.), taigi jau po polemikų. Naujoviška rašyba iš dalies atsispindi ir senųjų, iš 1781 m. leidimo perimtų, psalmių, giesmių bei maldų taisymuose: (KG) *iuog* 2, 13, 240 → *juog* 7, 10, 209, *koioms* 15 → *kojoms* 11, *pabaygos* 300 → *pabajgos* 67; (KM) *bendray* 3 → *bendraj* 6, *grejtas* 154 → *grejtas* 151, *Danguiejis* 3 → *dangujejis* 6. Nors šie taisymai buvo patys dažniausi iš visų darytų teksto koregavimų, matyti ir tam tikri jų netolygumai: uoliau redaguotos maldos, mažiausiai – psalmės (ypač dažnai čia paliekami netaisyti dvibalsiai su -y).

1.3.2. Raidė <j> labai dažnai bei nuosekliai vartota Prisiwertime (1863): *karalistej* 4, *tasaj* 6, *giejdulejs* 12, *bijojo* 30, *paskuj* 6. Ji nuosekliai vartota ir prieš <i> (panašiai kaip ML raštijoje): *jis* 5, 6, 7 ir kt., *jim* acc. sg. 30, *ludijima* 8, *tieszijimus* 24. Tokios pat krypties buvo ir perimtų giesmių

taisymai, pvz., *reaykia* KG 231 → *rejkia* 43, *teaysibey* KG 229 → *tejsibej* 44, *šwenteayfiays* KG 233 → *szwentejsiejs* 44, *traukei* RD 143 → *traukiej* 45.

1.3.3. Pamoksluose grafema <j> vartota nenuosekliai (šalia lygiaverčių parašymų su <i> bei <y>) ir laisviau nei nurodė lenkų rašybos rekomendacijos: *Jis* 25, *jie* 31. Bet dalis galimų parašymų <ji> realizuota kaip <ij> (ir vediniuose su baigmeniu *-jimas*): *ludijmu* 24, *ijs* 25, 26. Beje, iš NT citatų (Bt ar Bt²) atėjo kelios formos, kuriose <ij> žymėjo [i]: *gijwas* 37, *adijnos* 3, *darijdami* 9 (bet šalia vartota ir *giwi* 1, *giwu* 2, *adina* 30, *darit* 15), *iszgijdit* 27, *Žijdump* 48¹⁵. Grafema <j> retokai vartota dvibalsio [ai] antrajam sandui žymėti, dažniausiai rašyta <ai>, o [ei] atveju ji pasitaikė daug dažniau: *atejnanczio* 2, *iszejs* 30, *rejk* 30, *swejkas* 43, *mejles* 45. Akcentuotina, kad parašymai <ej> intensyviausiai rašyti leidinio viduryje, nuo devinto iki dvylikto pamokslo (p. 25–37). Be to, visame tekste vartota tik <uj>: *pagrabuj* 1, *bujtie* 25, *Diewuj* 34, *wiruj* 45.

1.3.4. A. R. Močiulskio knygelėse grafemos <j> rašymas taip pat nebuvo nuoseklus, dažnėliau ji vartota tarp balsių (ne dvibalsiuose), taip pat žodžio gale ir ypač pradžioje, plg. *galibeje* W 5, *pasidaboja* A 5, *jog* W 17, N 16, *paskutinioj* W 22, Gr 4, *dabojmą* N 10, *nusitikiejmą* W 14. Kaip ir Pamoksluose, vartota beveik vien <uj>, neretai pasitaikė parašymai <ej> (šalia <ey>, <ei>), o <aj> rašyta daug rečiau (vyravo <ai>), pvz., *Swietuj* W 11, *ejna* A 6, *mejlingai* N 4, *margajte* N 3, *wejdą* Gr 5, *bajles* Gr 6. Vienur kitur <j> įrašyta ir perimtose citatose iš Biblijos: *Sunui* Bt 160 → *Sunuj* W 5; *geray* Bt 108 → *geraj* W 8. Labai retai <j> rašyta prieš <i> – iš viso pastebėti tik 4 atvejai N ir vienas Gr, pvz., *kutiji* N 4, *atejis* Gr 11. Dažniau vartotas parašymas <ij>, plg. *ij* acc. sg. W 3, N 6, A 4, Gr 3. Plačiau nei Pamoksluose, <ij> vienur kitur žymėjo [i]¹⁶, pvz., *gijwas* W 11, *sudijtas* W 5, *walnijstes* W 11, *Galijbę* A 7, *darijt* A (ilustracija gale), *alijwą* N 14, *szwiesijbe* Gr 4. Matyt, taip parašytas formas A. R. Močiulskis nesąmoningai bus perėmęs iš Bt ar Bt², nors, paradoksalu, dalį <ij> [i] citatose iš Biblijos jis taisė, pvz., *wijrui* Bt 440 → *wiruj* N 16, plg. ir giesmių *gyws*, *gyw's* KuršG 461 → *giws* W 23.

¹⁵ Plg. Nors Pamoksluose citatų su *gijdit*, *zijdai* nepasitaikė, Bt tokios formos vartotos: *ifsgijde* 6, *Žijdump* 373.

¹⁶ Beje, taip retkarčiais rašyta ir Prisiwertime.

1.3.5. Tam tikra nedrąši tendencija <j> rašyti antrajame dvibalsių su -i sande žodžio gale matyti ir ABC taisymuose (taisytos KuršK formos): *Pônui* 133 → *Ponuj* 7, *apfaugójei* 132, 134 → *apfaugoiej* 6, 8, *Dúšei* 134 → *düşej* 8. Vienu atveju grafema įrašyta ir priešdėlio bei šaknies sandūroje: *priimamas* 133 → *prijmamas* 7.

1.4. Raidžių <ea> ir <ae> vartojimas

XVII–XVIII a. reformatų leidiniams buvo labai tipiška raidė <ea> plačiajam [æ] (ir [e] tos pat morfemos nekirčiuotoje pozicijoje) žymėti. Ją įdiegė „Knygos nobažnytės“ (1653) rengėjai¹⁷ po menkiau palatalizuotų priebalsių *m, n, d, t, b, p, r, s, v* ir absoliučioje žodžio pradžioje (kitais atvejais plačiajam [æ] buvo teikiama raidė <ia>) (Zinkevičius, 1971, 77). 1781-ųjų Kancyonole <ea> vartojimo sfera labai išplėsta: grafema vartota tiek plačiajam, tiek ir neplačiajam [e], [ē] po minėtų priebalsių žymėti. Be to, labai intensyviai ji imta taikyti dvibalsių rašybai: <eay> žymėjo ir [ei], ir redukuotą [ai], ir kartais net supriešakėjusį [’ai]. Žodžio pabaigoje <eay> pasitaikydavo ir po *k, g, š, ž, č*¹⁸.

1.4.1. Daug labiau nei <j> tapusi kalvinistiška, raidė <ea> buvo vartojama ir XIX amžiuje. M. Cerausko knygoje amžiaus pradžioje jos vartojimas tęsė ne 1781 m. giesmyno, o „Knygos nobažnytės“ tradiciją. Dvigrafu <ea> buvo žymimas [æ] (ir [e] tos pat morfemos nekirčiuotoje pozicijoje), dvibalsiuose jis nerašytas: *meatu* KP 3, *seaniey* KP 5, *giweana* SK 5, *weada* KP 14, *Peatras* KP 16.

1.4.2. 1845-ųjų Kancyonolo giesmėse ir maldose, verstose S. Nerlicho, <ea> vartojama labai retai, tik [æ] (ne dvibalsyje) žymėti, šiaip jau vyrauja parašymai su <e>, pvz.: *krafeata* KM 247, *fugeadęs* KM 254, *dreaba* KG 72 (ir *dreba* KG 253), *peana* KG 88 (ir *peną* KG 181[2×]). Grafemos nepopuliarumą rodo senųjų giesmių bei ypač maldų taisymai, gausiai daryti Kancyonole, pvz., *teyfibeâ* instr. sg. 3 → *tejfibe* KM 6, *uždeagtumbey* 5 → *uždegtumej* KM 8, *teay* 5 → *taj* KM 8, *east* 300 → *est* KG 67. Beje, <ea>, panašiai kaip ir <j> atveju, taisyta nevienodai –

¹⁷ Tam tikros <ea> vartojimo tradicijos įvairių konfesijų vidurinio varianto tekstuose būta jau anksčiau, plg. Šinkūnas, 2015, 199.

¹⁸ Plačiau apie 1781 m. Kancyonolo rašybą ir redagavimą žr. Kabašinskaitė, 2019a, 164–167, 184t.

daugiausiai redaguotos maldos, o giesmės koreguotos gana nevienodai, dažnai <ea> paliekama, dar mažiau šiuo požiūriu taisytos psalmės.

1.4.3. Vėliau publikuotuose reformatų tekstuose tefiksuojami pavieniai <ea> vartojimo atvejai, šalia pasirodo jos konkurentė, nauja grafema <ae>. Chronologiškai pirmąkart ji pavartota TK (1861) naujoje parašytoje pratarinėje (senoji nebeįtraukta): *waedanti* IV¹⁹. Gausiau formų su <ae> pasitaikė Pamoksluose ir A. R. Močiulskio knygelėse.

1.4.4. Ypač dažnai Pamoksluose su minėtu digrafu vartotos žodžio *gyvenimas* ar *gyventi* formos (maždaug 34×), pvz., *giwaenima* 25, *giwaenimq* 25(3×), 27, 30 ir kt.; nemažai rašyta ir *es*- šaknies formų (maždaug 21×), pvz., *aesam* 1, 12 ir kt., *aesti* 25, 26(2×), *aesmia* 26. Tačiau greta būta dukart daugiau variantų su <e>. Beje, atidžiau pažvelgus į *giwaen*- išsidėstymą leidinyje, vėl matyti, kad šie parašymai koncentruoti teksto viduryje (p. 25–36; čia ir variantų su <e> būta labai nedaug). Kelių šaknų (*ved*-, *met*-, *sen*-) formos turėjo atitikmenų su tradiciniu <ea>, pvz., *waeda* 21, 27 ir *weada* 44, 45; *maetu* 12, 19 ir *Meatu* 45; *saenu* 2 ir *seanas* 13. Vis dėlto daugelis kitų parašymų su <ae> tokių porų nesudarė, <ea> vartota retai. Pastebėtos dvi išimtinės formos su <ae> po <k>: *kaerta* 18, *perkaerta* 20 – tokia pozicija nei <ea>, nei <ae> vartosena nebuvo būdinga (po *k*, *g*, *š*, *ž*, *č* rašyta arba <ia>, arba <e>, <ie>). Be to, ir kelios formos su <ea> ir <ae> netipiškai žymėjo [è]: *beadu* ~ bėdų 5, 8 ir *baedos* 23, *baedoms* 13 ir *nemeagi* ~ nemėgia 44. Vienąkart <ae> įrašyta ir dvibalsyje: *Giaraej* 34 (plg. *giarej* 31, 33, 36, 37[2×]).

1.4.5. A. R. Močiulskio knygelėse tradicinis digrafas <ea> beveik nevartotas, pastebėtos tik dvi formos: *tuomeat* A 3, *peanas* A 3. Nenorą vartoti šią raidę patvirtina ir kelios iš KG perimtų giesmių pataisos: *eafti* 53 → *efti* W 24; *eaft* 53 → *est* W 24. Naujoji grafema <ae> vartota labai ribotai – tik kelių žodžių šaknyse (neretai ir lygiaverčiais parašymais be <ae>) – *sen*-, *sekant*-, *pen*-, *met*- ir *Petr*-, pvz., *saekanczios* W 5, A 7, *saekancziq* N 7, Gr 6, *maetu* A 13, N 3, Gr 3, 4, *paenq* W 14, Gr 6(3×). Tiesa, atrodo keista, jog daug gausiau ji vartota Atsiminime ir Gromatoje (atitinkamai 20 ir 14 atvejų), o didesnės apimties Wartojime ir Nusidawime jos pavartota daug mažiau (atitinkamai 3 ir 10). Tačiau iš tiesų tą lėmė ne pasikeitęs

¹⁹ Beje, tais pat metais išleistame elementoriuje ABC sporadiškai vartota tik <ea>.

rengėjo požiūris, o konkretaus žodžio dažnumas tekste: nuosekliai su <ae> rašytas vardas *Petras* A pasitaikė 14 kartų, N – 5 kartus, o likusiuose – nė vieno. Pora metų vėliau nei kitos knygelės parengta Gromata, regis, atspindėjo ir truputėlį pakitusias A. R. Močiulskio nuostatas – grafema <ae> taikyta dažniau ir platesniam formų (žodžių) ratui, plg. *saekmq* Gr 4, *waedanczios* Gr 7.

1.4.6. Prisiwertime abi grafemos vartotos labai retai – pastebėtas tik vienas pavyzdys su <ea>, o su <ae> – aštuoni: *meala* Pr 4; *-giwaen-* 7× (*giwen-* 61×), *maeto* Pr 21 ~ meta. Matyt, jos rašyti rengėjas nematė didelio poreikio. Perimtose iš Kancyonoło giesmėse gana nuosekliai atsisakyta dvibalsio [ei], [ai] pirmojo sando žymėjimo <ea> (vienintelė išimtis – jungtukas *neaj*), tačiau kitais atvejais raidė <ea> palikta, pvz.: *reaykia* 231 → *rejkia* 43, *teaypo* 228 → *tejpo* 44, *βwenteayfiays* 233 → *szwentejsiejs* 44. Taigi Pr rengėjas, kaip ir kiti to meto kalvinistai, grafemas <ea>, <ae> skyrė plačiajam [æ] (ir [e] tos pat morfemos nekirciuotoje pozicijoje) ne dvibalsyje žymėti, bet pats ją vartojo tik sporadiškai, kartodamas iš ankstesnių veikalų prisimenamas formas.

1.4.7. Kodėl vietoj ar šalia grafemos <ea> apie 1860-uosius reformatų imtas vartoti atvirkščias digrafas <ae>, tegalima kelti hipotezes. Tai galėjo būti ir spaustuvininkų savivalė – <ae> turėjo daugiau sąlyčio su kitų (vokiečių, latvių <ä>, klasikinių) kalbų ortografija ir literomis. Kita vertus, panašiai galėjo manyti ir patys reformatų raštijos kūrėjai – jiems jau nebebuvo žinomos XVI–XVII a. lietuvių ortografijos tradicijos, taigi jie ieškojo modernesnių pakaitalų niekur kitur nebevartojamai <ea>.

1.5. Formos su dvigubomis raidėmis

Atskirai paminėtinos tam tikros formos, kurios daugelyje tirtų kalvinistų tekstų buvo rašomos su dvigubomis raidėmis. Nuosekliai taip rašytos šaknies *vis-*, *visad-*, *visok-* (ir pan.) formos M. Cerausko veikaluose, Pamokškuose²⁰, A. R. Močiulskio knygelėse, pvz., *wiffiems* KP 3, 5, SK 3, *wissa* Pam 1, 31, *wissus* W 5, *wissur* N 6, *wiss* A 6, *wissas* Gr 9 (plg. ir iš giesmyno perimtų giesmių taisyką *wifados* KG 53 → *wissados* W 24). Taip pat gana nuosekliai koreguota ir ABC: *wifū* KuršK 132, 133 → *wiffu* 6, 7; *wifo* KuršK 132 → *wiffo* 6 ir kt. Viena forma *wiss* užfiksuota ir TK

²⁰ Veikalo viduryje pasitaikė 3 parašymai *wis-*.

pratarmėje (III). Šis rašybos bruožas atėjo dar iš „Knygos nobažnystės“ laikų, jį buvo perėmęs ir 1781 metų giesmyno, maldyno leidimo rengėjas. Tiesa, dvigubos raidės vartotos nenuosekliai: KN giesmyne formų *wiff-* (ar *wisf-*) būta tik apie 21 % (Kabašinskaitė, 2019a, 54tt., 186). Tradicijos, kurios šaltinis šiaip jau buvo ML rašyba, atsisakyta 1845 metų Kancyonoje – naujai verstose giesmėse bei maldose čia vartota tik *wif-*, vienur kitur dvigubos grafemos pataisintos ir senosiose giesmėse bei maldose. Labai retai sudvigubintos grafemos rašytos ir Prisiwertime – pastebėta tik 9 tokios formos, o *wis-* parašymų būta keliolika kartų daugiau.

Panašiai elgtasi ir su kita KN tradiciją menančia forma – *esi* praes. 2 sg. Ji XVII a. su <ff> rašyta nuosekliau nei *vis-* žodžiai. XIX a. su dviguba grafema M. Cerausko darbuose, Pamoksluose rašyta ir daugiau *būti* veiksmazodžio esamojo laiko formų, ypač tos, kurių <ss> buvo tarp balsių, kartais ir vedinys *esybė*. Formos <ess-> ar <aess-> vyravo tuose pat veikaluose, kuriuose buvo linkta dvigubinti <s> *vis-* žodžiuose, pvz., *effat* KP 14–16, *Effibey* SK 4; *essi* Pam 3, 17, 23, 34, *aessu* Pam 34; *essi* W 21(3×), 22, A 10, Gr 6 (elementoriuje *būti* praes. 2 sg. formos nepasitaikė). Kancyonoje naujuosiuose tekstuose rašyta tik *efi*, Pr taip pat vyravo formos su viena <s> (plg. *essi* 2× ir *esi* 17×).

XIX a. reformatų raštijos kūrėjai kiek dvejojo ir dėl formos *mane* rašymo. Kitaip nei prieš tai minėtais atvejais, tam tikrą įtaką darė ML Biblijos vertimai. Neturėdami publikuoto viso „savo“ lietuviško Biblijos vertimo, Lietuvos kalvinistai buvo priversti naudotis nuo 1735-ųjų leidžiamomis Mažosios Lietuvos ST versijomis. Čia buvo įprasta rašyti *manne*. Tad dalis rengėjų, regis, sporadiškai mėgino sekti šia tradicija, nors šalia vartojo ir parašymus su viena <n>. Ši tendencija matyti Pamoksluose ir A. R. Močiulskio knygelėse. Pamoksluose *mannę* pasitaikė 6 kartus, tačiau 4 kartus pavartota ir Rytų Lietuvai būdinga forma *mani*. A. R. Močiulskio knygelėse įvairuota: Wartyje vyravo *manę* (67×), nors pasitaikė ir *mannę* (13×), likusiose trijose knygelėse pačių formų vartota labai nedaug, bet atrodo, kad pirmenybė teikta *mannę* formai, plg. N *mannę* 6× ir *manę* 1×, A tik *mannę* 1×, Gr *mannę* 3×. Be to, rašymus su <nn> rinkosi ir elementoriaus rengėjas: *manę* KuršK 132(2×), 134(3×), 135(2×) → *manne* 6(2×), 8(5×). Kituose veikaluose vartotos tik formos su viena <n>, plg. *mani* KP 3, 9; *manię* KG 66, KM 242, *manią* KG 66; *mani* Pr 23, 26.

2. Kai kurie reformatų leidinių kalbos savitumai

XVI–XVIII a. kalvinistų raštija buvo kuriama vadinamuoju Kėdainių (arba viduriniu) rašomosios kalbos variantu (Zinkevičius, 1988, 172t.), atspindėjusiu kelis ryškiausias ten buvusios vakarų aukštaičių šiauliškių pietrytinės šnektos bruožus: nepakitusių tautosilabinius junginius *an*, *am*, *en*, *em*; kietąjį *l* prieš *e* tipo balsius; nosinius garsus *a*, *e*, *i*, *u* (jie XVIII a. virto ilgaisiais ar pusilgiais, nors tradiciškai žymėti nosinėmis). 1781 metų Kancyonošo leidime pasirodė ir keletas rytų aukštaičiams būdingų formų – su susiaurėjusiais junginiais ir denazalizuotais bei susiaurėjusiais nosinių refleksais (Kabašinskaitė, 2019a, 189t.).

Daugelis reformatų tekstų rengėjų XIX a. buvo kilę nebe iš Kėdainių krašto, o iš rytų aukštaičių panevėžiškių šiaurinių šnektų. Nemaža dalis parapijų priklausė Biržų kraštui (šiaurės rytų panevėžiškiams), taigi net ir nebūdami šių šnektų atstovai, kunigai taikydavosi prie jų. Kita vertus, visi stengėsi tęsti ir ankstesnę, Kėdainių varianto, tradiciją. Tad kiekvieno autoriaus tekstas buvo savitas šios sandūros – tradicinio varianto ir dominuojančios šnektos – rezultatas (plg. Zinkevičius, 1990, 185tt.).

Galima konstatuoti, kad visi tirtieji XIX a. veikalai atspindėjo daugiau rytietybių nei ankstesnieji kalvinistų leidiniai. Tačiau atlikta analizė rodo, kad vien iš jų negalima aiškiai nustatyti, kuriai konkrečiai rytų aukštaičių šnektai jie priskirtini. Į Biržų krašto šnektas yra orientuojamasi labiau dėl istorinių faktų nei dėl aiškių tų šnektų ženklų.

2.1. Rytų aukštaičių *un*, *um*, *in*, *im* (k. v. *an*, *am*, *en*, *em*) bei nosinių refleksai

Formos su susiaurėjusiais tautosilabinais junginiais bei nosiniais buvo būdingos visiems tirtiems tekstams. Bet nė viename tekste jos nebuvo vartotos absoliučiai – šalia buvo parašomos ir formos su tradicinio varianto nesusiaurėjusiais atitikmenimis.

2.1.1. M. Cerausko tekstuose susiaurėję tautosilabiniai junginiai vartoti labai gausiai. Tiesa, pasitaikė ir kelios gretybės su *an*: *rankas* KP 12 (plg. *Runkos* KP 9, *runkas* SK 4), *brangios* KP 12 (plg. *brungiaufiu* KP 13, SK 29), *randas* KP 16 (plg. *rundas* KP 10); vien su *an* rašytas *idant* KP 3, 7(2×), SK 6, 30. Ne *un*, o *an* dažniausiai rašyta ir part. act. priesagoje:

milantis KP 4, *giweanancziu* KP 10, *rustauiantis* SK 5, *ieszkantis* SK 5, bet padalyvyje – *un: dzwaniunt* KP 16.

Senųjų nosinių rytietišų atitikmenų M. Cerausko tekstuose pasitaikė nedaug. Žodžio gale (ypač acc. sg.) M. Cerauskas nosinių rašymą, matyt, laikė norma. Tačiau vien kaip *ku* rašyta įvardžio *kas* acc. sg. ir pron. pers. acc. sg. formos: *mani* KP 5; *tawi* SK 30, *sawi* KP 7 (bet plg. gen. sg. *sawes* KP 16). Formos su seniai galūnėje išnykusiais nosiniais m. loc. sg. (bei pl.) ir f. instr. sg. vartotos nesusiaurintos, plg. *kunie* SK 5, *malduoje* KP 3; instr. sg. *macia* KP 9, *apiweizda* KP 14. Tiesa, vienas rytietiškas refleksas praspūdo – *Miszkiei* KP 7 ~ miške; kaip, beje, ir rytietiška senojo klausiamojo prieveiksmio forma *kadu* KP 5(2×). Vien rytietiška rašytos part. praet. act. nom. pl. formos: *adfkrydi* KP 7, *pasilinki* KP 10, *nieradi* KP 11. Matyt, šio rytų *aukštaičių* nosinių siaurinimo dėsningumo M. Cerauskas nepastebėjo.

Žodžio kamieno nosinių pavyzdžių M. Cerausko tekstuose labai maža. Teturima pavyzdžių pora *pařzwiftoy* KP 6 ~ pašvęstoj(e) ir *fugrožint* 13 ~ sugražint(i), *fugrožynti* 15 ~ sugražinti rodo ne visai vienalytę rytų aukštaičių fonetiką (lauktina pora būtų su <i>, <u>). Veikiausiai Biržų krašte buvusio nosinio *q* siaurinimas tam tikruose žodžiuose nekirčiuotoje pozicijoje galėjo būti ne toks intensyvus²¹.

2.1.2. 1845-ųjų Kancyonoło S. Nerlichio verstuose veikaluose taip pat vartota nemaža susiaurintų r. a. tautosilabinių junginių. Tačiau gretybių su kėdainiškių *an*, *am*, *en* būta daugiau nei M. Cerausko tekstuose, plg. *Swintibe* KG 88, *řwintas* KM 251 ir *řwentofios* KG, *řwenta* KM 262; *dungaus* KM 234, 249 ir *dangaus* KM 261. Įvairuota ir giesmėse, ir maldose, tačiau nevienodai – giesmėse gretybių pasitaikydavo nuolat, o maldose – labiau į pabaigą. Nevienodumą rodo ir senųjų giesmių bei maldų taisymai. Iš 1781 m. giesmyno perimti tekstai iš pradžių mėginti gana smarkiai rytietinti, plg. *ant* 301 305 → *unt* 68, 69(2×), *amžiu* 305 → *umžiu* 69, *řwęta* 304 305(2×) → *řwinta* 177, 69(2×), *Dangun* 305 → *Dungun* 69. Senosios giesmės taisytos uoliau, jei jos įsiterpdavo į naujai verstųjų pluoštą. Toliau giesmių taisymų retėjo.

²¹ Parašymai su <o> tikrų vakariau nuo Biržų krašto esančioms šiaurės panevėžiškių šnektoms (plg. Zinkevičius 1966, 83). Vis dėlto M. Cerauskas buvo gimęs Juostaviečiuose ir ilgai dirbo Biržuose.

Perimtose maldose tautosilabiniai junginiai visai nesiaurinti, nekoreguoti. Tad S. Nerlichas į darbų pabaigą apsisprendė nebekeisti šio kėdainietiško senųjų tekstų kalbos bruožo ir, regis, savo paties tekstuose vienur kitur pakartodavo tas tipiškas, nuolat religiniuose tekstuose pasitaikančias formas. Vien rytietišškai Kancyonoje vartotas prielinksnis *ant* – su <unt> perrašyti ir visi (naujų ir senų) maldų skyrių pavadinimai. Panašiai kaip ir M. Cerausko tekstuose, visai nerytietintos part. act. priesagos, pvz., *giwenantis ir karalaujantis* KM 236. Įdomu, kad labai mažai fiksuota ir formų su rytų aukštaičių *im* – tik skolinys *žimcziugej* KG 204, 255, plg. su *nieiŝsemta* KM 234, *nieiŝsemtos* KM 234. Taip pat ir kai kurie kiti žodžiai (veikiausiai neturėti šnekteje) rašyti vien pagal Kėdainių varianto normas: *węgia* KG 96, *węgiame* KG 87.

Kaip ir M. Cerausko tekstuose, r. a. nosinių refleksai Kancyonoje vartoti daug rečiau. Žodžio gale (ypač acc. sg.) rytietybių pasitaikė tik sporadiškai, plg. *pirmu kart* KM 262, *nietobulibi* acc. sg. KM 248, *užu piktū* KM 259; *ku* KM 259; *paraŝis esi* KG 83, *susirinki* KM 243. Tarp jų būta ir dviejų pavyzdžių su -o: *už dowano* acc. sg. KG 6, *fu kokio [...]* *dziaugsmu* 65. Jei čia ne korektūros klaidos, pavyzdžiai čia, kaip ir M. Cerausko *fugrozint*, galėjo atspindėti ne tokį siaurą, platesnį garso [u] tarimą nekirčiuotoje pozicijoje. Šiaip jau žodžio gale rengėjo, matyt, buvo nuspręsta vartoti k. v. tradicijos nosines (senosios giesmės ar maldos šiuo požiūriu taip pat nekoreguotos). Kitaip nei M. Cerausko tekstuose, kėdainietiškos rašytos ir įvardžių formos, pvz., *manię* KG 6, 7, 60, *sawę* KG 106, *tawę* KM 242.

Žodžio šaknyje, kamiene susiaurintų buvusių nosinių pasitaikė daug dažniau, pvz., *drusej* KG 79, *drufibe* KG 65, *iŝkifti* KM 239, *paŝwifk* KM 243, *nufiŝufta* KG 193. Kėdainietiškų gretybių būta mažai, labiau giesmėse, pvz., *gružinki* KG 105, *gružins* KG 81, *gružinfi* KG 248 ir *gražindama* KG 98, *fugražinies* KG 155, *fugražinki* KG 82. Įvairavo parašymai su *sq-*, *su-*: *sunariams* KM 241, *sunarin* KG 247 ir *ŝqnarejs* KM 251. Vien su nosine linkta rašyti dažną ir aktualų religijos tekstams žodį *ŝqžinē*: *ŝqžinies* KG 96, KM 254, 255, plg. net *ŝonžinies* KG 207 (galbūt čia atspindėtas lenkiškas *q* tarimas?).

2.1.3. Tautosilabinių junginių pasiskirstymas Pamoksluose leidžia drąsiau kelti hipotezę, kad šis veikalas rengtas dviejų, ne vieno rengėjų. Kitaip sakant, pirminis tekstas vėliau smarkokai koreguotas kito asmens.

Dalis žodžių formų su r. a. *un, um, in* koncentruojasi veikalo viduryje, nuo devinto iki dvylikto pamokslo imtinai (p. 24–37), o gretybės su k. v. *an, am, en* vartojamos Pamokslių pradžioje ir gale: taip pasiskirsčiusios žodžių *šventas, gyventi, brangus, kantrus, kančia, kentėti, antras, šiandien* (ar vedinių iš jų) formos, pvz., *Szwintą 24, szwincziausiaq 25, paszwinte 28, szwintas 34, szwintoms 34, szwintoj 36* ir *s(z)went-* bei *szwęnt-* iki 24 p. aštunto pamokslo (pvz., *szwentoj 24*) ir nuo 37 p. trylikto pamokslo (pvz., *swentos 38*). Yra ir kita grupelė formų, kurių r. a. variantai aptinkami tik minėtuose pamoksluose teksto viduryje, o k. v. atitikmenys išsimėtę po visą leidinį (ir viduryje) – tokios yra poros *ant / unt, amž(in)- / umž(in)-, dang- / dung-, rank- / runk-, valand- / valund-* ir dalyvių priesaga *-ant- (-anč-) / -unt- (-unc-)*.

Keltina prielaida, kad pirminis Pamokslių tekstas turėjo nemaža kėdainietiškų formų ir tik vieną kitą rytietybę, pvz., veiksmazodžio *rasti* praes. *rund-* 25, 28, 30, 34, 36(2×), 37, 44, 46 (*rand-* tekste nėra), taip pat plg. pavienius atvejus *unkstiwos 46, atłunkimą 39, žinklindamas 45, lintotus 42, palingwinimą 18, skirinczia 18* ~ skirianti ir pan. Kai kurios formos galėjo įvairuoti jau ir pirminiame tekste, plg. *pałenkti 27* ir *ne pralinkia 43*. Pirmasis rengėjas veikiausiai labai stengėsi atsisakyti rytietybių, nes paliko ir hipernormalizmų: *iszręnkietj 5, iszręnkteyseys 6, 8, suręnkti 9, iszręnkтуju 23* (greta vartota ir dėsningos formos *iszrinktose 6, susirinkusiejs 24*).

Taigi antrasis rengėjas, kažkodėl taisęs tik 9–12 pamokslus, pakeitė labai daug k. v. tradicijos formų – kai kurias visiškai, kai kurias – tik iš dalies; jis koregavo ir tam tikrus Pamokslių rašybos bruožus (žr. 1.1.2., 1.3.3., 1.4.4.). Beje, kai kurias formas jis gal ir sąmoningai paliko nekeistas, plg. su *em ziemczugas 33, aptemta 30, semti 33*.

Buvusius nosinius balsius Pamoksluose, panašiai kaip M. Cerausko tekstuose ir Kancyonole, galūnėse stengtasi žymėti pagal Kėdainių varianto tradiciją. Pastangas vengti r. a. atitikmenų rodė prikurti hipernormalizmai instr. sg. ir acc. sg. formose. Vietoj vidurietiško (ir rytų aukštaičių) m. instr. sg. *-u* keletą kartų buvo klaidingai parašytas *-q* (supainiojus su rytietišku f. instr. sg. atitikmeniu): *su werksmą 4, su džiaugsmą 5, 36, su sawo diewisą pakają 12, su atsidawimą 13, 20, su Kristusą 16, 22, su nuodidžiausiaq dekudarimą ir laupsinimą 20, po weydą 40*, gal ir *su kuri 24* ~ *su kuriuo*. Kartais nosinė raidė buvo rašoma ir f. instr. sg.: *su patieką 9, su linksmibę 9, su kęntribę 39*.

Veikiausiai hipernormalizmai yra ir netipiškos acc. sg. galūnės: *dangą* 8 ~ *dangu*, *numirusią broli* 6, *numirusią vaiką* 38, *dabartinį ir ateynanczią czesą* 20, galbūt ir *kuri* 41 ~ *kurią*. Nepaisant dėtų pastangų, Pamoksluose liko rytietišku nosinių refleksų: *paskutiniu kartu* acc. sg. 38, *kielu* acc. sg. 46²²; *su trubu* 15, *Su pabejgu* 32; *karunu* instr. sg. 41; *senatweji* loc. sg. 18; dalyviai *numiris* 34, *nie sułaukis* 27, *susirinki* 35, *isztari* 29.

Įdomių duomenų hipotezei apie kelis Pamokslų rengėjus suteikė variantų *ką* ir *ku* pasiskirstymas. Forma *ką* vartota išimtinai viduriniuose pamoksluose (15×): 25, 28, 29, 30, 31, 34, 36. Rytietiška *ku*²³ (13×) – iki 22 ir nuo 38 puslapio. Matyti, kad antrasis rengėjas geriau išmanė nosinių dėjimo dėsningumus, teksto viduryje sumažėjo ir hipernormalizmų m. instr. sg. formose (pastebėtas tik 1 atvejis). Bet antrasis rengėjas teikė rytietiškas įvardžių formas *mani*, *tawi*, *sawi* (pirmojo rengėjo vartotos vidurietiškos formos *mannę* [rašyba perimta iš *Bt*], *tawę*, *sawę*). Veikiausiai antrojo pėdsakas buvo ir rytietiškos dalyvių formos, pasitaikiusios viduriniuose pamoksluose (žr. pvz. anksčiau).

Žodžio šaknyje ar kamiene r. a. nosinių refleksų daugiau būta antrojo rengėjo taisytuose pamoksluose, plg. *kisti* 29, *kist* 31, *iszkisti* 30; *drusiej* 34; *sugrožyna* 27, 37, pirmojo rengėjo pamoksluose – *drąsey* 4, 46; *iszkęsteys* 22, *kęst* 38, *perkęst* 40; *grąžinu* 39, 44, 46, *sugrąžina* 22. Gana nuosekliai pagal k. v. tradiciją pirmojo rengėjo rašytos ir formos *sąnaruj* 3, *sąžinej* 3, *sąžinę* 5. Nosinių hipernormalizmais reikėtų laikyti pirmojo rengėjo formas *sugręžt* 12 ~ *sugrįžt(i)* ir *sugręžint* 12 ~ *sugrąžint(i)* (plg. painiavą sukėlusią formą *gręždami* 19 ~ *gręždami*).

2.1.4. Rytietišku tautosilabinių junginių A. R. Močiulskio knygelėse pasitaikė rečiau nei kituose tekstuose, daug dažniau čia vyravo k. v. tradicijos formos. Būta ir tokių žodžių, kurių r. a. atitikmenų visai nefiksuota, pvz., W, N, A vartotas vien *brangus* ir jo vediniai (Gr nebūta paties žodžio). Nuostatas vengti r. a. refleksų rodė ir kai kurios giesmių pataisos: *unt* 278 → *Ant* Gr 15; *umžinamuj* 278 → *amžinamuj* Gr 15. Tarp gretybų dažniausiai vyravo vidurietiškos formos, plg. *ant* per

²² Turbūt rytietybė, tik su korektūros klaida, yra ir *pektuo* acc. sg. 14.

²³ Beje, *ku* vartotas ne tik kaip įvardis, bet ir jungtukas 'kad, jei' reikšme. LKŽ duomenimis, tokia vartosena būdinga kupiškėnams.

100 pavartojimų atvejų ir *unt* – 9 atvejai (tik A ir N); *dang-* – apie 40×, *dung-* – 2×; *rank-* – maždaug 30× ir *runk-* – 4×. Nedaug vartota ir r. a. nosinių atitikmenų (šiek tiek daugiau rytietybių pastebėta N); vartotos vien kėdainietiškos pron. pers. acc. sg., pvz., *manę* W 4, N 16; *tawę* N 4, 5, A 11, Gr 12, *sawę* N 6, 13.

Kad kėdainietiška nosinių garsų žymėjimo tradicija A. R. Močiulskiui buvo svarbus, išlaikytinas rašybos bruožas, rodė gausūs hipernormalizmai žodžių gale. Viena iš dažnesnių hiperkorekcijų buvo m. instr. sg. formos su *-q* vietoj reikiamo *-u*, pvz., *su szirdingą praszimą* W 12; *su Joniuką* N 3; *su didzią dziaugsmą* A 7; *su linksmą wejđą* Gr 5. Be to, vartotos ir formos su acc. sg. galūne *-q*, *-ę*²⁴ vietoj turėjusios būti k. v. tradicijos *-y*, *-i*, pvz., *langielą* Gr 3; *werkianczią* [berniukelį] N 6; [ij] *werkianczią* Gr 11; [berniuką,] *kurią* Gr 11; arba tiesiog netipiška acc. sg. galūne: *kuri* ~ *kurią* A 7. Tiesa, klausiamojo įvardžio *kas* acc. sg. forma gana nuosekliai rašyta kaip *ku*; kai kur prasprūdo ir rytietiškos dalyvių formos: *užgimis* ~ *užgimęs* W 14; *atejis* ~ *atėjęs* Gr 11.

Šaknyje susiaurintų buvusių nosinių pasitaikė dažniau, pvz., *kusneli* ~ *kąsnelį* N 3(2×), 5, 6, 8, Gr 3, 6; *kusnelis* A 5, *kusnelus* A 11; *apgriza* ~ *apgržę* Gr 11; žodžio *drusas* bei jo vedinių fiksuota 10 atvejų (9× N), o *drąs-* – 6 atvejai.

2.1.5. Prisiwertimo tautosilabinių junginių vartojimo ypatumai buvo panašūs į A. R. Močiulskio. Rytietiškių pavyzdžių būta mažiau nei k. v. tradicijos gretybių, plg. *ant* 98× ir *unt* 2×; *szwent-* 60× ir *szwint-* 4×; *tams-* 22× ir *tums-* 6×; *giwent-* 8× ir *giwint-* 3×, *brang-* 5× ir *brung-* 2×; *rank-* 6× ir *runk-* 4×, *nieprisiwertant-* 3× ir *nieprisiwertunt-* 1×. Tiesa, kai kurios retos formos vartotos vien rytietiškos, pvz., *tin* 5×, *ti* 1×.

Ypač retai vartoti ir r. a. nosinių refleksai. Be rytietiškių atitikmenų vartota forma *kq*²⁵. Su r. a. atitikmenimis pasitaikė viena kita dalyvio forma, plg. *atniaszi* nom. pl. 10, *rekiusis* 15 ~ *rėkiąsis*. Be to, išimtinai

²⁴ Rašoma <ią>, po <l> – <q>.

²⁵ Vienur kitur kaip nosinių atitikmenys rašyti junginiai su *-n*: *grinžk* 21, *pažinstu* 7, *nusiuns* 17, *jin* 22, *kurin* 25, *kenstu* 39; *nusiganstumej* 16. Turbūt tai buvo originali Prisiwertimo rengėjo ortografijos idėja, tiesa, įgyvendinta tik iš dalies.

rytietiškos buvo asmeninių įvardžių acc. sg.: *mani, tawi, sawi*. Pastebėtos ir kelios formos su <o> žodžio gale: *su to Karaliste* f. instr. sg. 4; *to wieno* acc. sg. 9. Šie pavyzdžiai, kaip ir M. Cerausko bei S. Nerlichio tekstuose, veikiausiai atspindėjo platesnį [u] tarimą (ar girdėjimą). Šaknyje nosiniai žymėti taip pat pagal Kėdainių varianto tradiciją, su r. a. refleksais pastebėtos tik pavienės formos, pvz., *nusigustumej* ~ *nusigąstumei* Pr 16. Prisiwertimo rengėjas neblogai išmanė k. v. nosinių ir r. a. atitikmenų dėsningumus, tai rodo ir hipernormalizmų nebuvimas tekste.

Tačiau akcentuotina, kad visiškai kitokios strategijos jo laikytasi redaguojant iš KG perimtas giesmes. Čia kaip tik nosiniai ir *an, am, en* junginiai intensyviai keisti r. a. būdingais refleksais (iš viso 75×), pvz.: *nuwargintą* 206 → *nuwargintu* 40; *Dieną* 207 → *Dienu* 40; *taigi loską* 233 → *tugi losku* 44; *sugražinti* 233 → *sugružinti* 44; *ant* 207 → *unt* 41; *brangiausia* 215 → *brungiausia* 42; *tamsibe* 215 → *tumsibe* 42; *kantribes* 216 → *kuntribes* 42, hiperkorekciškai – *langwos* 216 → *lungwos* 42 (kitur Pr ir *lingw-, lengw-*). Taigi Kancyonoło giesmės buvo dar labiau surytietintos, ypač dažnai taisytos acc. sg. formos. Keistos ir įvardžių formos (12×), pvz., *sawę* 231, 232 → *sawi* 43(2×); *Tawę* 233 → *Tawi* 44, *manię* 208 → *mani* 41.

2.2. Ypatingesnės formos pavieniuose veikaluose

Šiaurės panevėžiškams (taip pat ir Biržų šnektoms) būdingos žodžio galo redukcijos nei M. Cerausko, nei vėlesnieji kalvinistų tekstai aiškiai neatspindėjo. Vienintelis bruožas, sietinas su galūnės redukcija buvo savita veiksmazodžių *ia* (taip pat *oja, M. Cerausko ir ija*) kamieno praes. 3 galūnė *-i²⁶*, pvz.: *girdzi* SK 6 ~ *girdžia, lauki* KP 8, *lieczy* SK 5, *rodzi* KG 6, *spaudzi* Pam 30, *gejdzi* Pam 33, *iszwadzioi* Pr 16, *metoi* Pr 19 (plg. visiškai sutrumpintą *prypildz* Pam 26). Taip pat neatspindėta ir galinių dvibalsių monoftogizacija – galūnėse, taip pat ir šaknyse dažnai žymėtas vadinamasis išblėšęs redukuotas [ai], dabar būdingas ne panevėžiškams, o didžiajai daliai kitų rytų aukštaičių (Zinkevičius, 1966, 92t.). Gali būti, kad [ai] anksčiau buvo paplitęs daug didesniame plote – jis galūnėje žymėtas ir dalyje Kėdainių varianto tekstų, o XIX a. panevėžiškių žodžio

²⁶ Šiaurės panevėžiškiai (taip pat ir Biržų šnektos) dabar veiksmazodžių galūnėje turi neiškios kokybės murmamajį balsį (Zinkevičius, 1966, 51t.).

galo redukcija bei monoftongizacija dar nebuvo įvykusi iki galo. Kelios ypatingesnės formos, vartotos pavieniuose kalvinistų veikaluose taip pat gali būti susijusios su galo balsių redukcija.

2.2.1. Pamokšluose (pirminiame tekste) ir A. R. Močiulskio knygelėse²⁷ šalia įprastų refl. 3 formų su sangražža *-si* vartotos ir formos su *-se*: (Pam) *stojose* 7, 39 (*stojosi* 10, 39[2×], 44), *iszsimanase* 6, *atsiszauskase* 7; *artinase* W 16, *atsirądase* W 11, *stojose* A 3, 11, *atsisweykinase* N 5, *didinase* N 6; *dziaugdawase* Gr 9. Rengėjo veikiausiai abejota dėl šiaurės panevėžiškių šnektose gale buvusio redukuoto balsio kokybės (plg. LKA III, 98) ir sangražos dalelytė apiforminta dvejopai.

2.2.2. A. R. Močiulskio knygelėse būta specifinės cond. 1 sg. *-čiu*, pvz., *buciu* W 12, A 10, *galecziu* W 14, Gr 6, *numircziu* N 4. Ar toks variantas turėtas ir Pamokslų bei Kancyonoło, neaišku – čia šalia gausių *-čia* būta tik kelių pavienių formų *faugoczium* KG 77, *tureczium* KM 247; *zinoczium* Pam 44. Z. Zinkevičiaus duomenimis (1966, 363), *-čiu* pasitaiko ir panevėžiškių plote, tariama [-čʷ] (gali būti kilusi iš *-č-io*). Tiesa, LKA III, Nr. 103 tokios formos nėra užfiksuotos, Biržų, tolesnių šiaurės panevėžiškių šnektose vyrauja sutrumpintos formos, pvz., *būčʷ*.

2.2.3. Toliau paminėtini keli kiti ypatingesni, su fonetine redukcija tiesiogiai nesusiję atvejai. Pamokšluose (visame tekste) vartotos įdomios v. 1 pl. (praes., fut., cond., imp.) sangražžinės formos su *-mėms*: *skiramems* 42, *atsisweykinamems* 40; *prisikielsimems* 2; *nesismutitumems* 5, 21, *storokimems* 2, 8, 47, *melskimems* 2, 3 (nesangražžinės formos – su *-me* arba sutrumpintos: *galim* 16, *galime* 39, *zinome* 39, *esme* 9). Dialektologų duomenimis (Zinkevičius, 1966, 367), panašios formos dabar pasitaiko kaimyninėse panevėžiškių šnektose apie Kupiškį, Papilį, Panemunėlį, Debeikius. Jos kilusios dėl analogijos, pagal trumpėjančias senąsias cond. formas.

2.2.4. Tik Prisiwertime nuosekliai vartotos refl. inf. su baigmeniu *-ties*: *stoties* 3, *wiloties* 4, *didzioties* 16, *majnities* 20 (su *-tis* tepasitaikė vienintelis *turetis* 13). Dialektologų duomenimis (Zinkevičius, 1966, 389), *-ties* tipo bendratys būdingos daugeliui aukštaičių, bet ne panevėžiškiams,

²⁷ Kancyonole vienintelė pasitaikiusi forma *twirtinuofe* yra tolesnių formų sąlygota spaudos klaida, plg. *twirtinuofe wifuofe pabažnuofe noruofe* KM 261.

šiauliškiams ir jų artimesniems kaimynams; nefiksuotos jos ir jokiuose kituose kalvinistų tekstuose. Gal šitaip Prisiwertimo rengėjas norėjo žymėti šiaurės panevėžiškių refl. inf., tariamą su [-eš]?

3. Autorystės hipotezės

3.1. Įvertinus tirtų leidinių santykį su aptartais rašybos ir kalbos aspektais, matyti, kad jis kiekvieno veikalą buvo savitas, nors ir būta tam tikrų bendrumų. Ankstyvesniajam periodui skirtini M. Cerausko ir S. Nericho (KG, KM) veikalai turėjo mažiausiai sąlyčio taškų su kitais tekstais, jie atspindėjo savarankiškus kūrėjų darbus.

3.2. S. Nerichas, Leono Gineičio reziūmavimu (LLE, 356), galėjo rengti anoniminį Pamokslų veikalą. Bet, kaip jau minėta, tiek ortografijos, tiek kalbos ypatumai rodo, kad Pamokslus rengė keli rengėjai. Pirminio teksto ypatumus atspindėjo šio veikalą 1–8 ir 13–17 pamokslai; keturi vidurio pamokslai – antrojo rengėjo ranką ir kai kuriuos paliktus pirminio teksto pėdsakus. Nė vienas iš šių sluoksnių nėra artimas Kancyonošo ortografijos ar kalbos bruožams, tad reikia atmesti šią LLE užuominą.

3.3. Pamoksley ir A. R. Močiulskio knygelės su Prisiwertimu turi tam tikrų specifinių tarpusavio sąsajų, kurios skatina svarstyti apie galimus jų ryšius bei autorystę.

3.3.1. Rašybos sutapimai leidžia skirti dvi poras: pirminis Pamokslų tekstas ir A. R. Močiulskio knygelės; antrojo rengėjo redakcija ir Prisiwertimas (žr. 1 lentelę).

1 LENTELĖ. Skiriamieji W, A, N, Gr, Pam, Pr ortografijos bruožai

Močiulskio veikalai (W, A, N, Gr)	Pamokslų pirminis tekstas	Pamokslų antrojo rengėjo redakcija	Prisiwertimas
ne	ne	nie	nie
-	-	ś	ś, ćz, śz
ai, ey, ej	ai, ey, ej	aj, ej	aj, ej
giwen-	giwen-	giwaen-, giwen-	giwen-, giwaen-
manę, mannę	mannę	mani	mani

Ypatingesnė Prisiwertimo bei vidurinių pamokslų sąsaja, kaip matyti iš lentelės, yra formos *giwaen-*. Tiesa, jų Pr vartota labai nedaug, tačiau kituose tekstuose tokių parašymų visai nebūta.

3.3.2. Iš išimtinių kalbos sutapimų A. R. Močiulskio knygelėse ir Pamokslų pirminiame tekste minėtinės specifinės nosinių hiperkorekcijos, Kėdainių varianto tradicijos savybiniai kilmininkai, forma *ku* 'ką', refl. v. su *-se*, galbūt ir cond. 1 sg. *-čiu* (Prisiwertime ir viduriniuose pamoksluose hiperkorekcijų nebūta, vartoti rytietiški savybiniai kilmininkai, forma *ką*, refl. v. tik su *-si* ir cond. 1 sg. *-čia*). Tiesa, A. R. Močiulskio tekstuose nėra ypatingų refl. v. 1 pl. su *-mėms*, vartotų Pamoksluose. Bet refl. v. 1 pl. formų jo knygelėse apskritai nėra, jų tiesiog neprireikė! Be to, A. R. Močiulskio vartojamos nesangražinės v. 1 pl. dažniausiai buvo sutrumpintos, kaip ir vartojama biržiečių, pvz., *pažinom* W 3, *atradom* W 3, *galim* W 13; pastebėtos tik dvi formos su *-me* (*galime* W 3[2×]). Galima net daryti atsargią prielaidą, kad rengdamas pamokslus jis buvo sumanęs galūnę *-me* vartoti specialiai dažniau, o ir sangražines formas nusiklausė iš parapijiečių nemažoje Papilio parapijoje.

Lyginant Pamokslų antrojo rengėjo redakciją su Prisiwertimu pasitaikė ir reikšmingų skirtumų. Viduriniuose pamoksluose būta išskirtinai daug r. a. susiaurintų tautosilabinių junginių *un*, *um*, *in*, vartota tik forma *unt*, o Prisiwertime susiaurintų junginių būta nedaug, dažniausiai vartota *ant*. Tačiau į savo veikalą perimtas giesmes iš KG Prisiwertimo autorius taisė lygiai taip pat – perdėm rytietino. Tad veikiausiai vienos taktikos jis laikėsi rengdamas savo religijos didaktikos veikalą, o kitokios redaguodamas tekstus, skirtus parapijiečiams viešoms apeigoms. Matyt, todėl jis čia nediegė ir Prisiwertime vartotų įdomių rašybos inovacijų (junginių su *-n* nosiniams žymėti, balsių su diakritikais), specifinių formų²⁸.

3.3. Į Prisiwertimo rengėjus ir Pamokslų vidurinių pamokslų redaktorių galėtų pretenduoti K. Nerlichas, S. Nerlichio sūnus. Vaclovo Biržiškės nuomone, jis buvo parengęs visą Pamokslų veikalą, kuris buvo publikuotas

²⁸ Kitą galimą hipotezę, kad, atvirkščiai, keturi Pr autoriaus pamokslai buvo redaguoti A. R. Močiulskio, įtraukusio juos į savo veikalą, reikėtų atmesti dėl to, jog tuomet juose būtų likę savitų Pr autoriaus kalbos pėdsakų, pvz., refl. inf. su *-ties*. Tokių formų viduriniuose pamoksluose nėra.

vėliau, po K. Nerlichio mirties 1860 m. (Biržiška, 1990, 197t., plg. LB II, 879). Tačiau iš atliktos tekstologinės analizės matyti, kad Pamokslų pagrindą rengė A. R. Močiulskis, antrajam rengėjui telieka keturi viduriniai pamokslai.

K. Nerlichio kaip galimo Prisiwertimo rengėjo ar autoriaus kandidatūrą remia šiame veikale pastebimas siekis diegti tam tikras rašybos naujoves, vartoti neįprastas kitiems to meto kalvinistų veikalams formas. Mat bibliografų teigiama, jog K. Nerlichas buvo parašęs lietuvių kalbos gramatiką (jos rankraštis dingęs po mirties), o specifinės formos, vartotos Prisiwertime kaip tik liudija jos autorių bandžius specialiau mąstyti apie kalbą.

4. Išvados

4.1. XIX a. pradžios ir vidurio kalvinistų tekstų ortografija pasipildė keliais ypatingesniais bruožais: platesniu minkštumo ženklų dėjimu po priebalsių prieš *e* tipo balsius (<nie> pozicija), nuoseklesniu <ń> vartojimu tam tikrose pavienėse formose, intensyvesniu *-j* vartojimu dvibalsiuose (<aj>, <ej>). Šie ypatumai buvo tiesiogiai ar netiesiogiai sąlygoti lenkų ortografijos. Nuo XIX a. vidurio reformatų tekstuose imta vartoti iki tol niekur nepaplitusi grafema <ae>, rašmens <ea> variantas, skirta plačiajam [æ] žymėti. Abiejų raidžių vartoseną buvo ribota, tačiau jas galima laikyti savotišku to meto kalvinistų raštijos identiteto ženklu. Iš Mažosios Lietuvos tradicijos atėjęs kai kurių pavienių formų rašymas su dviguba <s>, <n> (*wiss-*, *ess-*, *mannę*) bei <ij> [i] menkai tejsitvirtino.

4.2. Reformatų tekstų kalba XIX a. liudija savitą Kėdainių rašomosios kalbos varianto ir dominuojančios šnektos (šiaurinių r. a.) sandūros rezultatą. Visi tirtieji XIX a. tekstai atspindėjo daugiau rytų aukštaičių ypatybių nei ankstesnieji kalvinistų leidiniai. Intensyviausiai buvo vartojami susiaurinti tautosilabiniai junginiai *un*, *um*, *in*. Buvę nosiniai garsai dažniausiai buvo žymimi pagal Kėdainių varianto tradiciją nosinėmis, iš dalies su hipernormalizmais. Rytų aukštaičių refleksų būta nedaug, tad šio šnektos bruožo ypač stengtasi vengti. Reformatų tekstai beveik neatspindėjo tipiškos šiaurės panevėžiškių

galūnių redukcijos, tad remiantis vien kalbine analize nustatyti, kad jie rėmėsi būtent biržiečių (šiaurės rytų panevėžiškių) šnektą, negalima. Kai kurios pavienės kalbos ypatybės (keli nosinių atitikmenys su <o>, kai kurios morfologinės formos) tyrėjo žvilgnį kreipia ne į Biržų, o jų kaimynines šnektas.

4.3. Palyginus tirtų leidinių rašybos bei kalbos panašumus ir skirtumus, nustatyta, kad Pamoksley (1864) buvo rengti dviejų rengėjų – vienas parengė pirminį tekstą, kitas intensyviai redagavo vidurinę jo dalį, 9–12 pamokslus. Esminiai Pamokslių pradžios ir pabaigos teksto bruožų sutapimai su A. R. Močiulskio rengtų knygelių savybėmis, leido iškelti hipotezę, kad pirminį pamokslių tekstą buvo parengęs A. R. Močiulskis.

4.4. Antrasis Pamokslių rengėjas, siekęs sumoderninti rašybą ir redaguotai teksto daliai suteikti daug rytų aukštaičių patarmės bruožų, veikiausiai buvo tas pat autorius, rengęs Prisiwertimą (1863). Tai liudija dalis sutampančių tekstų rašybos ir kalbos bruožų, o tam tikrus skirtumus lėmė dvejopa autoriaus rašymo taktika, taikyta skirtingiems adresatams ir situacijoms.

4.5. Kadangi Prisiwertimo autorius turėjo įvairių naujų rašybos idėjų, vartojo įdomias kalbos formas, keltina prielaida, kad tai galėjo būti K. Nerlichas, kuris, teigiama, buvo parašęs ir lietuvių kalbos gramatiką. Tačiau tokiu atveju reikia teigti, kad šie abu darbai buvo padaryti dar iki 1860-ųjų, kai K. Nerlichas mirė.

SUTRUMPINIMAI²⁹

k. v. – Kėdainių rašomosios
kalbos variantas
ML – Mažoji Lietuva

NT – Naujasis Testamentas
r. a. – rytų aukštaičių patarmė

²⁹ Straipsnyje lotyniškos gramatinės santrumpos vartojamos pagal „Archivum Lithuanicum Indices“, Harrassowitz Verlag, 2005, 15tt.

ŠALTINIAI

- ABC – ABC KNIGĖLA DEL MAŽU WAIKU, NITOJOY ISZSPAUSTOS PAS KNIG-DRUKORU J. F. STEFFENHAGENA. METUOSE PONA MDCCCLXI [1861].
- Atsiminimas, A – [Močiulskis, A. R.] *Atsiminimas da geroje adijnoje*. Rigoje, 1863. Druck von Fr. Klöppel in Eisleben.
- Bt – [Bitneris, S.] *NAUJAS TESTAMENTAS WIESZPATIES MUSU JEZAUS KRISTAUS* [...] Drukawójo arba išfpaudė Spáuftuwoj Reufnéro Karalaučiuj, Métu M DCCI [1701].
- Bt² – [Bitneris, S.] *Naujas Teftamentas Wiešpaties mufu JEzaus Kriftaus* [...] Drukawójo arba išfpaude Spáuftuwoj Mitaujo, métu 1844.
- Gromata, Gr – [Močiulskis, A. R.] *Gromata Naszłaitela ing sawa miela Iszganitoja*. Rigoje, 1865. Druck von Fr. Kloeppel in Eisleben.
- Kancyonoŭas, KG – *Kancyonoŭas, tey eaf't: Knigos Pfolmu ir Giefmiu* [...] Išfpauftos pas Knig=Drukoru I. F. Steffenhagena. Metuofe Pona MDCCCLV [1845].
- Kancyonoŭas, KM – *Maŭdos krikščioniškos* [...] Nitojow. Išfpauftos pas Knig=Drukoru I. F. Steffenhagena. MDCCCLV [1845] (Kancyonoŭo knygos dalis).
- KN – *Knyga nobažnystės krikščioniškos, 1653* (faksimilinis leid., parengė D. Pociūtė). (2004). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- KP – [Cerauskas, M.] *Kozonis padekawonies po Ataiemimuy warpu*. Drukawoia Nitauio i Meatu 1803.
- KuršG – [Kuršaitis, F.] *Pagérintos Giefmjú=Knygos* [...] *iš Naujo pėrweiždėtos per F. K. Königsberg Hoff-Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei* [1843 ar 1845].
- KuršK – [Kuršaitis, F.] *D. Mértino Lutėraus mažafis Katgifmas*. Königsberg: Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.
- Nusidawimas, N – [Močiulskis, A. R.] *Nusidawimas biedna Joniuka*. Rigoje, 1863. Druck von Fr. Klöppel in Eisleben.
- Pamoksley, Pam – *Pamoksley ir kozones ape smerti ant uziwojma prieg Pagrabams*. Nitaujoj, Iszspausta pas Knig-drukoru J. F. Steffenhagena. Metuose Pona MDCCCLXIV [1864].
- Prisiwertimas, Pr – *Prisiwertimas grieszna žmogaus ing Dlewa*, Rigoje, 1863. Druk Fr. Kloeppela w Eisleben.
- RD – [Arndt, J.] *Jono Arndto* [...] *Rojaus darželis* [...] Karaláučiuje Mete 1845.
- SK – [Cerauskas, M.] *Seanas Katechizmas arba pamokfley Weikialams*, Nitauioy, meatu 1803.

TK – TRUMPAS KATECHIZMAS
*arba Pamoksley ape wierę szwentą
Krikszczoniszką* NITOJOY, iszspaustas
pas Knig.-Drukuru J. F. Steffenhageną.
Metuose Pona MDCCCLXI [1861].

Wartojmas, W – [Močiulskis, A. R.]
*Wartojmas arba meginimas
patis sawę*, Rigoje, 1863. Druck
von Fr. Klöppel in Eisleben.

LITERATŪRA

Biržiška, V. (1990). *Aleksandrynas.
Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių
prieš 1865 m., biografijos,
bibliografijos ir biobibliografijos, III:
XIX amžius*. Vilnius: Sietynas.

Jodłowski, S. (1979). *Łasy
polskiej ortografii*. Warszawa:
Wydawnictwo naukowe PAN.

Kabašinskaitė, B. (2019a). *XVI–
XVIII amžiaus lietuviškų kalvinistų
giesmyių kalba: redagavimo istorija*.
Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kabašinskaitė, B. (2019b). *Katekizmo
pokyčiai XVIII–XIX a. pradžios
lietuviškoje kalvinistų raštijoje*.
Archivum Lithuanicum, 21, 147–164.

Kabašinskaitė, B. (2022). *Rytų, vidurio
ir Mažosios Lietuvos raštijos sandūros
1863, 1865 metų reformatų religinės
didaktikos knygelėse*. *Archivum
Lithuanicum*, 24, 103–130.

LB II – Binkytė, E. et al. (sud.) (1969).
*Lietuvos TSR bibliografija. Serija A.
Knygos lietuvių kalba, II: 1862–1904
(Kn. 1, A–P)*. Vilnius: Mintis.

LLE – Kubilius, V., Rakauskas, V., &
Vanagas, V. (red.). (2001). *Lietuvių
literatūros enciklopedija*. Vilnius: Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas.

LKA – Morkūnas, K. (ats. red.).
(1977–1991). *Lietuvių kalbos
atlasas* (t. I–III). Vilnius: Mokslas.

LKŽ – Naktinienė, G. (vyr. red.). (2005,
atnaujinta versija 2017). *Lietuvių
kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002):
elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių
kalbos institutas. Prieiga www.lkz.lt.

Malinowski, M. (2011). *Ortografia
polska od II połowy XVIII wieku
do współczesności. Kodyfikacja,
reformy, recepcja* [Praca doktorska,
Uniwersytet Śląski]. Katowice.

Palionis, J. (1995). *Lietuvių
rašomosios kalbos istorija*. Vilnius:
Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Prašmantaitė, A. (2003). *Lietuvos
evangelikų bažnyčių istorijos bruožai
XIX a.* In A. Hermann (sud.), *Lietuvos*

- evangelikų bažnyčios: Istorijos metmenys*. Vilnius: Baltos lankos, 163–220.
- Subačius, G. (1992). Kazimiero Kristupo Daukšos žodynas. *Baltistica*, 27(1), 56–69.
- Šinkūnas, M. (2015). Lietuvių ortografijos skirtumai katalikų ir evangelikų reformatų raštuose (XVI–XVII a.): priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašyba. *Baltistica*, 50(2), 197–244.
- Zinkevičius, Z. (1966). *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Z. (1971). M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė. *Baltistica*, 7(1), 67–86.
- Zinkevičius, Z. (1980). *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* (t. I). Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Z. (1988). *Lietuvių kalbos istorija, III: Senųjų raštų kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Z. (1990). *Lietuvių kalbos istorija, IV: Lietuvių kalba XVIII–XIX a.* Vilnius: Mokslas.

BĪBELES TERMINU APGRĒCĪBA UN APGRĒCINĀT SEMANTIKA CAURI GADSIMTIEM TULKOJUMA TRADĪCIJAS UN VALODAS ATTĪSTĪBAS ASPEKTĀ¹

Semantics of Bible Terms *apgrēcība*
un *apgrēcināt* through Centuries in
the Aspect of Translation Tradition
and Language Development

■ ANTA TRUMPA

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT²

Keywords:
*Bible terms,
 Latvian texts
 of the 16th–
 17th centuries,
 translation
 tradition,
 semantic changes*

The aim of the article is to study the semantics of the Bible terms *apgrēcība* (‘sinfulness’) and *apgrēcīnāt* (‘to sin, to transgress’) in Latvian texts of the 16th and 17th centuries. By analysing the usage of the words in Latvian dictionaries of the 17th–19th centuries and in the modern press of the 19th and 20th centuries, it is possible to conclude whether there are changes in the meaning, it is also possible to establish the fact whether the usage of the words in the Bible translations is modern and understandable to contemporary readers.

From the 16th until the 19th centuries, the word *apgrēcība* was used in line with the Early Old High German *Ärgernis* in two meanings, mainly as ‘temptation, an inducement to sin’, also in the metonymic meaning ‘a sin’. It is likely that the word introduced by translators of the Bible entered the Latvian language through Martin Luther’s translation of the Bible where the word *Ärgernis* was used actively. The impact of the word *Ärgernis* is particularly evident in Ernst Glück’s Bible and later translations on the frequent word group *ņemt apgrēcību* ‘to be angry, to feel indignation’ considered a calque from the corresponding word group in German *Ärgernis nehmen*. The usage of the word *apgrēcība* became more widespread in the 19th–20th c., it expanded beyond the religious field, thus the semantics changed – the meaning ‘temptation, an inducement to sin’ was retained only in Bible translations and other religious texts. The general dominant meaning was ‘sin, unacceptable behaviour, heresy’.

The word *apgrēcīnāt* (in the initial form *apgrēcīt*) has not changed its meaning since the 16th century until

² Kopsavilkumu angļu valodā tulkojis Guntars Dreijers.

nowadays; however, it is a very specific Bible word, and the meaning might be vague to contemporary readers.

The translators of newer Bible versions have had a very complex task – 1) to create a text that precisely corresponds to the text aged two to three thousand years in Hebrew and old Greek, 2) to retain the translation tradition, and 3) to make the text intelligible to contemporary readers. The analysis of the words in the article shows that the retention of the so-called “golden words” in modern translations without adequate explanations of the Biblical meaning in dictionaries does not always increase the comprehension of the Bible text.

Ievads

Pirmo latviešu rakstības gadsimtu teksti galvenokārt bija reliģiski – Bībeles tekstu tulkojumi, garīgās dziesmas un sprediķi –, tādēļ tajos ir ne mazums vārdu, kas raksturo specifiskus, ar reliģiju un konkrēti ar kristietību saistītus jēdzienus, piemēram, *grēkuvaidīšana* ‘grēksūdze’, kas mūsdienās vairs netiek lietots, vai *pātari* ‘lūgšana’ (abi vārdi tekstos kopš 1585. gada) – arhaisms, kas ikdienas sarunvalodā jau ieguvis citu nozīmi ‘garas, apnicīgas runas, runāšana, arī pamācības’ (MLVV). Tomēr ir ne mazums tādu kristietības terminu, kas gan formas, gan semantikas ziņā ir saglabājušies līdz mūsdienām, piemēram, *svētīt* minēts jau Nikolaja Gisberta tēvreizē 1507. gadā (Gis1507_PN, 1₁)³.

Pirmie Bībeles fragmentu tulkojumi latviešu valodā bija jau 16. gadsimtā, un to valoda līdz mūsdienām ir nemitīgi pārveidota un uzlabota. Valoda mainās, tādēļ, lai lasītājs spētu saprast šos specifiskos reliģiskos tekstus, līdz ar katru redakciju un tulkojumu ir jāmainās arī Bībeles tulkojuma valodai. Salīdzinājumā ar Ernsta Glicka (*Ernst Glück*) 1685.–1689. gada Bībeles tulkojumu 20. gadsimta (Bībele 1965) un 21. gadsimta Bībeles tulkojumu (Bībele 2012; Bībele 2020) valoda ir stipri mainījusies – ir mēģināts Bībeles valodu padarīt mūsdienu lasītājam vairāk saprotamu, tajā pašā laikā saturiski precīzi atbilstošu teksta oriģinālam (par latviešu jaunāko Bībeles tulkojumu valodu sīkāk sk., piem., Baltiņa, 2008; Baltiņš, 2008). Arī citās valodās Bībeles valoda tiek mūsdienīgota. Piemēram, vācu valodā 21. gadsimtā ir tapis Bībeles tulkojums t. s. taisnīgajā valodā (vāciski *Gerechte Sprache*), kurā, piemēram, atšķirībā no agrākajiem tulkojumiem ir ievērota dzimumu līdztiesība –, par sievieti runājot, lieto nevis vārdu *Weib* ‘sieva’, bet *Frau* ‘sieviete’) (Köhler, 2012; BigS).

Neskatoties uz rūpīgu redaktoru un tulkotāju darbu, lasot 20. un 21. gadsimta latviešu Bībeles redakcijas (Bībele 1965) un tulkojumus (Bībele 2012), dažkārt tomēr ir jādama par E. Glicka Bībeles tulkojuma un varbūt pat vēl senāku Bībeles latvisko tulkojumu spēcīgo ietekmi uz mūsdienu Bībeles valodu. Tam, protams, ir saistība ar latviešu Bībeles tulkojuma tradīciju, un, iespējams, ka arī 2012. gada tulkojumu

³ 16.–17. gadsimta tekstiem izmantoti korpusā „SENIE” lietotie avotu saīsinājumi (sk. <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>).

ir ietekmējusi 20. gadsimta 30. gados toreizējā Bībeles tulkojuma tapšanas laikā dominējusi tendence „pēc iespējas negrozīt t. s. zelta vārdus, kas iesakņojušies dievkalpojumos un labi pazīstami tautā” (Baltiņš, 2008, 36). Tas saistīts arī ar teologu vidū izplatīto uzskatu, ka „visaptveroša saprotamība nevar būt kritērijs Bībeles tulkojumam” (Balode, 2014, 9) un „Bībeles vārdi ir jānodod, nevis jāpaskaidro” (Alter, 2019, 64).

Raksta uzmanības centrā ir daži šādi „zelta vārdi”, kas latviešu reliģiskajos tekstos (galvenokārt Bībeles tulkojumos) pazīstami jau kopš 16. gadsimta un attiecīgās Bībeles vietās nereti redzami arī mūsdienu tulkojumos, proti, reliģijas termins *apgrēcība* un šīs pašas saknes vārdi *apgrēcīt* un *apgrēcīnāt*. Raksta mērķis – izpētīt, kāda bija šo vārdu semantika 16., 17. gadsimta latviešu tekstos un, analizējot vārdu lietojumu 17.–19. gadsimta latviešu vārdnīcās un 19., 20. gadsimta un mūsdienu presē⁴, izsecināt, vai gadsimtu gaitā ir novērojama kāda nozīmes pārmaiņa, kā arī konstatēt, vai šo vārdu lietojums mūsdienu Bībeles tulkojumos ir mūsdienīgs un mūsdienu lasītājam saprotams.

1. Vārds *apgrēcība* un tā semantika 16.–21. gadsimtā

Mūsdienu vārdnīcās vārds *apgrēcība* skaidrots kā ‘reliģisko priekšrakstu neievērošana (ticīgo uztverē); grēks’ ar nozīmes niansi ‘pārkāpums, rīcība, kas ir pretēja pieņemtajām normām’ (LLVV), ‘reliģisko priekšrakstu, morāles normu neievērošana; grēks’; sarunvalodā ‘neprātīga rīcība’ (MLVV).

Senajos latviešu reliģiskajos tekstos vārds lietots salīdzinoši plaši jau kopš pašiem pirmajiem drukātajiem darbiem 16. gadsimta beigās. Salīdzinot vārda pirmo lietojumu 1587. gada evaņģēliju un epistulu krājumā un 2012. gada Bībeles tulkojumā, redzams, ka šis vārds Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pantā ir lietots vairāk nekā četrus gadsimtus.

1587. gada tulkojums: *Way tay Passfoule thäs apgreetczibes peetcz. Tur buus yo apgretczibe näckt / beth tomher way tam Czilwhekam czour*

⁴ Piemēri meklēti korpusā „SENIE” (<http://senie.korpuss.lv/>) un vietnē „Periodika” (<http://www.periodika.lv/>).

kattre ta Apgreetczibe näck (EvEp1587, 222₃). 2012. gada tulkojums: *Vai! pasaulei, kad nāk apgrēcība! Apgrēcībai gan ir jānāk, bet vai! tam cilvēkam, caur kuru nāk apgrēcība!* (Bībele 2012).

Šādiem abstraktus jēdzienus izsakošiem vārdiem semantikas noteikšana ir apgrūtināta, bet, balstoties tikai uz kontekstu, varētu šķist, ka gan senajā, gan mūsdienu tulkojumā vārds *apgrēcība* tiešām lietots ar mūsdienu vārdnīcās definēto šī vārda nozīmi ‘religīzisko priekšrakstu nievērošana; grēks’.

Tomēr oriģinālajā Jaunās Derības, proti, sengrieķu, tekstā, Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pantā ir minēts vārds σκανδάλων, kura pamatnozīme ir ‘trap or snare laid for an enemy [slazds, lamatas]’, bet metaforiskā nozīme ‘stumbling-block, offence, scandal [klupšanas akmens, apvainojums, skandāls]’ (GEL, 1604): Οὐαὶ τῷ κόσμῳ ἀπὸ τῶν σκανδάλων ἀνάγκη γὰρ ἔλθειν τὰ σκάνδαλα, πλὴν οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ δι’ οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται! (IB). Salīdzinot šo Bībeles vietu vairāku citu moderno valodu tulkojumos, atklājas, ka mūsdienās gandrīz visos gadījumos ir izmantoti nevis vārdi ar nozīmi ‘grēks’, bet vārdi ar nozīmi ‘vilinājums, kārdinājums, pamudinājums grēkot’. Šie citu valodu tulkojumi šķiet vairāk atbilstoši oriģinālā esošajam sengrieķu vārdam σκανδάλων ar nozīmi ‘slazds’ vai metaforisko nozīmi ‘klupšanas akmens’. Piemēram, 2017. gada vācu Mārtiņa Lutera (*Martin Luther*) Bībeles tulkojumā Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pantā lietots vārds *Verführung* ‘pavešana; pavedināšana; kārdinājums’ (VLV, 636): *Weh der Welt der Verführungen wegen! Es müssen ja Verführungen kommen; doch weh dem Menschen, der zum Bösen verführt!* (LU17), Bībeles tulkojumā krievu valodā: *соблазн* ‘kārdinājums; vilinājums’ (KLV, 860): *Горе миру от соблазнов, ибо надобно прийти соблазнам; но горе тому человеку, через которого соблазн приходит* (BO).

Lietuviešu valodā gan senākajos, gan mūsdienu tulkojumos Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pantā lietots vārds *papiktinimas*, visticamāk, arī ar nozīmi ‘tas, kas vilina, pamudina darīt kaut ko sliktu’: *Beda swietui / dėl papiktinimu. Tur tacziau ateiti papiktinimai / Bet beda tam βmogui / per kury papiktinimas ateiti* (Vilentas, 1579). *Vargas pasauliui dėl papiktinimų! Papiktinimai neišvengiami, bet vargas tam žmogui, per kurį papiktinimas ateina* (Biblija RK_E1999). Lietuviešu

valodas daudzsējumu vārdnīcā vārdam *papīktinīmas* pie 2. nozīmes ir šie paši biblišie piemēri un nozīmes skaidrojumā dota norāde uz verba *papīktinti* 3. nozīmi ‘rādīt sliktu piemēru, mudināt darīt sliktu, novest no ceļa’ (eLKŽ). Ļoti līdzīgi kā lietuviešu valodas senākajos tulkojumos šī Svēto Rakstu vieta tulkota arī Jaunās Derības latgaliskajā tulkojumā, kas iznācis 1933. gadā: *Bāda pasaulam īļāunōšonu dēļ. Īļāunōšonom gon jōnōk, bet bāda tam cylvākam, caur kuru tōs nōk!* (JĪ), iespējams, liecinot par lietuviešu tulkojumu ietekmi uz šo latgalisko tulkojumu un vedinot uz domām par semantisko kalku.

Arī t. s. Vulgātā jeb Jaunās Derības tulkojumā latīņu valodā, kas tapis mūsu ēras 4.–5. gadsimta mijā, šajā Bībeles vietā ir grieķu oriģinālam atbilstošs vārds, aizguvums no grieķu valodas – *scandālum*, kas atšķirībā no sengrieķu valodas nenozīmē ‘slazds’, bet atbilst attiecīgā grieķu vārda pārnestajām nozīmēm, proti, ‘1) temptation and inducement to sin [kārdinājums, vilinājums, pamudinājums grēkot], 2) cause of offence [pārkāpuma cēlonis], 3) stumbling block [klupšanas akmens], 4) scandal [skandāls]’ (LD): *Vae mundo ab scandalis necesse est enim ut veniant scandala verumtamen vae homini per quem scandalum venit* (Vulgate).

Lai arī jēdzieni ‘grēks, grēcīga rīcība’ un ‘vilinājums, kārdinājums, pamudinājums grēkot’ ir tuvi, metonīmiski saistīti, tomēr tie nav identiski. Ja rediģētajā, atjaunotajā 2017. gada M. Lutera Bībeles tulkojumā, kā jau tika minēts, Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pantā ir lietots vārds *Verführung* ‘pavešana; pavadināšana; kārdinājums’, tad 1545. gada M. Lutera Bībeles tulkojumā šajā Bībeles vietā ir lietots vācu vārds *Ärgernis*: *Weh der Welt der Ärgernisse halben! Es muß ja Ärgernis kommen; doch weh dem Menschen, durch welchen Ärgernis kommt!* (LUTH1545), un ar šādu nozīmi tas ir sastopams vācu Bībelē vismaz līdz 20. gadsimta sākumam. Mūsdienu vācu valodā *Ärgernis* nozīmē ‘nepatīkšanas’ (VLV, 56). Pirmie M. Lutera Bībeles tulkojuma izdevumi tapa 16. gadsimta pirmajā pusē senjaunaugšvācu valodā. Senjaunaugšvācu valodas vārdnīcā vārdam *Ärgernis* ir dotas trīs nozīmes: ‘1) Minderung von etw. an Wert, Beschädigung [kaut kā vērtības samazināšana, sabojāšana]; 2) Verletzung sittlicher, darunter rechtlicher und religiöser Normen [morāles, tajā skaitā tiesisko un reliģisko normu pārkāpšana], metonymisch auch: Gegenstand, Handlung

usw., wodurch Ärgernis erregt wird [metonīmiski arī: darbība, rīcība, kas izraisa morāles normu pārkāpšanu] un 3) Sünde, böse Tat [grēki, ļauni darbi]' (FWB-online).

M. Lutera 1545. gada tulkojuma piemērs atbilst šeit minētajai 2. nozīmei. Tā kā latviešu vārds *apgrēcība* šajā Mateja evaņģēlija vietā ir jau kopš 1587. gada publikācijas, kura, kā izpētīts, visticamāk, tiešām tulkota nevis no oriģināla, bet no kāda lejasvācu izdevuma, bet rediģējot izmantots kāds Bībeles tulkojums, kas iznācis pēc M. Lutera Bībeles tulkojuma 1545. gada redakcijas (Vanags, 2000, 386, 387; Kazakēnaitē, 2019, 65, 66), tad ir liela ticamība, ka tieši M. Lutera interpretācija ir noteikusi to, kā latviešu valodā ir tulkota šī Bībeles vieta cauri gadsimtiem, un vārdam *apgrēcība*, tāpat kā senjaunaugšvācu *Ärgernis* visticamāk, jau kopš 16. un 17. gadsimta bijušas divas nozīmes: 'vīlinājums, kārdinājums, pamudinājums uz grēku, ievēšana grēkā', kā minētajā E. Glika tulkotajā Mateja evaņģēlija vietā, un, tiesa, krietni retāk – 'grēcīgs nodarījums, grēks, nosodāma rīcība', kā piemēram, varētu būt šajā garīgo dziesmu piemērā: *Paklaufi muhs mihļajs Deews in Kungs. Wiffu nelabbu Mahzibu in Apgrehzibu nowehrft* (LGL1685_K1, 157₉).

Tā kā vārds *apgrēcība* pamatā ir Bībelē un vispār reliģiskā kontekstā lietots un, pilnīgi iespējams, pašu Bībeles tulkotāju ieviests vārds, tad acīmredzot ar abām šīm metonīmiski saistītajām nozīmēm tas lietots arī 17. gadsimta beigās, 18. un 19. gadsimtā.

Latviešu-vācu vārdnīcās, jau sākot ar Johana Langija (*Johannes Langius*) 1685. gada manuskriptu, tas pamatā tulkots ar jau minēto vācu vārdu *Ärgerniß*: *Ap=grähtziba, die Ärgerniß* (Langijs, 1936, 80), Gotharda Fridriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) vārdnīcā ar *Aergerniß* un *Skandal*: *apgrēhziba, Aergerniß, Skandal* (Stender, 1789 II, 78). Gan Jākobs Lange (*Jacob Lange*) 1773. gadā, gan Karls Kristians Ulmanis (*Carl Christian Ulmann*) to atzīmē kā specifisku Bībeles vārdu, pievienojot atzīmi „bibl.”: *apgrēhziba ta (bibl.) ein Aergerniß ..* (Lange, 1773, 16), *apgrēhziba, -as, bibl. das Aergerniß* (Ulmann, 1872, 9).

Laikraksta „Latviešu Ārste” 1769. gada numurā vārds *apgrēcība* nepārprotami lietots ar nozīmi 'pavedinājums uz grēku': *Tu Behrnu preekfchâ peedferdamees woj tu ne padohd to wifsleelaku Apgrehzibu? ..*

Wifsleelaka ir ta Negantiba kad tu patts Behrneem us Plihtefchanu Zeļļu rahdi (Latviešu Ārste, Nr. 15, 01.02.1769.).

19. gadsimta presē jau aptuveni līdzīgās proporcijās lietota gan nozīme 'grēks, nepieņemama darbība', gan 'pamudinājums uz grēku, vilinājums, kārdinājums'. Piemēram, 1884. gada laikrakstā „Rigasche Zeitung” ir publicēta Augusta Bilenšteina atbilde advokātam Aleksandram Vēberam uz A. Bilenšteina lietotās latviešu juridiskās terminoloģijas kritiku. A. Vēbers A. Bilenšteinam pārmētis to, ka tas krievu terminu *преступление* iztulkojis kā *grehka darbs*, tā vietā A. Vēbers par piemērotāku uzskatījis vārdu savienojumu *likumu pahrkahpums*. A. Bilenšteins tam nav piekritis, uzskatot, ka tas ir mākslīgs veidojums un kā šim krievu terminam pavisam neatbilstošus minējis arī tā tulkojumus Krišjāņa Valdemāra vārdnīcā: *pahrkahpfchana*, *apgrehziba*, *noseefgchanahs* (Rigasche Zeitung, Nr. 10, 13.01.1884.). A. Bilenšteinam šajā ziņā var piekrist, jo vismaz vārds *apgrēcība* savas semantiskās nekonkrētības dēļ īsti nederētu par juridisku terminu. Tomēr dažkārt tas tā ir mēģināts lietot – 1864. gada „Pēterburgas Avīzēs” vārds *abgrehziba* diezgan nepārprotami lietots kā juridisks termins ar nozīmi 'noziegums', runājot par slepkavību: *Mums wehl japeeminn, ka Millers lihdf pafchai beidjamai ftundai neatfinna, ka apgrehzibu effoht padarrijs* .. (Pēterburgas Avīzes, Nr. 52, 24.12.1864.).

Savukārt laikraksta „Latviešu Avīzes” 1862. gada numurā vārds *apgrēcība* vairākkārt nepārprotami ir lietots ar bibliisko nozīmi 'ievešana grēkā, vilinājums grēkot'. Šeit rakstītājs ir sašutis par „Pēterburgas Avīzēs” publicēto kādas baznīcas dziesmas teksta kariķējumu: .. *ja kahdam no Juhfu Awifchu laffitajeem gadditohs Deewa nammâ fcho fwehtu meldiņu dŕeedaht un tam newiļļoht eejauktohs dŕeedajoht galwâ juhfu dŕeefmas apŕmeefchanas wahrdi, ko juhfu Awifšes laffijis, woi tas ne buhtu par apgrehzibu wiņņam un par grehku preekfch Deewa? Ne buhs neweenu kahrđinaht us ļaunu!* (Latviešu Avīzes, Nr. 42, 18.10.1862.).

Ar nozīmi 'pamudinājums grēkot' 19. gadsimta vidū šis vārds parasti lietots apcerējumos, kas aplūko dažādus morāles jautājumus, piemēram, izdevumā „Ceļa Biedris” 1865. gadā rakstā ar nosaukumu „Vai dancot, ziņgēt un kārtes spēlēt grēks?” rakstīts šādi: *Taphez muhŕu mahzitaji fahrgahs no tahdahm paluŕtefchanahm, lai faweem wahjeem draudŕes=lohzeķļeem ne kahda apgrehziba nebuhtu* (Ceļa Biedris, Nr. 15, 15.07.1865.).

Līdz ar 20. gadsimta sākumu nozīme 'kārdinājums, pamudinājums uz grēku' vārdam *apgrēcība* novērojama arvien retāk. Vietnē „Periodika” ievadot vaicājumu jaunajā ortogrāfijā, kas nostiprinājās 20. gadsimta 20.–30. gados, šāda nozīme gandrīz vairs nav sastopama, izņēmums ir reliģiskie teksti. Iespējams, ka, kļūstot mazāk izteiktam reliģiskajam kontekstam, zudusi Bībelē biežāk lietotā nozīme. Šajā laikā periodikā vārdam *apgrēcība* sāk dominēt nozīme 'grēks, nepareiza, nepieņemama rīcība, kaut kas nepieņemams, ķecerība', un tā ir dominējošā līdz pat mūsdienām. Tā laikraksts „Jaunākās Ziņas” 1937. gadā izsaucas: *Šo izdevību palaist garām, neizmantojot šo reto vēstures iespēju būtu lielākā aplamība un apgrēcība nākamo paaudžu priekšā* (Jaunākās Ziņas, Nr. 187, 21.08.1937.). 1997. gada laikrakstā „Latvijas Vēstnesis” Ojārs Zanders par Heinriha Heines dzejoļu tulkojumu 20. gadsimta 50. gados saka: *Jo dažam tolaik šķita, ka karu zaudējušas tautas valoda un dzeja ir, ja ne apgrēcība, tad vismaz lieka greznība* (Latvijas Vēstnesis, Nr. 291–292, 07.11.1997.). 2020. gada žurnālā „Ieva” šāds lietojums: *Saprotu, ka aicināt dzīvot vieglāk šobrīd mazliet izklausa pēc apgrēcības* (Ieva, Nr. 39, 30.09.2020.).

Tādējādi var uzskatīt, ka 19. un 20. gadsimta laikā ir notikusi šī vārda nozīmes pārmaiņa, zūdot agrākai pamatnozīmei un par galveno kļūstot agrākajai perifērajai nozīmei.

Ņemot vērā to, ka pēdējo 100 gadu laikā pamatā vārds *apgrēcība* lietots ar nozīmi 'grēks, nepareiza, nepieņemama rīcība, kaut kas nepieņemams, ķecerība', nav brīnums, ka tieši šai nozīmei tuvs nozīmes skaidrojums lasāms mūsdienu vārdnīcās. Tomēr Bībeles 2012. gada tulkojumā vārds *apgrēcība* lietots gan ar mūsdienās lietoto nozīmi 'grēks, grēcīga rīcība' (turklāt arī tajās Bībeles vietās, kur E. Glika Bībeles tulkojumā ir lietots nevis vārds *apgrēcība*, bet *noziedzums, grēks* vai cits apzīmējums, piem., 106. psalma 43. pantā), gan – gluži kā E. Glika laikos – ar nozīmi 'vīlinājums, kārdinājums, pamudinājums grēkot'. Rodas jautājums, vai mūsdienu lasītājs Bībeles tekstus var uztvert adekvāti, ja, ievērojot tradīciju, noteiktās Bībeles vietās tiek saglabāts termins ar jau novecojušu semantiku, kas atšķiras no mūsdienās lietotās nozīmes? Te jāpiebilst, ka pašā jaunākajā Bībeles latviskajā tulkojumā – t. s. „jaunās pasaules tulkojumā”, kas latviski tulkots nevis no oriģināla, bet no 2013. gada angļu valodas izdevuma un līdz

ar to ir bijis mazāk pakļauts latviešu Bībeles tulkojuma tradīcijai –, rakstā visbiežāk aplūkotā Bībeles vieta – Mateja evaņģēlija 18. nodaļas 7. pants – semantiski atbilst šeit citētajiem mūsdienu tulkojumiem vairākās citās valodās un, nenoliedzami, ir labāk saprotams lasītājam, salīdzinot ar 2012. gada tulkojumu: *Bēdas pasaulei, jo tā cilvēkus mudina uz grēku!* (Bībele 2020). Interesanti, ka arī Ilmāra Hirša izdotajā Jaunās Derības grieķu-latviešu vārdnīcā grieķu σκανδάλων latviski tulkots nevis kā ‘apgrēcība’, bet kā ‘kārdinājums uz grēku, krišanu’ (Hiršs, 2007, 128).

Tādā gadījumā, ja Bībeles tulkojumā tiek saglabāti t. s. „zelta vārdi”, kuri mūsdienu lasītājam vairs nav īsti skaidri semantiskās pārmaiņas dēļ, būtu bijis nepieciešams šīs bibliskās nozīmes ietvert mūsdienu skaidrojošajās vārdnīcās, kas pagaidām vismaz vārda *apgrēcība* sakarā nav noticis.

Atgriežoties pie vārda *apgrēcība* lietojuma latviešu senajos tekstos, jāteic, ka atsevišķos gadījumos 17. gadsimtā tam ir bijusi arī dusmu, sašutuma semantika, kas vislabāk atklājas stabilajā vārdu savienojumā *ņemt apgrēcību* ‘izjust sašutumu, dusmoties’.

Piemēram, tajā pašā Mateja evaņģēlijā E. Glikā tulkojumā ir šāds teksts: *Un tee ñehme apgrēhziĕbu pee wiņņa: Bet JĒfus fazzija us teem: weens Praweets ne kur tohp mafaki gohdahts / kà fawâ Tehwa=Semmê / un fawâ Mahjâ* (JT1685, Mt, 13:57). Iespējams, šajos piemēros jo īpaši ir redzama vācu valodas ietekme: *ņemt apgrēcību* ir kalks no vācu valodas, kurā ir pazīstams stabils vārdu savienojums Ärgernis nehmen ‘sašust par kaut ko’ (VLV, 56). Gan grieķu oriģinālā, gan arī vairāku citu aplūkoto valodu tulkojumos Mateja evaņģēlija 13. nodaļas 57. pantā ir vārdi ar nozīmi ‘dusmoties, apvainot’: sengrieķu valodas tekstā ir lietots vārds σκανδαλίζω ‘cause to stumble, give offence or scandal to any one [būt par iemeslu pārkāpumam, apvainot]’ (GEL, 1604): Καὶ ἐσκανδαλίζοντο ἐν αὐτῷ (IB), lietuviešu tulkojumos – gan agrāko gadsimtu, gan mūsdienu – šajā vietā ir lietotas tādas frāzes kā *Ir paffipiktino iß jo* ‘sašuta par viņu, apvainoja viņu’ (B1735 NT), *Ir jie ėmė piktintis juo* ‘sāka izjust sašutumu’ (Biblija RK_E1999), M. Luterā 1545. gada tulkojumā: *Und sie ärgerten sich an ihm* ‘dusmojās uz viņu’ (LUTH1545), 2017. gada tulkojumā tieši tāpat: *Und sie ärgerten sich an ihm* (LU17).

1965. gada latviešu Bībeles redakcijā šī vieta pilnībā sakrīt ar E. Glika Bībeles tulkojumu, proti, šī frāze tika iekonservējusies latviešu Bībelē 300 gadu: *Un tie ņēma apgrēcību pie viņa* (Bībele 1965), atšķiras vienīgi verba pagātnes formas galotne. Atkal rodas jautājums, vai Bībeles lasītāji 20. gadsimta beigās saprata, kas ir domāts ar šo frāzi „ņem apgrēcību”, vai saprata, ka runa ir par dusmām un apvainošanu, nevis par grēkošanu? 2012. gada Bībeles tulkojumā šī vieta ir mainīta, bet tajā ir teksts: *Un tā tie apgrēkojās viņa dēļ* (Bībele 2012), kas neatbilst ne īsti oriģinālam, ne arī tulkojumiem pārējās valodās. Šķiet, ka šeit agrāko gadsimtu Bībeles tulkojumu tekstos saglabātais *ņemt apgrēcību* nepareizi saprasts kā ‘apgrēkoties.’ Salīdzinājumam 2020. gada „jaunās pasaules tulkojumā” šī vieta skan pavisam atšķirīgi: *Un tie negribēja viņam ticēt* (Bībele 2020), kas arī liecina par to, ka dažādās valodās un pat vienas valodas dažādās redakcijās Bībele var būt tulkota saturiski atšķirīgi.

Īsi apkopojot, jāatzīst, ka vārds *apgrēcība* no 16. līdz 19. gadsimtam, gluži kā senjaunaugšvācu *Ärgernis*, lietots ar divām nozīmēm – galvenokārt ar ‘vīlināšana grēkā’, bet arī ar metonīmiski saistīto nozīmi ‘grēks’. Iespējams, šis, visticamāk, pašu Bībeles tulkotāju ieviestais vārds Bībeles tulkojumos ienācis tieši M. Lutera Bībeles tulkojuma ietekmē, kurā aktīvi lietots vārds *Ärgerniß*. M. Lutera lietotā vārda *Ärgerniß* ietekme it īpaši redzama E. Glika Bībelē un vēlākajos tulkojumos bieži izmantotā vārdu savienojumā *ņemt apgrēcību* ‘dusmoties, izjust sašutumu’, kas uztverams kā kalks no šīs pašas nozīmes vācu vārdu savienojuma *Ärgerniß nehmen*. Sākot ar 20. gadsimtu, kad zūd reliģisko tekstu dominante, vārda *apgrēcība* nozīme ‘vīlināšana grēkā’ saglabājusies tikai Bībeles tulkojumos un citos reliģiskos tekstos, valodā kopumā dominējot nozīmei ‘grēks, ķecerība’.

2. Vārdi *apgrēcīt* un *apgrēcīnāt* un to semantika 16.–21. gadsimtā

Tāpat kā vārds *apgrēcība*, arī šie abi ir tipiski Bībeles vārdi, kam ir kopīga nozīme ‘mudināt kādu grēkot, būt par iemeslu tam, ka kāds grēko’. Tiesa, *apgrēcīt* lietojums tekstos raksturīgs no 16. gadsimta beigām līdz 17. gadsimta vidum, savukārt *apgrēcīnāt* konkrētu Bībeles vietu latviskajos tulkojumos sastopams kopš 1675. gada līdz mūsdienām.

Apgrēcīt pirmo reizi minēts 1587. gada evaņģēlijos un epistulās jau šī raksta sākumā minētās Mateja evaņģēlija 18. nodaļas tulkojuma tekstā, tajā pašā kontekstā, tikai nedaudz agrākā – 6. pantā: *Beth kas wene no fcho wueffe maffako apgretczi kattre exkan man titcze / tam buute tas labbake / ka wens{mens} Czirne ackmens py winge rykle pakaartz tapte / vnd apšlydtzenaatz tapte exkan Juures ..* (EvEp1587, 221₂₂). Arī Georgs Mancelis (*Georg Mancelius*) savā 2. sprediķu grāmatā vēl ir lietojis formu *apgrēcīt*, interpretējot šo pašu Jaunās Derības vietu: *Bett kaß weenu no fcheem wiffēem Masakeem apghrehzi / kattri eekſchan mann titz ..* (Manc1654_LP2, 280{260}5).

Forma *apgrēcīnāt* ar tādu pašu nozīmi pirmo reizi drukātos tekstos fiksēta 1675. gadā, Jāņa Reitera tulkojuma paraugā, tajā pašā Mateja evaņģēlija 18. nodaļā, bet nedaudz tālākā – 9. pantā: *Bätt jä tawa labba Atziß töwi apgräzinaß / wältz wingiu ara / unn mätt no föwin* (Reit1675_UeP, 11₁₂). Šis vārds ar tādu pašu nozīmi lietots arī E. Glikā Jaunās un Vecās Derības tulkojumā, piemēram, *Ja tas Preeſteris / kas fwaidihts irr / irr apgrehkojees / ka wiņſch tohs ļaudis apgrehzina / tad buhs wiņņam fawu Grehko dehļ / ko wiņſch grehkojis irr tam KUNGAM peeneſt weenu Wehrfiti ..* (VD1689_94, 3Moz, 4:3).

Vārdnīcās vārds *apgrēcīnāt* parādās vēlu, tas nav ietverts ne G. Manceļa un J. Langes vārdnīcā, ne Kristofa Fīrekera (*Christoph Fürecker*) un J. Langija vārdnīcas manuskriptā.

G. F. Stendera 1789. gada vārdnīcā vārds *apgrehzinaht* tulkots ar vācu *verführen, einen Skandal oder Aergerniß geben*, proti, ‘pavest, ievilkt nepatikšanās, grēkā’ (Stender, 1789 II, 79). Arī K. K. Ulmaņa 19. gadsimta vārdnīcā vārds *apgrehzinaht* tulkots līdzīgi ar *Aergerniß geben, zum Sündigen Anlaß geben* (Ulmann, 1872, 9).

19. gadsimta un 20. gadsimta pirmās puses presē, balstoties uz vietnes „Periodika” datiem, vairāk nekā 90 % gadījumu vārds *apgrēcīnāt* parādās zināmajā Bībeles citātā vai saistībā ar to. Tikai retos gadījumos tas minēts citā kontekstā, bet vienmēr ar to pašu nozīmi ‘pavedināt, ievilkt grēkā’. Piemēram, 1843. gada izdevumā „Tas Latviešu Draugs” stāstīts par to, ka Nirnbergas pilsētā un citās pasaules vietās dienestļaudis tiecas tāpat kā kungi gērbties: *Zaur to wiņņi weens ohtru apgrehzina un pafchi*

eekriht jo deenās jo gruhtakōs gehkōs un nedarbōs (Tas Latviešu Draugs, Nr. 40, 07.10.1843.). Arī ievadot vaicājumu *apgrēcināt* mūsdienu rakstībā, secināms, ka no 20. gadsimta 20. gadiem līdz mūsdienām šis vārds presē pamatā ir lietots, vai nu citējot Bībeli, vai arī Bībeles kontekstā. Tomēr ir arī izņēmumi, piemēram, 2020. gada žurnālā „Ieva” ir fiksēts lietojums: *Reiz dzirdēju atziņu, ka sieviete ar savu būtību apgrēcina kanceļi. Tāpēc ikreiz pirms kāpšanas tajā apstājos un nodomāju: tā, kancele, es tevi atkal apgrēcīnāšu, un kāpu augšā* (Ieva, Nr. 1, 03.01.2018.). Šeit drīzāk vārds ir lietots ar nozīmi ‘zaimot’, nevis ‘pavest’.

Arī mūsdienu Bībeles tulkojumā šis vārds ir samērā bieži lietots, piemēram, latviešu Bībeles 1965. gada redakcijā minēts 22 reizes – lielākoties Jaunajā Derībā, bet arī divās Vecās Derības grāmatās –, un gandrīz visās tajās pašās vietās, kur tas lietots E. Glika Bībelē, tas atrodams arī 2012. gada tulkojumā. Tomēr nedaudz mulsiņoši ir tas, ka vārds *apgrēcināt* nav ietverts ne mūsdienu skaidrojošajās vārdnīcās (izņemot „Tēzauru”), ne „Reliģisko terminu vārdnīcā” (Hiršs & Hirša, 2008), un tādējādi iespējams, ka šo vārdu semantika ne vienmēr ir īsti skaidra arī Bībeles mūsdienu lasītājiem. Pieļaujams, ka daļa mūsdienu cilvēku vārda *apgrēcināt* lietojumu Bībelē var kļūdaini uztvert ka *apgrēkoties* sinonīmu. Šis bažas arī apstiprina vienīgā mūsdienu vārdnīca, kurā šis vārds ir ietverts un skaidrots, proti, elektroniskā vārdnīca „Tēzauris”: ‘1) sadusmot, radīt sašutumu, vest grēkā; 2) apgrēkoties, nogrēkoties’ (Tēzauris). Tajā ir atsauce uz Kārļa Milēnbaha „Latviešu valodas vārdnīcu”. Tomēr K. Milēnbaha vārdnīcas dati „Tēzaurā” ir pārņemti ar kļūdām. Pirmkārt, šeit ir norādīts, ka vārds ir apvidvārds, kaut K. Milēnbaha vārdnīcā šādas norādes nav, nav minēta neviena izloksne, kā tas būtu gadījumā, ja vārds būtu raksturīgs kādai konkrētai izloksnei. Tas ir tipisks Bībeles vārds, arī piemēri K. Milēnbaha vārdnīcā ir no Bībeles un uz to norāda saīsinājums „bibl.”. Otrkārt, K. Milēnbahs vārdam *apgrēcināt* nav devis nozīmi ‘apgrēkoties, nogrēkoties’, kāda ir dota „Tēzaurā”. Nozīmi ‘apgrēkoties, nogrēkoties’ K. Milēnbahs ir piešķīris atvasinātajam verbam *apgrēcīnāties*, un tas nav viens un tas pats (ME I, 88).

Apkopojot jāsecina, ka vārds *apgrēcināt* (sākotnējā formā *apgrēcīt*) nav mainījis savu nozīmi no 16. gadsimta līdz mūsdienām, tomēr tas ir specifisks Bībeles vārds, kura nozīme mūsdienu lasītājam var nebūt īsti skaidra.

Secinājumi

Vārdi *apgrēcība*, *apgrēcīt* un *apgrēcīnāt* ir seni Bībeles vārdi, kas latviskajos Svēto Rakstu tekstos sastopami kopš pirmajiem to tulkojumiem 16. gadsimta beigās līdz pat mūsdienām.

Vārda *apgrēcība* lietojumā latviešu Bībelē redzama M. Lutera vāciskā Bībeles tulkojuma ietekme, tā semantika – nozīmes ‘pārkāpums, grēks’ un ‘pamudinājums uz grēku’ – atbilst M. Lutera Bībeles tulkojumā šajās vietās ietvertajam daudznozīmīgajam vārdam *Ärgerniß*, it īpaši tas redzams bieži lietotajā vārdu savienojumā *ñemt apgrēcību* ‘dusmoties, izjust sašutumu’, kas uztverams kā kalks no šīs pašas nozīmes vācu vārdu savienojuma *Ärgerniß nehmen* un kas lietots kopš pirmajiem Bībeles tulkojumiem latviešu valodā līdz 20. gadsimta vidum.

Vārda *apgrēcība* lietojums 19., 20. gadsimtā ir paplašinājies, pārkāpjot reliģiskās sfēras robežas un līdz ar to mainoties arī tā semantikai. Fakts, ka šis vārds ar seno nozīmi vēl arvien tiek ietverts arī mūsdienu Bībeles tulkojumos, var maldināt tos lasītājus, kuriem pazīstamas vārda mūsdienu nozīmes ‘pārkāpums, grēks, ķecerība’, it īpaši tādēļ, ka mūsdienu skaidrojošajās latviešu valodas vārdnīcās bibliskā nozīme ‘pamudinājums uz grēku, vilināšana grēkā’ vairs nav ietverta.

Vārds *apgrēcīnāt* turpretī nav mainījis savu semantiku kopš pirmajiem lietojumiem līdz mūsdienām. Tas pamatā ir palicis Bībeles vārds, kas nav īpaši pārkāpis reliģijas lietojuma sfēru un daļai lietotāju sava samērā retā un specifiskā lietojuma dēļ nav īsti labi saprotams, tajā pašā laikā palicis neietverts skaidrojošajās latviešu valodas vārdnīcās (izņemot „Tēzauru”).

Bībeles jaunāko tulkojumu tulkotājiem bijis ļoti sarežģīts uzdevums – 1) radīt tekstu, kas iespējami precīzi atbilst divu un vairāk gadu tūkstošus senam tekstam senebreju un sengrieķu valodā; 2) tajā pašā laikā saglabājot arī tulkojuma tradīciju un 3) cenšoties tekstu veidot mūsdienu lasītājam saprotamu. Rakstā analizēto vārdu izpēte liecina par to, ka t. s. „zelta vārdu” saglabāšana mūsdienu tulkojumos, vienlaicīgi iztrūkstot adekvātam bibliskās nozīmes skaidrojumam vārdnīcās, dažkārt neveicina Bībeles teksta izpratni.

LITERATŪRA

- Alter, R. (2019). *The Art of Bible Translation*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- B1735 NT – *Naujas Testamentas*. (1735). Karaliaučius. Pieejams <http://seniejirastai.lki.lt/home.php>.
- Balode, D. (2014). Pazudis vai atrasts tulkojumā: Jaunā Derība latviski. *Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums III. Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienu prakse. Valsts valodas komisijas raksti*, 6, 9–22.
- Baltiņa, M. (2008). Kultūras kontaktu nozīme Bībeles teksta tulkojumos. *Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums. Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienu prakse. Valsts valodas komisijas raksti*, 4, 11–23.
- Baltiņš, M. (2008). Bībeles tulkojuma vieta latviešu valodas attīstībā: pagātne un tagadne. *Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums. Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienu prakse. Valsts valodas komisijas raksti*, 4, 24–39.
- Bībele 1965 – 1965. gada revidētais Bībeles teksts latviešu valodā. Latvijas Bībeles biedrība. Pieejams www.bibele.lv.
- Bībele 2012 – *Bībele*. (2012). Rīga: Latvijas Bībeles biedrība.
- Bībele 2020 – *Bībele. Jaunās pasaules tulkojums*. Pieejams <https://www.jw.org/lv/bibliot/C4%93ka/b%C4%ABbele/nwt/saturs/>.
- Biblija RK_E1999 – *Biblija arba Šventasis Raštas*. (1999). (A. Rubšio ir Č. Kavaliausko vertimas) Vilnius: LBD. Pieejams https://biblija.lt/index.aspx/lt_vertimai/leidimai/b_rk_e1999/kn_skyriai/.
- BigS – *Bibel in gerechter Sprache*. Pieejams <https://www.bibel-in-gerechter-sprache.de/die-bibel/bigS-online/>.
- BO – *Biblija*. (1876). Biblija onlajn. Pieejams <https://bible.by/>.
- eLKŽ – Naktinienė, G. (vyr. red.). (2005, atnaujinta versija, 2017). *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Pieejams www.lkz.lt.
- FWB-online – *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Die Online-Version*. Pieejams <https://fwb-online.de/>; skatīts 20.06.2022.
- GEL – Liddell, H. G., & Scott, R. (Comp.). (1996). *Greek–English Lexicon* (9th ed. with revised supplement). Oxford: Clarendon Press.
- Hiršs, I. (2007). *Jaunās Derības Grieķu-latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Kristīgās vadības koledža.
- Hiršs, I., & Hirša, S. (2008). *Reliģisko terminu vārdnīca*. Rīga: Kristīgās vadības koledža.

IB – *Interlinear Bible. Bible Hub*. Pieejams <https://biblehub.com/interlinear/>.

JĪ – *Jaunais Īstōdejums. Jezus Kristus Evangelijis un Apostolu Dorbi*. (1933). (Tulk. A. Broks) Aglyuna: [b. i.].

Kazakēnaitē, E. (2019). *XVI–XVII a. liuteronu latviskujū Biblijas fragmentu sāsajos su Glūcka Biblijas vertimu (1685–1694)* [Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas]. Vilnius.

KLV – Lopatins, V., & Lopatina, L. (2005). *Krievu-latviešu vārdnīca ar skaidrojumiem un piemēriem*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Köhler, H. (2012). *Gerechte Sprache als Kriterium von Bibelübersetzungen. Von der Entstehung des Begriffes bis zur gegenwärtigen Praxis*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Lange, J. (1773). *Lettisch Deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici* .. Schloß Ober=Pahlen.

Langijs, J. (1936). *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. (Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese) Rīga: Latvijas Universitāte.

LD – *Latin Dictionary*. (b. g.). Olivetti Media Communication. Pieejams <https://www.online-latin-dictionary.com/>; skatīts 20.06.2022.

LLVV – Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca (I–VIII sēj.)*. Rīga: Zinātne.

LU17 – *Lutherbibel 2017*. (2017). Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart. Pieejams <https://www.die-bibel.de/bibeln/online-bibeln/lesen/LU17/GEN.1/1.-Mose-1>.

LUTH1545 – *Luther Bibel 1545*. (1545). Bible Gateway. Pieejams <https://www.biblegateway.com/versions/Luther-Bibel-1545-LUTH1545/>.

ME – Mīlenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca (I–IV sēj.)*. (Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns) Rīga: Izglītības ministrija.

MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. (2003–2023). LU Latviešu valodas institūts. Pieejams <https://tezaurs.lv/mlvv/>; skatīts 20.06.2022.

Periodika – Periodika. (b. g.). *Latvijas Nacionālā Digitālā bibliotēka*. Pieejams <http://periodika.lndb.lv/>.

SENIE – *SENIE. Latviešu valodas seno tekstu korpus*. (2002–2022). LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorija, LU Humanitāro zinātņu fakultātes Baltu valodu katedra, LU Latviešu valodas institūts. Pieejams <http://senie.korpus.lv/>.

Stender, G. F. (1789). *Lettisches Lexikon In zween Theilen abgefasset* .. Mitau: J. F. Steffenhagen.

Tēzaurs – *Tēzaurs*. (2009–2023). (Sast. A. Spektors) LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams <https://tezaurs.lv/>; skatīts 20.06.2022.

Ulmann, C. C. (1872). *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann*. Riga: H. Brutzer & Co.

Vanags, P. (2000). *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.-17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga: Mantojums; Stokholma: Memento.

Vilentas, B. (1579). *Evangelijos bei Epistolos*. Karaliaučiai: J. Osterberger. Pieejams <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=88&page=3>.

VLV – Granta, K., & Pampe, E. (1990). *Vācu-latviešu vārdnīca* (3. izd.). Rīga: Avots.

Vulgate – Vulgate. *The Holy Bible In Latin Language With Douay-Rheims English Translation*. (b. g.). Vulgate.org. The Latin Vulgate Bible. Pieejams <https://vulgate.org/>.

MOMENTANEOUS DERIVED VERBS IN VILENTAS'S TEXTS

**Momentatīvi atvasināti darbības
vārdi Vilenta rakstos**

■ OTSO VANHALA

ABSTRACT

Keywords:

*verbal derivation,
Old Lithuanian,
Baltramiejus Vilentas,
aktionsart,
Vendler classes*

As the first part of the analysis of deverbal verb derivation in the Prussian Lithuanian texts up to the 17th century, I investigated the relationship between the prefixed momentaneous verbs in the “Gospels and Epistles” and in the “Catechism” of Baltramiejus Vilentas. Based on an empirical study of the verbs in their contexts, I allocated each verb under investigation into the Zeno Vendler (1957) classes (state, activity, achievement, accomplishment) and annotated the verbs by valency. After this, I compared the momentaneous derived verbs with their attested unprefixated base verbs which mostly are of the mixed type. Morphologically, it turns out that the mixed verbs are to be seen as primary and not as derivatives as the formant (-ė- or -o-) of the infinitive stem might suggest since there are no attested primary verbs without the formant, e.g. **mokti*, **moksta*. The prefixed momentaneous verbs have the infix/*sta*-formant in the present stem, the prefix in all stems, and additionally no suffix in the infinitive stem in contrast to their base verbs.

Semantically, the base verbs are in the activity and state classes, and their derivatives in the achievement class. By this comparison, the derived achievement verbs are allocated into the class of momentaneous (including ingressives and terminatives) *aktionsart*, derived from their activity and state base verbs.

KOPSAVILKUMS

Pirmajā deverbālo darbības vārdu analīzes daļā Prūsijas lietuviešu tekstos līdz 17. gadsimtam tika pētītas attiecības starp prefiksētiem momentatīviem darbības vārdiem Baltramieja Vilenta „Evaņģēlijos un Vēstulēs” un „Katehismā”. Pamatojoties uz empīrisku pētījumu par darbības vārdiem to kontekstā, katrs pētāmais darbības vārds tika iedalīts atbilstoši Zeno Vendlera (1957) klasifikācijai (stāvoklis, nodarbošanās, sasniegums, izpildījums) un anotēts pēc valences. Pēc tam momentatīvie atvasinātie darbības vārdi tika salīdzināti ar to atveidotiem neprefiksētiem pirmatnīgiem darbības vārdiem, kas pārsvarā ir *tekēti*, *teka* tipa darbības vārdi. No morfoloģijas viedokļa izrādījās, ka *tekēti*, *teka* tipa darbības vārdi jāuzskata par primāriem, nevis atvasinātiem, kā to varētu liecināt nenoteiksmes celma formants (-*é*- vai -*o*-), jo nav atveidotu primāro darbības vārdu bez formanta, piemēram, **mokti*, **moksta*. Prefiksētiem momentatīviem darbības vārdiem ir infikss / *sta*-formants tagadnes celmā, prefikss visos darbības vārda celmos, turklāt atšķirībā no to pirmatnīgiem darbības vārdiem nav sufiksa nenoteiksmes celmā.

No semantikas viedokļa pirmatnīgiem darbības vārdiem piemīt nodarbošanās un stāvokļa pazīme, bet no tiem atvasinātajiem darbības vārdiem – sasnieguma pazīme. Pamatojoties uz šo salīdzinājumu, atvasinātie sasnieguma darbības vārdi tiek iedalīti momentatīvu (ieskaitot ingresīvus un terminatīvus) akcijasarta grupā, kas atvasināti no tiem atbilstošajiem pirmatnīgajiem darbības vārdiem, kam piemīt nodarbošanās un stāvokļa pazīme.

Atslēgvārdi:
darbības vārdu atvasināšana, senlietuviešu valoda, Baltramiejs Vilents, akcijasarts, Vendlera klasifikācija

1. Introduction

As a part of my dissertation project on the deverbal verb derivation in Prussian Old Lithuanian texts up to the 17th century, I studied the verbal derivation in the relatively early Old Lithuanian texts by Baltramiejus Vilentas, namely the “Gospels and Epistles” (*Euangelias bei Epistolas*) and the “Catechism” (*Enchiridion*), both from the year 1579. I use the abbreviations ViE and ViC for these texts, respectively.

I used the text files made publicly available by the Institute of Lithuanian Language (Lietuvių kalbos institutas, LKI) and the Toolbox files for the Catechism created by the SLIEKKAS project of the University of Frankfurt. From these texts, I collected about 460 verbal lexemes derived from a base verb either by means of a prefix or a suffix, and their around 100 base verbs that occur in the ViE and ViC. In this way, the point of view is strictly synchronic although the tendencies found out in ViE and ViC can be seen in the rest of the Old Lithuanian corpus.

The exact interpretation of the semantic characteristics of the Old Lithuanian verbs is based on the context in the texts themselves as well as on the comparison with the original texts of Vilentas's translations: German Luther 1546 and Latin Vulgate Bible translations on the part of the pericopes in the Gospels and Epistles (ViE), the High German and Latin Passion Harmony of Johannes Bugenhagen on the part of the passion harmony in the Gospels and Epistles, and lastly the German and Latin originals on the part of the Catechism (ViC) except for the preface to the Taufbüchlein, where I could not find the corresponding Latin text. It is unclear which edition Vilentas used for the Passion Harmony, but the phrases with the momentaneous verbs do not seem to differ from edition to edition. I used the relatively early edition of 1561.

As a first set of case studies based on the collected data, I examined a group of the known ingressive or inchoative verbs, e.g. *pragysti, pragysta* ‘to begin to sing; to begin to crow’ and *prašukti, prašunka* ‘to cry out, exclaim’ and their relationship to the so called mixed verbs (inf. *-ėti*, prs. *-i/-a*, and inf. *-oti*, prs. *-o/-a*), e.g. *giedoti, gieda* ‘to sing’ and their related root verbs with full grade, e.g. *šaukti, šaukia* ‘to shout’.

2. The theoretical framework for the verbal characteristics

To operationalize the important syntactic and semantic features of the analyzed verbs, I use the Vendler classes¹, reflecting the time reference, or “the internal temporal constituency of the one situation” (Comrie, 1976, 5), and annotation for valency, most importantly transitivity and object complements, reflecting the syntactic features of a verb that potentially change in derivation. The widely used four classical Vendler classes based on telicity and processuality are *state* (atelic, non-processual), *activity* (atelic, processual), *achievement* (telic², non-processual) and *accomplishment* (telic, processual). Although often used for whole utterances including the object of the verb, I limited the usage of the Vendler classes strictly to an abstract lexical characteristic.

All the verbs investigated, both primary and derivative, were assigned into the Vendler classes. By comparing the classes of the base and derivative verb, an aktionsart classification is arrived at, understood in the way used by Aleksandr Isačenko (1962, 386), based on Sigurd Agrell (1908)³, as a special category of derived verbs which have an additional modification in the meaning as opposed to the base verb. While every verb has a verbal character, only derived verbs have an aktionsart. The modification of the meaning is accompanied by the morphological means of an addition of a prefix or a suffix, e.g. *giedoti* ‘to sing’, activity → *pragysti* ‘to start to sing’, achievement.

3. Verbal derivation

The verbal derivation as discussed in this article refers strictly to synchronic derivation as opposed to diachronic. That is, there should be both a clear lexical semantical relation and a formal relation between

¹ First described in the article Zeno Vendler, 1957.

² Vendler doesn't use this term. His characterization of the telic group is that they “proceed toward a terminus which is logically necessary to their being what they are” (Vendler, 1957, 146).

³ Agrell, 1908, 78: “Mit dem Ausdrucke Aktionsart bezeichne ich bisher fast gar nicht beachtete – geschweige denn klassifizierte – Bedeutungsfunktionen der Verbalkomposita (sowie einiger Simplicia und Suffixbildungen), die genauer ausdrücken, wie die Handlung vollbracht wird, die Art und Weise ihrer Ausführung markieren.”

the base verb and the derivative, called the derivational opposition (Urbutis, 1978, 66).

The lexical semantical relation is preserved when there occur changes in valency (e.g. *degti* 'to burn (intransitive)' → *uždegti* 'to light up (transitive)' or in Vendler classes, and the formal relation is preserved when the root stays identical between the base verb and the derivative, or if there occurs a transparent change in the root. Additionally, the derivation can be simply directional, usual with verbs implying motion, e.g. *nešti* 'to carry' → *atnešti* 'to bring'.

4. The case studies

Here I shortly summarize the usage of base verb and derivative pairs in ViE and ViC with examples from the text along with their original text. In the Latin text I have opened most abbreviations, leaving only <&> for “et”. The English translations are from the English Standard Version Bible translation on the part of the Gospels and Epistles and Passion Harmony, and for ViC I used Gordon B. Ford's English translation supplied in his study “The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579). A Phonological morphological and syntactical investigation” (1969).

4.1. *giedoti*

The verb *giedoti* 'to sing' is a good example of a processual and atelic verb, thus being an activity in the Vendler classification. It occurs six times as intransitive and three times as transitive, with an object meaning 'song'. For example:

(1) *Ir potam linxsmas tawa darbob eik / ir giej=me nekure gali **giedoti** / (ViC, 36,6–7)*

Vnd als denn mit freuden an dein werck gegangen / vnd etwa ein Lied gefungen (LKK, 100,2–3)

Postea alacriter ad vocationis tuae operas accedendum est cantato Psalmo (BSLK, 521,29)

'And then go to your work joyful, and you can sing some hymn' (Ford, 1969, 339)

The activity usage makes 8 out of 9 occurrences in Vilentas's texts. There is, on the other hand, one occurrence in an achievement (telic, non-processual) sense:

Passion Harmony, Mark 14:72

(2) *pirm neng gaidys du kartu giedos / vffigifi manes trys kartus* (ViE, 196,4–5)

Ehe der Han zweimal krehet / wirftu mich drey mal verleucken (BLH 1561, 158,13–15)

Priusquam gallus ce=cinerit bis, ter me negabis (BLL 1546, 80,3–4)

'Before the rooster crows twice, you will deny me three times' (ESV)

This above usage (ViE, 196,5) is the same as that of the derivative *pragysti*:

Passion Harmony, Mark 14:30

(3) *ſche nakti neig gaidis du kartu pra=gys / tris kartus manes vffigyfi*. (ViE, 188,19–20)

Heute inn dieſer nacht / ehe denn der Han zwei=mal krehet / wirftu mich dreimal verleucken. (BLH 1561, 138,20–139,1)

hodie in nocte hac priusquam bis gallus cecinerit, ter abnegabis me (BLL 1546, 64,11–13)

'This very night, before the rooster crows twice, you will deny me three times.' (ESV)

The verb *pragysti*, *pragysta* is strictly intransitive (as there is never an object meaning 'song' in the context of the 'rooster' in the texts), and an achievement by its Vendler class. As there is no **gysti* attested in the ViE or ViC, or in any text in the Old Lithuanian corpus⁴, the derivational opposition is with the verb *giedoti*. In comparison to the activity verb *giedoti*, *pragysti* is a momentaneous⁵ verb, a term I use to group together

⁴ See e.g. the lemmata for (*)*gysti* in ALEW and LKŽ.

⁵ Similar term is used also for the suffix category *-telėti (-terėti)*, e.g. Jakaitienė, 1972, 53: "Atlikti labai staigų, tik arkimirką trunkantį veiksmą, nuskytą pamatiniu žodžiu (momentiškumo reikšmė)". Other terms are ingressive (e.g. Ostrowski, 2004) and inchoative.

all the punctual, non-processual verbs regardless of whether they mean the start or the end of a process. By this it follows, that *pragysti* is a momentaneous aktionsart derivative of *giedoti*.

4.2. *šaukti*

Like *giedoti* 'to sing', *šaukti* is also an activity verb, and can occur as transitive or intransitive, as in the example below:

Passion Harmony, Mark 15:13

(4) *Wiel a=nis **šchaukie** / nukrišawok / nukrišawok ghy.* (ViE, 203,14–15)

Sie schrien aber mahl / Creutzige / creutzige jn. (BLH 1561, 177,4–5)

At illi rur(=)sum clamauerunt omnes, Cruci-fige, crucifige eum. (BLL 1546, 104,3–5)

'And they cried out again, "Crucify him."' (ESV)

This kind of occurrence is in the texts, where most of the 26 occurrences are followed by a direct quote. Its derivative *prašukti* is intransitive and an achievement when classified according to the Vendler categories, e.g.

Luke 1:41–42

(5) *Ir Elfbieta buwa Dwaffes schwentos pilna / ir **prafschuka** didziu balsu ir biloia* (ViE, 158,8–9)

Vnd Elisabeth ward des heiligen Geifts vol, vnd rieff laut, vnd sprach (Luther 1546)

et repleta est Spiritu Sancto Elisabeth et exclamavit voce magna et dixit (Vulgata)

'And Elizabeth was filled with the Holy Spirit, and she exclaimed with a loud cry' (ESV)

By the same argumentation as with *giedoti* and *pragysti* above, *prašukti* is a momentaneous verb to its base verb *šaukti*.

4.3. *girdėti*

Also, *girdėti* 'to hear' occurs as both transitive and intransitive, but in most of the 45 cases that I went through in the texts, it is clearly an activity verb:

(6) *Nefa tu girdi šodzīfu tōs mal=dos / kaipo [...] (ViC, 56,9–10)*
Denn du hie hōreft in den worten die=fer Gebet / wie [...]
 (LKK, 146,2–4)
 ‘For you hear in the words of this prayer how [...]’ (Ford, 1969, 379)

Acts 2:8

(7) *Kaipagi mes tada girdime koš=nas fawa liešuwī prigimtaghi?*
 (ViE, 76,12–13)
wie hören wir denn, ein jglicher seine fprache / darinnen wir geboren find? (Luther 1546)
et quomodo nos audivimus unusquisque lingua nostra in qua nati sumus (Vulgata)
 ‘And how is it that we hear, each of us in his own native language?’ (ESV)

The derivative *išgirsti*, occurring 20 times, is exclusively an achievement verb, both transitive and intransitive:

Matt. 9:12

(8) *kaip tatai Iefus ifchgirda / biloia yumpi* (ViE, 173,12)
Da das Jhefus horet, fprach er tzu yn (Luther 1546)
at Iesus audiens ait (Vulgata)
 ‘But when he heard it, he said,’ (ESV)

Matt. 2:22

(9) *Akaip ghys ifchgirda / iog Archelaus Ka=ralumi buwa Szidu šemeie* (ViE, 141,19–20)
Da er aber horete, das Archelaus ym Judifchen land konig war (Luther 1546)
audiens autem quod Archelaus regnaret in Iudaea (Vulgata)
 ‘But when he heard that Archelaus was reigning over Judea’ (ESV)

The verb *išgirsti* is a momentaneous verb to the base verb *girdėti*. In contrast to *pragysti* and *prašukti*, which are verbs of sound, *išgirsti* is

a verb of sensing. This might be the reason for the transitivity of *išgirsti*, and also for the different prefix.

4.4. *veizdėti*

Similarly to *giedoti*, *veizdėti* 'to see' also has a long zero grade in the root in addition to the loss of the infinitive stem formant (-ė- in this case). The verb *veizdėti* occurs 23 times in Vilentas's texts, usually as intransitive with a prepositional complement, and rarely as transitive with a genitive object:

Matt. 22:16

(10) *ir neatboghi ne apie wiena / nefa neweifdi ant weida
βmoniu.* (ViE, 126,5–6)
*vnd du frageſt nach niemand, denn du achteſt nicht das anſehen
der Menſchen.* (Luther 1546)
*et non est tibi cura de aliquo non enim respicis personam
hominum* (Vulgata)
'and you do not care about anyone's opinion, for you are not
swayed by appearances.' (ESV)

John 20:27

(11) *ir weifdek ma=na rankū / ir dūk ranka tawa* (ViE, 139,3–4)
vnd fihe meyne hende, vnd reyche deyne hand her (Luther 1546)
et vide manus meas et adfer manum tuam (Vulgata)
'and see my hands; and put out your hand,' (ESV)

The verb *išvysti* is always a transitive achievement verb occurring very often, 42 times:

John 10:12

(12) *Samdinikas potam kurs ne eſt Piemū / kurio ne eſti awys
tikras / iſchwifſt wilka atenti* (ViE, 65,19–20)
*Ein Miedling, der nicht Hirte iſt, des die ſchafe nicht eigen ſind,
fihet den Wolff komen* (Luther 1546)
*mercennarius et qui non est pastor cuius non sunt oves propriae
videt lupum venientem* (Vulgata)
'He who is a hired hand and not a shepherd, who does not
own the sheep, sees the wolf coming' (ESV)

Passion Harmony, John 19:6

(13) *O kaip ghy Wiriaufieghi kunigai ir tarnai ifchwida / fchau=kie* (ViE, 204,12–14)

Da jnn die Hohenprieſter vnd die Diener ſahen / ſchrien ſie (BLH 1561, 180,18–20)

Cum er-go uidiffent eum pontifices & miniſtri clamabant (BLL 1546, 106,20–107,1)

‘When the chief priests and the officers saw him, they cried out,’ (ESV)

This verb has also other derivatives in the two texts: *pavyzdėti* ‘to look at’, *priveizdėti* ‘to take care of’, *apveizdėti* ‘to provide’. The two last ones with prefixes *pri-* and *ap-*, are transitive activity verbs, with no clear change in valency or Vendler class in relation to the base verb but the basic semantic meaning itself changes, e.g. *veizdėti* ‘to look at’ → *apveizdėti* ‘to provide’. The derivative *pavyzdėti* occurs in similar contexts and similar meaning to *išvysti*:

Luke 1:48

(14) *Nes ghyſ pawifdeia ant pakarniſtes mer=gaites ſawa* (ViE, 158,21–22)

Denn er hat die nydrickeyt ſeyner magd angeſehen (Luther 1546)

quia respexit humilitatem ancillae ſuae (Vulgata)

‘for he has looked on the humble estate of his ſervant’ (ESV)

Mark 7:34

(15) *pawifdeies Danguna atfiduſeia / ir biloia iopi* (ViE, 104,22–23)

vnd ſahe auff gen hymel, ſufftzet vnd ſprach zu yhm / (Luther 1546)

et ſuſpiciens in caelum ingemuit et ait illi (Vulgata)

‘And looking up to heaven, he ſighed and ſaid to him,’ (ESV)

From the contexts and based on the original texts, it ſeems to mean “to turn one’s eyes toward” or “to take a look at”. With only five occurrences of this verb, it is ſtill not completely concluſive, and the riſk of circularity is quite high becauſe the *pa-* prefix tempts to aſſume delimitativeness. The verb is always intransitive, moſtly with the prepoſition *ant*. From

the morphological point of view, it is notable that *pavyzdėti* has the lengthened zero grade in the root but otherwise keeps the morphology of the base verb.

5. Other verbs with the same pattern

From these activity verbs, *giedoti*, *šaukti*, *girdėti*, *veizdėti*, and their momentaneous achievement derivatives *pragysti*, *prašukti*, *išgirsti* and *išvysti* one can already see the pattern: The derivatives have a prefix and a change in the infinitive stem in the form of the zero grade in the root or the loss of the formant *-o-* or *-ė-* in the end of the infinitive stem. Additionally, these verbs have either the nasal infix or the *-sta-* suffix in the present stem. Based on ViE and ViC alone, the present stem is in most cases unattested. Of the momentaneous verbs just mentioned, only *išgirsti* and *išvysti* have their present stem attested in Vilentas's texts, *išgirsta* and *išvysta*, respectively.

Now having four examples of verbs with a somewhat regular pattern, it is easy to see other pairs of base verb and momentaneous derivative with similar changes:

miegoti, *miega* (itr., state) → *užmigti*, *užminga* (itr., achievement)
mokėti, *moka* (tr., state) → *išmokti*, *išmoksta* (tr., achievement)
žinoti, *žino* (tr./itr., state) → *pažinti*, *pažįsta* (tr., achievement)

These verbs are all momentaneous, meaning that they indicate a punctual, non-processual verbal action that has no duration but is only a change of state or an event with a clear endpoint. Although according to Christian Stang (1966, 338) the base meaning given by the nasal infix and the *sta-*suffix is intransitivity, partly also momentaneity, ingressivity, or in his words also perfectivity, intransitivity doesn't seem to be a relevant feature of the prefixed verbs investigated here.

The momentaneous verbs can be divided into smaller categories such as ingressives (*pragysti*, *prašukti*, *išgirsti*, *išvysti*, *užmigti*, *pažinti*) depicting the start of the verbal action signified by the main verb, and

terminatives (*išmokti*), depicting the end point of the verbal action signified by the main verb.

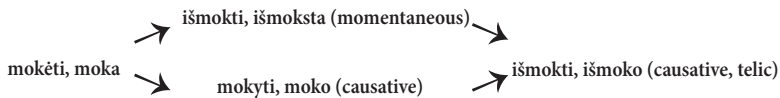
6. Sequence of derivation

Although often found in dictionaries and later texts, the verbs of the type **girsti*, **šukti* are unattested in the Old Lithuanian texts also outside of Vilentas's works. The morphological and semantic factors make it clear that there is a derivational relationship between the verbs of the type *girdėti* and *išgirsti*, *šaukti* and *prašukti*, which shows that the change in the stem form by switching to the zero grade and/or by dropping the affix *-o-*, *-ė-* of the infinitive is a derivational measure. Since the type of **girsti* doesn't exist, it is most reasonable to see the mixed verbs, e.g. *girdėti*, as base verbs, as already suggested by Erdvilas Jakulis (2004, 43).

Additionally, prefixed verbs of the type **išgirdėti* are also unattested in Vilentas's texts and mostly in other Old Lithuanian texts. This supports the notion that prefixation, in the case of the momentaneous verbs, co-occurs with a change in the infinitive stem.

The base verbs are either of the root type like *šaukti*, or mixed verbs. It seems, based on my data, that the causative *-yti*, *-o* verbs are not the bases of derivation for these verbs. Based on this, it remains unclear whether the verbs such as *išmokyti* are based on momentaneous verbs like *išmokti* or the unprefixated causatives such as *mokyti*. It is also possible they are based on both (Urbutis, 1978, 70).

The sequence of derivation would thus be following, with *mokėti* as an example:

PICTURE 1. Visualization: Sequence of derivation

7. Conclusion

From the small case studies, it can be seen that from the synchronic Old Lithuanian point of view the verbs of the type *išgirsti*, *prašukti* cannot be derived from *girsti* and *šukti* as these are unattested in Vilentas's works and in Old Lithuanian texts in general. Instead, they are direct derivatives of the mixed or full grade verbs of the type *girdėti* and *šaukti*. Despite the suffix *-ė-* or *-o-* in the infinitive stem, the mixed verbs do not have a non-mixed verb as the base. Additionally, the prefixation co-occurs with the infixation or the *sta-*stuffix in the present stem, as can be seen from the usual non-existence of prefixed verbs of the type **išgirdėti*. Complex derived verbs with both a prefix and a suffix, e.g. *išmokyti*, are based simultaneously on the prefixed and suffixed verbs of the type *išmokti*, *mokyti*.

From the syntactic point of view, there doesn't seem to be any relevant change in the usage of the momentaneous verbs. By nature, intransitive verbs such as *giedoti* 'to sing' are only compatible with objects meaning 'song', and *pragysti* 'to begin to sing' does not behave differently. Derivatives with a transitive base verb, such as *išvysti* 'to see, to catch the sight of' from *veizdėti* 'to see, to look at' remain transitive.

Semantically, the prefixed verbs of the type *išgirsti* differ clearly from their base verbs in the terms of the Vendler classes. The bases of the verbs in this investigation are activities and states and their derivatives are achievements. In accordance with the concept of lexical aktionsart as used by Isačenko (1962, 386), these verbs form a momentaneous aktionsart to atelic (state and activity) base verbs.

SOURCES

BLH 1561 - [Bugenhagen, J.] *Leiden*
|| vnd || *Aufferstehung vn=||sers*
HErrn JHesu Christi / aus || den vier

Evangelisten / || Durch || D. Johan
Bugenhagen / ... Wittenberg, 1561. <http://gateway-bayern.de/VD16+B+4809>

BLL 1546 – [Bugenhagen, I.] *HISTORIA PASSI ET GLORIFICATI DOMINI noftri lefu Chrifti, ex Euangeli-ftis fideliter contracta, & nunc caftigiffime cum an=notationibus edita. Per D. Iohannem Bugenha=gium Pomeranum. Anno Domini M. D. XLVI. [...]* VVITTEMBERGÆ EXCVDEBAT Iohannes Lufft. Anno M. D. XLVI [1546]. <http://gateway-bayern.de/VD16+B+4731>

ESV – *Bible*. (n. d.). English Standard Version (Digital edition). <https://www.bibleserver.com/>

LKK – [Luther, M.] *ENCHIRIDION || Der Kleine || Catechismus. || Für die gemeine || Pfarherr vnd || Prediger. || D. Mart. Luther. Leipzig, 1547.* <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV012687870>

Luther 1546 – Luther, M. (1929). *Deutsche Bibel 1522–1546 (Luthers Drucktexte). Sechfter Band. Das Neue Testament. Erste Hälfte (Evangelien und Apostelgeschichten). In D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel (6. Band). Hermann Böhlhaus Nachfolger. Weimar: Hof-Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung (Digital edition).* <http://www.lutherdansk.dk/WA/D.%20Martin%20Luthers%20Werke,%20Weimarer%20Ausgabe%20-%20WA.htm>

ViC – [Vilentas, B.] *ENCHIRIDION || Catechifmas || maßas dæl pašpalitu || Plebonu ir Koznadiju / || Wokifchku ließuviu para=||fchits per Daklara Mar=||tina Luthera. || O ifch Wokifchka ließuwia ant || Lietuwifchka pilnai ir wiernai pergul=||ditas / per Baltramieju Willentha || Plebona Karalauçziue ant || Scheindama. || Ifchfpauftas Karalau=||çzui per Iurgi Ofterber=||gera / Metu Diewa || M. D. LXXIX [1579]. <http://old.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=87> (LKI); <https://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/sliekkas/index.html> (SLIEKKAS)*

ViE – [Vilentas, B.] *Euangelias bei || Epiftolas / Nedeliu ir fchwen=||tuju dienofu fkaitomofias / Baßniczo=||fu Chrikçzonifchkofu / pilnai ir wiernai per=||gulditas ant Lietuwifchka Sçodzia / per || Baltramieju Willenta / Plebo=||na Karalauçzui ant || Scheindama. [...]* Ifchfpauftas Karalauçzui per Iurgi || Ofterberga / Metu || M. D. LXXIX [1579]. <http://old.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=88>

Vulgata – *Biblia Sacra Vulgata (Digital edition)*. (n. d.). <https://www.bibelwissenschaft.de>

REFERENCES

Agrell, S. (1908). *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte: ein Beitrag zum Studium*

der indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen. Lund: Håkan Ohlssons Buchdruckerei.

- ALEW – Hock, W., Fecht, R., Feulner, A. H., Hill, E., & Wodtko, D. S. (2019). *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch (ALEW)*. (Version 1.1. Humboldt-Universität zu Berlin. Leicht bearbeitete und verbesserte Fassung des Altlitauischen etymologischen Wörterbuchs (ALEW), erschienen 2015 bei Baar, Hamburg) <https://alew.hu-berlin.de/>
- BSLK – Dingel, I. (Hrsg.) (2014). *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche* (Vollständige Neuedition). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Comrie, B. (1976). *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ford, G. B. Jr. (1969). *The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579). A Phonological morphological and syntactical investigation*. The Hague, Paris: Mouton.
- Isačenko, A. (1962). *Die russische Sprache der Gegenwart, I: Formenlehre*. Halle: VEB Max Niemeyer Verlag.
- Jakaitienė, E. (1972). Dėl priesaginių veiksmažodžių darybinių reikšmių. *Baltistica*, 8(1), 49–54.
- Jakulis, E. (2004). *Lietuvių kalbos tekėti, teka tipo veiksmažodžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LKŽ – Naktinienė, G. (vyr. red.). (2005, atnaujinta versija, 2017). *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. <http://www.lkz.lt/>
- Ostrowski, N. (2004). Dėl išgirsti ir prabilti tipo ingresyvų Daukšos Postilėje. *Baltistica*, 39(1), 55–59.
- Stang, C. S. (1966). *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Urbutis, V. (1978). *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas.
- Vendler, Z. (1957). Verbs and Times. In Z. Vendler, *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, 97–121.

LATVIEŠU VALODAS DIALEKTĀLIE SLĀVISMI DIAHRONISKĀ SKATĪJUMĀ¹

Dialectal Slavic Loanwords of the Latvian Language in Diachronic Perspective

■ **IGORS KOŠKINS**

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropēiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:

*Latvian,
diachrony,
etymology,
Slavic loanwords,
dialect word*

Different aspects of the historical study of Slavisms in the Latvian language can be defined. The problem of distinguishing of a loanword and a native word is relevant, that is, the question of the status of a specific word (a loanword or a native word). There is no certain etymology of some dialectal Slavisms. For example, in the "Latviešu etimoloģijas vārdnīca" ("Etymological Dictionary of the Latvian Language" by Konstantīns Karulis some words that are called Slavisms in the studies of Baltists and Slavists are considered as native lexical elements because they are etymologically related to native words. The article discusses the problem of the origin of Latv. *tēgāt* 'understand, question; speak, tell'. This word is considered as a Slavic loanword. Semantic-etymological and cultural-historical analysis of this word allows us to conclude that the borrowed word *tēgāt* is based on the Old Russian *tjagāti, tjagātisja* (тягати, тягаться) 'judge, sue' < **tęgati* 'pull'. The meaning of the Old Russian verb was formed as a result of narrowing of the meaning of the corresponding word in the language of law. In the semantics of borrowed verb of the Latvian language, the development of ancient meanings is also observed. The word is borrowed in the older period of contacts between the Old Latvian and Old Russian languages. East Slavic lexical elements related to the administrative and legal sphere could be borrowed as a result of political and trade contacts.

Ievads

Dialektālie slāvismi, kas ir izplatīti latviešu valodas izloksnēs, veido atsevišķu slāvismu grupu. Šajā vārdu grupā atrodami tādi slāvu cilmes aizguvumi kā latv. *buca* ‘muca’ < skr. **бѹца* ‘muca’ (mūsdienu kr. *бѹчка*), latv. *tēgāt* ‘izprast, izzināt; runāt, stāstīt’ < skr. *тягѣти* ‘prasīt, jautāt’, latv. *kūds* ‘vājš’ < skr. *худѣ*, kr. *худо́й* vai bkr. *худо́и* (Latgalē), latv. *vuicīt* ‘mācīt’ < skr. **вѣікнѹти*, sal. bkr. *вучыіць* ‘mācīt’, latv. *sads* ‘žogs’, *sūoc* (*sūoda*) ‘augļu dārzs’ < kr. *сад* ‘dārzs; (izl.) žogs’ u. c. (sīkāk sk. Koškins, 2019, 250–280). Kopvalodas un dialektālie slāvismi apkopotī Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta apvidvārdu kartotēkā; šādu slāvismu saraksti atrodami valodnieku pētījumos, vārdnīcās, valodu atlantā (Jānis Endzelins, Konstantīns Karulis, Daina Zemzare, Antoņina Reķēna u. c.) (Turpat). Abu grupu slāvismu diahroniskajā izpētē vērojami līdzīgi aspekti, pirmām kārtām to etimoloģizēšanas problēma un aizgūšanas kultūrvēsturiskā interpretācija. Jāpiebilst, ka slāvu cilmes dialektismu grupā ir izšķirama atsevišķa apakšgrupa – „situatīvie aizguvumi” (Reķēna, 2008, 212, 215). Šādi slāvismi iesakņojušies izloksnēs galvenokārt iekšējo kontaktu jeb divvalodības (trīsvalodības) rezultātā, tie tika lietoti noteiktās leksiski semantiskajās grupās. Piemēram, A. Reķēnas pētījumos aprakstīti Latgales dienvidu izloksnēs reģistrētie ēdienu nosaukumi no krievu, baltkrievu un poļu valodas: *čaja* ‘tēja’ < kr. *чай*, *piška* ‘miklas izstrādājums ar dažādiem pildījumiem’ < kr. *пѣшка*, *kilbasa* ‘no gaļas gatavota desa’ < bkr. *килбаса* vai p. *kielbasa* u. c. (Turpat, 211–246).

Slāvu aizguvuma cilmes analīzē (etimona analīzē) valodnieki saskaras ar nepieciešamību risināt norobežošanas problēmu, t. i., atbildēt uz jautājumu, vai konkrētais vārds ir aizgūtās leksikas vai mantotās leksikas elements. Ir zināms, ka K. Karuļa „Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” (LEV) daži vārdi, kas baltistu un slāvistu darbos dēvēti par slāvismiem, uzskatāmi par mantotās leksikas elementiem, jo tie etimoloģiski saistīti ar pašcilmes vārdiem. Piemēram, latv. *gads*, *svēts*, *svece*, *tirgus*, pēc K. Karuļa domām uzskatāmi par mantotajiem vārdiem; šie vārdi etimoloģiski saistīti ar latv. *svinēt* (*svēts*), *sveķi* (*svece*), *tērzēt*, *tirzāt*, *tērgāt*, izl. *тергѣть* (*tirgus*) (LEV II, 332, 336, 410). Minētie vārdi (*gads*, *svēts*, *svece*, *tirgus*) baltistu un slāvistu darbos dēvēti par slāvismiem. Šādai situācijai, kad pastāv dažādi alternatīvi viedokļi par aizguvuma cilmi, ir divi iemesli. Pirmkārt, baltu un slāvu valodām ir raksturīgi kopīgie

leksiskie elementi, kas atspoguļo šo divu valodu grupu īpašās attiecības diahronijā. Otrkārt, ir skaidrs, ka daudziem latviešu valodas slāvismiem ir jāveic etimoloģiski vēsturiskā rekonstrukcija leksēmas, nevis morfēmas līmenī. Jārekonstruē atsevišķa vārda lietošanas konteksts un saturs, lai būtu skaidrība par vārda onomasioloģisko nozīmi konkrētajā valodas vēstures posmā.

Lai teikto ilustrētu ar konkrētiem piemēriem, rakstā aplūkots vārds *tēgāt* ‘izprast, izzināt; runāt, stāstīt’, kas ietilpst dialektālo slāvismu grupā.

Slāvisms *tēgāt*

Latv. izl. *tēgāt* ‘izprast, izzināt; runāt, stāstīt’ uzskatāms par slāviskas cilmes aizguvumu, pamatā ir skr. *tjagāti/тягáту* ‘prasīt, jautāt’ (ME IV, 170; LEV II, 383).

Latviešu darbības vārdam *tēgāt* [tēgāt] Kārļa Milenbaha un J. Endzelina „Latviešu valodas vārdnīcā” (ME IV, 170) reģistrētas šādas saskatītas saistītas nozīmes: ‘(aus)forschen, (aus)fragen [izprast, izzināt]’, ‘etwas genau besprechen, erwägen [sīki apspriest, apsvērt]’ (ME IV, 170). Vārdnīcā dotie lietojuma piemēri norāda uz to, ka vārds ir runas verbs un apzīmē izziņāšanas procesu: „*kur tu dabūji? kā tu varēji?*” *tā vien māte tēgājusi; es tuo tēgāšu, kamēr iztēgāšu, ich werde darnach so lange forschen, bis ich es werde erforscht haben; viņš gāja un naca, reizām pazuda uz vēselām dienām, bet neviens par viņu netēgājās, nerūpējās* (Turpat). Vārds nav reģistrēts „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (LLVV). Kā apvidvārds verbs *tēgāt* atrodams „Latviešu konversācijas vārdnīcā” ar nozīmes skaidrojumu: ‘izprašņāt, tirdīt’, ‘plāpāt, aprunāt; runāt’ (LKV), kā arī K. Karuļa vārdnīcā, kurā norādīta nozīme ‘prašņāt; runāt, tenkot’ (LEV II, 383). Vārds (verbs bez priedēkļa un priedēkļverbs) sastopams izloksnēs ar līdzīgām nozīmēm: *tēgāt* ‘prašņāt, uzzināt’ (Limbažos) – *viņš grib tēgat pa citim; iztēgāt* ‘izprašņāt’ (Vainižos) – *es nemētejas aparīt un ne-iztēga nābuŗgs par viņ dzīu* (Apv.).

Vārdam *tēgāt* K. Karuļa vārdnīcā norādīta alternatīvā mantotā vārda etimoloģija (LEV II, 383; I, 460). Vārdnīcas autors norādījis uz pašcilmes vārdiem, kuri pēc viņa uzskatiem varētu būt etimoloģiski saistīti ar verbu

tēgāt. Tie ir kopējas leksiski semantiskās grupas vārdi, no kuriem daži ir dialektālie vārdi, citi sastopami literārajā valodā: latv. *ķengāt* ‘schmähen, schimpfen, besudeln [celt neslavu, lamāt]’ (ME II, 365), ‘ļoti rupji, aizskarošī apvainot, apmelot (kādu); pulgot’ (LLVV IV, 532); latv. *tenkot* ‘izplatīt tenkas, parasti sarunā’ (LLVV VII₂, 498), latv. *tenkot*, izl. *tenkt* ‘schwätzen [pļāpāt]’ (ME IV, 164), latv. *tincināt* ‘viel Worte machen mit Reden, Fragen, Danken; ausforschen; scharf nachfragen, mit eindringenden Reden quälen [daudz runāt, vaicāt; prašņāt; izjautāt, mocīt ar vārdiem]’ (ME IV, 192), ‘vairākkārt, neatlaidīgi (kādam, ko) jautāt’ (LLVV VII₂, 543), izl. *tīcināt* ‘mit Zwang, quälend anfragen, ausforschen [neatlaidīgi jautāt, mocīt ar jautājumiem, prašņāt]’ (ME IV, 199; Apv.); latv. *tēkāt* ‘izprast, izzināt’ (LEV II, 385; ME IV, 170). Vārdam *ķengāt* pamatā ir rekonstruētais verbs **tengt* > **tengāt*; fonētiskās pārmaiņas *t > t’ > ķ* ir notikušas emocionāli pastiprinātas palatalizācijas rezultātā (LEV I, 460). Salīdzinot minētās darbības vārdu fonētiskās formas, ir vērojama baltu valodās bieži sastopamā līdzskaņu mija *g/k* (LiEW II, 1072). Turklāt visās formās ir saglabājies savienojums ar tautosillabisku nazālu līdzskani [ŋ], kas nozīmē, ka šīs formas ir izveidojušās no kursiskajām izlokšnēm vai ir ekspresīvie veidojumi (LEV II, 391). Pēc K. Karuļa uzskata, verbu *ķengāt*, *tenkot*, *tenkt* pamatā ir ie. **teng-* ‘domāt, just’; runāšanas semantika ir nozīmes attīstības rezultāts: ‘domāt’ > ‘zināt, pazīt’ > ‘ieskaidrot’ > ‘teikt; pļāpāt; apmelot’ (LEV I, 460; II, 391). Atzīmējams, ka šādas alternatīvās etimoloģijas ietvaros arī vārda *tēgāt* pamatā ir minētā indoeiropiešu sakne, jo vārdnīcas autors uzskata, ka **teg-/tēg-* ir saknes **teng-* variants (LEV I, 460; II, 383). Dažādu indoeiropiešu valodu domāšanas verbu pamatā ir ie. **tong-/teng-* ‘denken, fühlen [domāt, just]’ (IEW, 1088), piemēram, latīņu *tongeō*, *tongēre* ‘zināt, prast’, senaugšvācu *denchan* ‘domāt’ (LaEW, 784), vācu *denken* ‘domāt’ u. c. Turklāt, indoeiropiešu pirmvalodas etimoloģiskajā vārdnīcā norādīts, ka latv. *tīcināt* ‘prašņāt’, *tenkāt* ‘pļāpāt’ arī etimoloģiski saistīti ar šo sakni (IEW, 1088). Tomēr nevar apstiprināt ar minētās vārdnīcas datiem, ka pastāvēja indoeiropiešu saknes varianti **teng-/tēg-*. Līdz ar to formāli grūti saistīt ar šo sakni vārdu *tēgāt*, kaut gan verbs ietilpst kopējā leksiski semantiskajā grupā. Nav iespējams apstiprināt arī to, ka abu variantu formāla saistība būtu skaidrojama ar pirmbaltu un senlatviešu skaņu pārveidojumiem vai ar skaņu miju (Rudzīte, 1993; Endzelīns, 1938, 36). Domājams, ka vārds *tēgāt* un minētie verbi savā starpā saistīti nevis etimoloģiski, bet kā

semantiskās paralēles. Pirmslāvu vārds **tęgati* > skr. *tjagāti/тягáтu* saistāms ar citu indoeiropiešu sakni un nozīmi (sk. tālāk).

Vārds *tęgāt* uzskatāms par aizguvumu fonētisku apsvērumu dēļ. Senkrievu vārda *tjagāti/тягáтu* pamatā ir pirmslāvu saknes forma *tęg-* < **teng-*, senkrievu skaņa [ʼa] < [**ę*] (nazālais patskanis) tika aizstāta ar senlatviešu skaņu [**ē*]. Līdzīga skaņu substitūcija vērojama citos senākā laika aizguvumos, piemēram: latv. *svēts* [svæ:ts] < skr. *svjatu/святъ* (psl. **svętu* ‘svēts’), latv. *grēda* [græ:da] ‘iegarens krāvums; kaudze’ < skr. *grjada/грядá* (**grędá*) ‘baļķis; kārts’ (Koškina, 2019, 260–263). Mantotos vārdos savienojumi ar nazāliem līdzskaņiem pārveidojušies par divskaņiem vai gariem patskaņiem ([en] > [ie], [in] > [i] u. c.) (Rudzīte, 1993, 303–306). Šādas fonētiskās pārmaiņas vērojamas, piemēram, latv. izl. *tīcināt*, sal. literārajā valodā *tiñcināt* [tiñcināt]. J. Endzelina uzskats par vārdu *tęgāt* kā aizguvumu (ME IV, 170) balstīts uz fonētisko kritēriju. Ir svarīgi izsekot šī vārda aizgūšanas cēloņiem un apstākļiem, jo gan latviešu, gan senkrievu darbības vārda nozīmes nesakrīt ar mūsdienu krievu valodas attiecīgā darbības vārda nozīmi, sal. kr. *tjagát’/тягáть* ‘plūkt, raut’, kr. *tjagát’sja/тягáться* ‘mēroties spēkiem; (novēc.) tiesāties, prāvoties; vilkties’, kr. *tjanút’/тяnúть* ‘stiept, vilkt’ (KLV II, 855–856).

Vārda etimoloģiski semantiskā un kultūrvēsturiskā analīze ļauj secināt, ka aizguvumam *tęgāt* pamatā ir senkrievu vārds *tjagāti/тягáтu*, *tjagátisja/тягáтися* ‘tiesāt, tiesāties’ < **tęgati* ‘vilkt, uzvilkt’. Norādītā pirmslāvu verba semantika mūsdienu krievu valodā saistīta ar citu verbu – *tjanút’/тяnúть* < **tęgnoti*.

Verbs *tjagāti* ‘tiesāt, tiesāties’, kā arī lietvārds *tjaža/тяжа* ‘tiesas strīds, tiesas prāva’ < **tęža* vairākkārt sastopami senkrievu rakstu valodas lietišķos tekstos kā juridiskās terminoloģijas vārdi. Turklāt verbs minētajā nozīmē atrodams arī krievu–vācu sarunvārdnīcās, kuru tapšanas vēsture atspoguļo Baltijas jūras reģiona valodu kontaktus.

Verba semantikā vērojama nozīmes attīstība: ‘prašņāt, izzināt’ (vispārinātā nozīme) → ‘strīdēties’ → ‘tiesāt, tiesāties’ (konkrētāka nozīme tiesību valodā). Senslāvu valodā, kas ir pirmā slāvu rakstu valoda, reģistrēts priedēkļverbs (ar līdzskaņu miju) – *istędzati* < **tędzati*, **tęzati* ‘izzināt, noprotināt, izmeklēt’, kā arī attiecīgais lietvārds *tęža*, *tęžь* ‘ķilda, strīds;

tiesāšanās' (ESJS, 961–962). Izmaila Srezņevska (*Izmail Sreznevskij*) senkrievu valodas vārdnīcā norādītas vārda *тѣжа/тѣжа* šādas nozīmes: 'prāva; iztiesāšana; tiesa; ķilda; strīds, naidis' (SDRJA III, 1099–1100). Atzīmējams, ka verbs *iztjazát'sja/устязаться* 'strīdēties, spriest' atrodams arī krievu valodas rakstu pieminekļos, kuri pēc savas izcelsmes saistīti ar seno Pleskavu (POS XIII, 350).

Atgriezeniskais darbības vārds *tjagáti(sja)/тягáти(ся)* 'tiesāties' sastopams 1463.–1465. gada rakstā – Pleskavas kņaza vēstulē Rīgai („Gramota pskovskogo knjazja Ivana Aleksandroviča”). Šis raksts ir viens no senkrievu valodas tekstiem, kuru rašanās un saturs atspoguļo senos kontaktus starp Livoniju un Krievzemi. Vēstulē Pleskavas kņazs sūdzas par Rīgas tirgotāju uzvedību Pleskavā un viņu attieksmi pret vietējiem tirgotājiem: *И мы ѿтвечали Иволту: мы тебе с тымы людмы судъ дадимъ по пскои послине. И внѣ ѿтвечаль: язъ приехалъ въ Пско(въ) не тѣгатсе* 'Un mēs atbildējām Ivoltam: mēs rīkosim tev tiesas prāvu ar tiem cilvēkiem saskaņā ar Pleskavas paradumu. Un viņš [Ivolts] atbildēja: Es neesmu atbraucis uz Pleskavu tiesāties' (Obnorskij & Barhudarov, 1952, 165–166). Citā juridiskajā tekstā – Pleskavas tiesu grāmatā („Pskovskaja sudnaja gramota”, 14. gadsimta 2. puse – 15. gadsimts) lietots gan analizētais verbs, gan atvasinātais priedēkļverbs *roztjagátisja*: *А кто с кимъ рѡстѣжуться в земли или о борти, да положатъ грамоты старыя [...]* 'Un tiem, kuri tiesāsies par zemi vai bišukoku, jāuzrāda vecie raksti [...]' (Obnorskij & Barhudarov, 1952, 206–209). Pleskavas tiesu grāmatā uz verba *tjagátisja* nozīmi 'tiesāties' norāda arī vārda lietošanas konteksts: blakus verbam atrodams lietvārds skr. *orúdije/orудие* 'lieta', 'tieslietas': *А посаднику всако(му) за друга ему не тѣгатсе впро(ч) своего впруди(а)* 'un katram pilsētvaldim jāveic iztiesāšana attiecībā uz savu lietu (kas ir viņa jurisdikcijā)' (Kartoteka POS).

Ārzemnieku sastādītās krievu-vācu sarunvārdnīcas, kas atspoguļo valodu kontaktus Baltijā un Krievzemes ziemeļrietumu areālā, palīdz rekonstruēt devējvalodas vārda vēsturisko nozīmi. Anonimajā sarunvārdnīcā „Ein Rusch Boeck...” („Krievu grāmata...”) minēts analizētais verbs un tā ekvivalenti viduslejasvācu valodā – skr. *tegatse* / vlv. *rechten*, skr. *tegatsa* / vlv. *tho recht gaen*: *Neday boch ys sylnym Borotsa da Isbohatym tegatsa / Gott gewo nicht mit Einem starcken Rungen Vnd mit Einem Reichen tho*

recht gaen (Fałowski, 1994, 24, 72, 194). Sal.: vlv. *rechten, richten* ‘als Richter entscheiden; verurteilen, strafen; ein Urteil vollziehen, hinrichten [notiesāt, piespriest; sodīt; izpildīt tiesas spriedumu]’, *recht* ‘Gericht, rechtliche Verhandlung und Entscheidung [tiesa, iztiesāšana]’ (Lübben, 1995, 294, 300).

Verbs *tjagatisja* ‘tiesāties’, lietvārds *tjaža* ‘iztiesāšana, tiesas strīds’ kā tiesību valodas vārdi bieži sastopami miera līgumu tekstos senkrievu valodā (13. gadsimtā), kas saistīti ar attiecībām starp Livoniju, Hanzas savienību un Krievzemi (Polocku, Novgorodu). Piemēram, abi vārdi norādītājās nozīmēs sastopami 1265. gada miera līgumā starp Polockas kņazu Izjaslavu un Livonijas mestru un Rīgu: *а кому с кымъ тѣжа су(ѡ) даму безъ перевода [..] а где кому годно ту тѣжетьса* ‘un tiem, kam būs tiesas strīds ar kādu, jāļauj prāvoties bez pārceļšanas [..] un tiesā tajā vietā, kurā [viņi] vēlas’ (LVVA). Miera līgumu tekstos viduslejasvācu valodā senkrievu vārdam *tjaža* atbilst vlv. *sake* ‘Rechtssache, Prozeß [tiesas lieta, prāva]’ vai vlv. *twist* ‘Zwist [kildas, strīds]’ (Lübben, 1995, 313, 423).

Senlatviešu un austrumslāvu kontaktu laikā vārdam *tjagati* bija raksturīgas divas savstarpēji saistītās nozīmes – ‘prasīt, jautāt, izzināt’ un ‘tiesāties’. Salīdzinot ar K. Milēnbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā” latviešu izlokšņu vārdam *tēgāt* reģistrētajām nozīmēm (sk. iepriekš), ir redzams, ka latviešu aizgūvumam un senkrievu vārdam ir kopīgā nozīme ‘izprast, izzināt’. Šī nozīme ir vispārīga. Tajā vārds nevarēja būt aizgūts, jo aizgūšanas cēloņi un faktori parasti saistīti ar noteiktiem vēsturiskiem apstākļiem. Domājams, ka vārda *tēgāt* aizgūšanu veicināja senlatviešu un austrumslāvu politiskie un tirdzniecības kontakti, kuru rezultātā tika aizgūti ar administratīvo un juridisko sfēru saistītās leksikas elementi. Šādi vārdi ienākuši valodā, apzīmējot jaunus sociālās dzīves jēdzienus, kaimiņzemes administratīvās pārvaldes un sabiedriskās iekārtas reālījas (Koškina, 2019, 255–256). Šīs grupas aizgūvumi varēja izplatīties austrumbaltu teritorijā Senās Krievzemes kņazu karagājienu rezultātā (Švābe, 1926, 24–25). Vēsturnieks Arveds Švābe, pētot pagastu vēsturi Latvijā (latv. *pagasts* < skr. *nozócmъ*), rakstīja: „Acīmredzot latgaļu zemes iedalījumu pagastos vāci jau atrada sev priekšā tāpat kā daudzus citus krievu institūtus [..] pagasts nav vienīgais institūts, kurš jau pirms vāciem bij kopējs latvijiem un krieviem” (Švābe, 1926, 25).

Austrumslāvu vārda *tjagati/тягати* pamatā ir pirmslāvu sakne **tęg-* < **teng-* ‘vilkt, uzvilkt, stiept’ (Machek, 1971, 633). Senkrievu darbības vārda nozīme ir izveidojusies nozīmes sašaurināšanās un semantiskās specializācijas rezultātā tiesību valodā: skr. *тягати, тягатица* (**tęgati*) ‘vilkt, uzvilkt’ > ‘izprast, izzināt’ > ‘tiesāt, tiesāties’; sal. *vilkt* ‘pieliekt spēku, vedot (parasti aiz rokas), panākt, ka (cilvēks) seko, iet līdzi’ (LLVV). Latviešu valodas aizgūtā darbības vārda semantikā arī vērojama senās nozīmes attīstība.

Savukārt pirmslāvu vārda pamatā ir ie. **teng^h-* ‘vilkt, uzvilkt, sasprindzināt’ (IEW, 1067; ESJS, 961–962; LEV II, 383). Forma **tengō-* ‘ziehe, spanne [velku, uzvelku]’ atrodama arī Reinholda Trautmaņa (*Reinhold Trautmann*) baltu un slāvu valodu salīdzināmajā vārdnīcā „Baltisch-slavisches Wörterbuch” (Trautmann, 1970, 318). Vārdnīcā kā saknes refleksi norādīti slāvu valodu vārdi, kā arī paralēles irāņu valodās. Iepriekš minētie latviešu kopvalodas un izlokšņu vārdi (*ķengāt, tenkot, tenkt, tincināt, tīcināt*) etimoloģiski saistīti ar citu sakni – ie. **teng-/tong-* ‘domāt, just’ (sk. iepriekš). Nozīme ‘izprast, izzināt’ varēja attīstīties gan uz sākotnējās nozīmes ‘vilkt, uzvilkt’ pamata (slāvu valodu vārdi), gan uz sākotnējās nozīmes ‘domāt, just’ pamata (latviešu valodas vārdi). Tālākā nozīmes ‘izprast, izzināt’ attīstība noveda pie nozīmēm, kas saistītas ar runāšanas procesu. Šai sakarā jāpiebilst, ka runas verbi etimoloģiski varētu būt saistīti ar dažādiem jēdzieniem.

Vārdu latv. izl. *tēgāt*, skr. *tjagati/тягати* etimoloģiski semantiskā un kultūrvēsturiskā analīze ļauj apstiprināt J. Endzelīna uzskatus par vārdu *tēgāt* kā aizguvumu. Aizgūšanas ceļi un faktori ir saistīti ar senajiem latviešu un austrumslāvu kontaktiem.

SAĪSINĀJUMI

bkr. – baltkrievu

ie. – (pirm)indoeiropiešu valoda

izl. – izlokšņu forma vai vārds

kr. – krievu

latv. – latviešu

p. – poļu

skr. – senkrievu valoda

vlv. – viduslejasvācu

LITERATŪRA

- Apv. – LU Latviešu valodas institūta apvidvārdu kartotēka.
- Endzelīns, J. (1938). *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- ESJS – Janyšková, I. (red.). (2012). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Seš. XVI). Brno: Tribun EU.
- Fałowski, A. (Ed.). (1994). “*Ein Rusch Boeck...*”: *Ein Russisch-Deutsches anonymes Wörter- und Gesprächsbuch aus dem XVI. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- IEW – Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (I Band). Bern, München: Francke.
- Kartoteka POS – *Kartoteka Pskovskogo oblastnogo slovarja s istoričeskimi dannymi*. Leningrad (Sankt-Peterburg): LGU (SpbGU). [Pleskavas apvidvārdu vārdnīcas kartotēka]
- KLV – *Krievu-latviešu vārdnīca / Russko-latyšskij slovar’* (I–II sēj.). (1959). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Koškins, I. (2019). Latviešu valodas kontakti ar slāvu valodām. In A. Rožkalne (atb. red.), *Latvija: kultūru migrācija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 250–280.
- LaEW – Walde, A. (1910). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. (2. Aufl.). Heidelberg: C. Winter.
- LEV – Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (I–II sēj.). Rīga: Avots.
- LiEW – Fraenkel, E. (1962–1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (I–II sēj.). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LKV – Švābe, A., Būmanis, A., & Dišlers, K. (red.). (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca* (XXI sēj.; 168 burtnīcas). Rīga: A. Gulbja apgāds. (Papildināts faksimilizdevums, XXII sēj., 2000–2004) Pieejams <https://tezaurs.lv/>.
- LLVV – Ceplītis, L. (atb. red.). (1972–1996). *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (I–VIII sēj.). Rīga: Zinātne. Pieejams <https://tezaurs.lv/llvv>.
- Lübben, A. (1995). *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. (Vollendet von C. Walther. Repr. Nachdruck.) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LVVA – Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 673. fonds, 4. apraksts, 4. lieta.
- Machek, V. (1971). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia nakladatelství Československé akademie věd.

- ME – Milenbahs, K. (1923–1932). *Latviešu valodas vārdnīca* (I–IV sēj.). (Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns) Rīga: Izglītības ministrija.
- Obnorskij, S., & Barhudarov, S. (1952). *Hrestomatija po istorii russkogo jazyka* (I daļa) (2. izd.). Moskva: Gosudarstvennoe učebno-pedagogičeskoe izdatel'stvo.
- POS – Larin, B. et al. (red.). (1967–2016). *Pskovskij oblastnoj slovar' s istoričeskimi dannymi* (vyp. I–XXVI). Leningrad (Sankt-Peterburg): LGU (SpbGU).
- Reķēna, A. (2008). *Raksti valodniecībā* (I daļa). Liepāja: LiePA.
- Rudzīte, M. (1993). *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne.
- SDRJA – Sreznevskij, I. (1989). *Slovar' drevnerusskogo jazyka* (I–III sēj.). Moskva: Kniga. (Pirmizdevums: 1893–1912)
- Švābe, A. (1926). *Pagasta vēsture, I: Līdz krievu laikiem*. Rīga: J. Rozes apgādība.
- Trautmann, R. (1970). *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (Pirmizdevums: 1923)

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

PEDERSEN AND BALTICUM (DID THE *RUKI*-RULE AFFECTED PROTO-BALTIC?)

Pedersens un Baltija.
(Vai *ruki* likums ietekmē
baltu pirmvalodu?)

- **ONDŘEJ ŠEFČÍK** (ONDRŽEJS ŠEFČĪKS)

ABSTRACT

Keywords:
Baltic languages,
Pedersen's law,
ruki-rule,
depalatalizations

Pedersen's law describes the development of the IE *s after *i, u, r, k, causing the shift of IE *s into *š. The process is well known from Indo-Iranian and Slavic. The process also affects Lithuanian but not Latvian or Old Prussian. The paper demonstrates that the Baltic area was fully affected by the *ruki*-rule; the "defective" results in the Baltic languages are results of secondary depalatalizations. The paper also provides examples of similar processes affecting "Pedersen's" sibilant in other *satəm*-languages.

KOPSAVILKUMS

Atslēgvārdi:
baltu valodas,
Pedersena likums,
ruki likums,
depalatalizācija

Pedersena likums apraksta IE *s attīstību tā savienojumos ar *i, u, r, k, kas izraisīja IE *s pāreju uz *š. Šis process ir labi zināms indoīrāņu un slāvu valodās. Tas ietekmējis arī lietuviešu, bet ne latviešu un senprūšu valodu. Rakstā atklāts, ka baltu valodu areālu pilnībā skāris *ruki* likums; „defektīvie” rezultāti baltu valodās ir sekundāro depalatalizāciju sekas. Rakstā minēti arī piemēri par līdzīgiem procesiem, kas ietekmējuši „Pedersena” sibilantu citās *satəm* valodās.

1. Pedersen's Law in general

Pedersen's first law¹ (i.e., the *ruki-law*) was first formulated by Holger Pedersen (Pedersen, 1895, esp. pp. 74–87) for Common Slavic, and it was recognized as a phenomenon also within the development of the Indo-Iranian (cf. Meillet, 1922; Martinet, 1951; 1955, 237–238; Burrow, 1955, 79–80) and Baltic languages (specifically: Lithuanian, since Latvian and Prussian seemed to be free of any *ruki*-rule influence). The operational area of the law is roughly equal or lesser to that of the *satəm*-languages²; it is unknown if both phenomena are related or not (e.g. Martinet, 1951, 92 assumes the relationship, however, the relation is not generally accepted).

Since the application of the rule in Proto-Armenian and Proto-Albanian is hard to establish, we will focus only on the Indo-Iranian and Balto-Slavic languages, where data are securely attested.

The triggers of the transformation are usually summed up by the shortcut *ruki*, being equal to IE **ī*, **ū*, **r/r* and **k^(w)*; the shortcut gives the law its alternative name. However, it should be noted that the number of triggers varies: in Indic, the alternation is known even after IE **l*, cf. OIA *pāśyá-* 'stone' and Germ. *Fels* 'rock' (< **pels-*); OIA *bhāṣā* 'speech' and Lith. *baĩsas* 'voice' (< **b^hel-s*) (cf. Burrow, 1955, 97). We have to add that Pedersen's Law operates in Avestan³ often even after *p*: OAv. *hafšī* 'keep' (< IE **sep-*; LIV², 629–630; Cheung, 2007, 378–380); YAv. *hangərfsānē* 'seize' (< **√g^hrebH₂-/g^hreb^h-* (?); LIV², 201; Cheung, 2007, 119–121); cf. Hoffmann & Forssman, 1996, 105.

It is even more interesting that we lack any persuasive argument why exactly the *ruki*-triggers caused the transformation – it seems there is no

¹ Another Pedersen's Law concerns the retraction of accent in words of more than two syllables within mobile paradigms of nominal lexemes (for the introductory discussion of the second law, see Collinge, 1985, 147–149).

² The split of the IE **s* at least after IE **r* is possible in Armenian, cf. Winter, 1955, 7; Beekes, 2003, 169–170; Godel, 1975, 77; Martirosyan, 2010, 709–710; Macak, 2017, 1057–1058. The situation in Proto-Albanian is impossible to establish since even old IE **s* later underwent palatalization (cf. Jokl, 1963, 127; Demiraj, 1997, 56; Orel, 2000, 61–62; Schumacher, 2013, 258–265; de Vaan, 2018, 1746).

³ Since the Old Persian data has no examples of **ps*-clusters, we cannot state if this process affected Old Persian or not.

known common denominator of the process (cf. Neville Edgar Collinge, 1985, 143-144 for the older literature; Theo Vennemann (1974) tries unsuccessfully to determine the natural class; Linda Longrich (1998, esp. pp. 27-35), tries to establish a natural acoustic class, with *r* being the strongest trigger, *i*, *k* the middle-strength triggers and *u* being the weakest - her contribution also did not receive general acceptance, and nor did those by Collinge or Vennemann).

The **problematic points** were and still are:

- 1) the **context of the rule** (i.e., triggers themselves and phonemes following the sibilants affected by Pedersen's Law);
- 2) the **secondary processes** affecting the outcomes of the rule;
- 3) the **dialectal extension** of the rule, here especially in the Baltic area.

In this paper we will try to sketch the mechanism of Pedersen's Law in Proto-Baltic and to reconstruct further processes which have afflicted its outcomes later.

2. Pedersen's Law in Baltic

The mechanism of Pedersen's Law in Baltic was already recognized by Pedersen himself (Pedersen, 1895).

First, let us overview the elementary examples (and counter-examples) of Pedersen's law in the Baltic. We have to repeat the known 'dialectal discrepancy': any positive data for outcomes of the *ruki*-rule in Baltic are from Lithuanian, both Latvian and Prussian⁴ seemingly have no outcomes of it:

- *r + s*: Lith. *viršūs*, Latv. *viršus* 'upper part, top' (cf. OCS *vr̥xъ* 'hill'); OLith. *širšuō* 'hornet, wasp', Latv. *širsenis*, *širsuonis*, *širsuons*, Pruss. *sirsilis* 'hornet' (cf. OCS *sr̥v̥šenъ* 'hornet'); Lith. *pirštas*, Latv. *pirst*, Pruss. *pirsten* 'finger' (cf. OCS *pr̥stvъ* 'finger');

⁴ For the extinct Baltic language, we use the term Prussian without further specification because so-called Low and High 'Prussian' are not directly related since being the German dialects spoken later in the same area.

- $\acute{K} + s$:⁵ Lith. *ašis*, Latv. *ass*, Pruss. *assis* ‘axle, axis’ (cf. OCS *osb* ‘axle’); Lith. *lašišà, lašis*, Latv. *lasis*, Pruss. *lalasso* [instead of **lasasso*?⁶] ‘salmon’ (cf. Cz. *losos*, ON *lax* ‘salmon’, Toch B *laks* ‘fish’).

But note that productive examples from the derivation and flexion for IE **Ks* and **Kʷs* usually lead towards *ks* (cf. Lith. fut. *jùngsiu*, pr. *jùngiu* ‘yoke up’; OIA *yunákti* ‘harness’, L. *iungō* ‘join’ < IE * $\sqrt{j}eug$ -; cf. IEW, 508–510; Fraenkel, 1962–1965, 196–197; LIV², 316; Smoczyński, 2007, 237–238; Derksen, 2015, 214; Lith. fut. *liksiu*, pr. *liekù* ‘hold, keep’, Latv. fut. *liks*, pr. *liekt* ‘leave, lay, put’ < IE * $\sqrt{le}ikʷ$ -; OIA *rikthās* ‘protrude beyond’, L. *līquī* ‘leave’; cf. IEW, 669–670; Fraenkel, 1962–1965, 372; Karulis, 1992 I, 535–536; LIV², 406–407; Smoczyński, 2007, 355–356; Derksen, 2015, 287) but the old IE clusters in the unproductive positions were metathesized to *sk* (cf. Lith. *skùta*, Latv. *skūt* ‘shave’, Gr. ξύω ‘scratch’, OIA *kšurá-* ‘razor’; cf. Stang, 1966, 95–96):

- $i + s$: Lith. *maišas* ‘bag, sack’, Latv. *màiss*, Pruss. *moasis* ‘bellows’, OCS *měxъ* ‘bellows’; Lith. *riėšutas*, Latv. *riėks*, ‘nut’ (cf. OCS *orěxъ* ‘nut’);

but:

- Lith. *visas*, Latv. *viss*, Pruss. *wissa-* ‘all’ (cf. OCS *vъsbъ* ‘all’); Lith. *lysė*, Pruss. *lyso* ‘(garden) bed’ (cf. OCS *lěxa* ‘row, furrow’);
- $u + s$: Lith. *aušrà* ‘dawn’ (Latv. *àustra*, OCS *utro* ‘dawn, morning’); Lith. *ėpušė, àpušė* ‘aspen’ (Latv. *apse*, Ru. *osína*, OHG *aspa*); Lith. *vėtušas* ‘old, archaic’ (cf. OCS *vetěxъ* ‘old, archaic’);

but:

- Lith. *ausis*, Latv. *àuss*, Pruss. *āusins* ‘ear’ (cf. OCS *uxo*, L. *auris* ‘ear’); Lith. *saūsas*, Latv. *sàuss*, Pruss. *sausā* ‘dry’ (cf. OCS *suxъ* ‘dry’).

As we have written above, it was already Pedersen himself (Pedersen, 1895) who first assumed that the rule affected even the Baltic continuum to the same extent throughout the whole area, though he was aware of discrepancies and a general lack of regularity of the rule in the Baltic

⁵ All examples show an original cluster $\acute{K}s$, not *Ks* (cf. Stang, 1966, 95–96). The outcome of $\acute{K}s$ is in Lithuanian *oš*, in Latvian *os*.

⁶ Derksen, 2015, 274–275.

(in fact, in Lithuanian). Similarly, Jan Otrębski (1954, 32) considers the development to be originally functional in all four contexts if IE *s was followed by *i*, but later partially undone after *i/u* (though in contrast, the universality of the law is assumed in Otrębski, 1958, 301–302, 309). Jan Michał Rozwadowski (1961, 100–101) and Oswald Szemerényi (1957, 106–107) argue for all-contexts change, later re-archaized (a case of a partial regression), and they strongly argue for the universality of the *ruki*-rule in Baltic, not only in Lithuanian. Similarly, Henning Andersen later assumes and emphasizes the structural reasons to assume original *satəm*-unity of the process called Pedersen's Law and offers models of the assumed levelling due to morphology (Andersen, 1968, 183–185). The old 'universal' application of the rule is supported by Frederik Kortlandt (1980, 245) and Wojciech Smoczyński (2001, 22). Daniel Petit (2018, 1649) surprisingly does not state anything on this question.

In contrast, Janis Endzelin (1923, 110; 1939, 107–115), and Ernst Fraenkel (1950, 113–114) defended the thesis that the Baltic/Lithuanian extension of the law was limited to the context of **r*, *k* only and that Lithuanian examples on the effectuation in context either of **i* or *u* have other etymologies. Vittore Pisani (1947) even restricts the extension of the law to the context of **r*; in this, he is later followed by Alfred Senn (1966, 82).

Simas Karaliūnas (1966) proposed the idea that Pedersen's law affected Lithuanian⁷ **s* only in unproductive words, while **s* was unchanged in productive contexts. Karaliūnas hence tried to resolve why there is Lith. *maišas* 'sack' but Lith. *ausis* 'ear', but though his observations on productivity have great value, it is an example of an improper extension of modern synchronic productivity to diachronic development and should be rejected for just the same reasons.

Christian S. Stang's 'dialectal solution' (Stang, 1966, 94–100, see especially 99–100) is probably one of the most influential and nowadays usually accepted without further critique. Stang assumes that the *ruki*-rule was not unexceptional and did not cover all possible incomes, i.e., it never happened in the same contexts as it was realized in other languages

⁷ He seems to be unwilling to accept the Pan-Baltic extension of the rule.

affected by it (Indo-Iranian, Slavic) and that the ‘core’ of the rule was the context of **r/k*. Considering the context of **i/u*, Stang states, the original IE **s* was preserved, especially in the productive affixes (cf. Karaliūnas above), with the cases of *š* in this context being secondary. Stang does not even recognize *š* after **i/u* as being an outcome of a single phenomenon and assumes that the current state of distribution of *š/s* in Lithuanian is a result of a mixing of dialects with various degrees of the application of the rule. Both Martin J. Kümmel (2007, 406) and Steven Young (2017, 497) also follow Stang’s ideas in general lines.

3. The development of **s/š/Ķ +V/t/s* in the *satəm*-languages

As we wrote above, the complex feature of Pedersen’s Law has counterparts in other IE *satəm*-languages. It will be useful first to compare them with the Baltic data and to compare them with the other sibilants and their developments in the precisely same context, namely with the primary sibilant *s* (i.e., IE **s*) and tertiary *satəm*-sibilant **š*, the **š* (the *ruki* secondary sibilant) and **ś* from the old IE palatovelars *ĳ* (the *satəm*-sibilant).⁸ In the Table 1 are listed the antevocalic outcomes of given sibilants, besides the outcomes in the clusters *+t/s*:

TABLE 1. The sibilants in the *satəm*-languages

	sV	st	ss	šV	št	šs	ĳV	ĳt	ĳs
Lithuanian	sV	st	Os	šV	št	Oš	šV	št	Oš
Latvian	sV	st	Os	sV	st	Os	sV	st	Os
Prussian	sV	st	Os	sV	st	Os	sV	st	Os
OCS	sV	st	Os	xV/šV	st	Ox/Oš	sV	st	Os
OIA	sV	st	ts	sV	št	kš	šV	št	kš
Avestan	hV	st	Os	šV	št	Oš	sV	št	Oš

⁸ Technically speaking, many of the languages examined also have the quaternary sibilant resulting from IE **t* before **r-*, i.e., *Tt > st*. However, this development is in full accordance with the development of the IE **st* in all languages except Armenian and could not give us any valuable data by itself.

Examples:

- sV: Lith. *septyni*; Latv. *septiņi*; OCS *sedmъ*; OIA *saptá-*; L. *septem*; Gr. ἑπτὰ ‘seven’ (< IE **septm̥*; cf. IEW, 909; Blažek, 1999, 246–251; Derksen, 2015, 393–394);
- Lith. *sėdėti*; Latv. *sēdēt*; OCS *sěděti*; OIA *ásadat*; L. *sedēre*; Gr. ἕζομαι ‘sit’ (< IE **√sed*; cf. IEW, 884–885; Derksen, 2015, 391);
- st: Lith. *ėsti*, Pruss. *ast, est, aest*; OCS *jestъ*; OIA *ásti*; OAv. *astī*, YAv. *asti* ‘he is’ (< IE **√H₁es*; cf. MacDonell, 1916, 370–371; IEW, 340–341; Fraenkel, 1962–1965, 124; EWAia I, 144; LIV², 241–242; ESJS, 982–983; Smoczyński, 2007, 148; Cheung, 2007, 151–152; Derksen, 2008, 497; NIL, 235–238; Mažiulis, 2013, 47–48; Derksen, 2015, 157);
- ss: Lith. pr. *esi*; OCS *jesi*; OIA pr. *ási* ‘you are’ (< IE **√H₁es-*; cf. IEW, 340–341; Fraenkel, 1962–1965, 124; LIV², 241–242; ESJS, 283–284; Smoczyński, 2007, 148; NIL, 235–238; Derksen, 2008, 146; 2015, 157);
- OIA ds. *jíghatsati* AV ‘eat’ (< IE **√g^{(u)h}es-*; IEW, 452; EWAia I, 514; LIV², 198–199).

- šV: Lith. *šeši*; Latv. *seši*; OCS *šestъ*; OIA *šás-*; L. *sex*; Gr. ἕξ ‘six’ (< IE *(K)s(y)éks; cf. IEW, 1044; Blažek, 1999, 234–241; Derksen, 2015, 449);
- Lith. *vėtušas*; OCS *vetoxъ*; OIA *vatsá-*; L. *vetus*; Gr. ἔτος ‘old’ (< IE **√uetu-*; cf. IEW, 1075; Derksen, 2015, 500);
- št: Lith. *pirštas*, Latv. *pirsts*, Pruss. *pirsten*; OCS *prvstъ* ‘finger’ (< IE **√prstH₂o-*; cf. IEW, 813; Fraenkel, 1962–1965, 598; Smoczyński, 2007, 464; NIL, 637–659; Derksen, 2015, 358);
- Lith. *karšti*, Latv. *kārst* ‘comb, card’ (< IE **√(s)kers-*; cf. IEW, 552–553; Fraenkel, 1962–1965, 224; LIV², 559; ESJS, 732–733; Smoczyński, 2007, 258–259; Derksen, 2008, 428–429; 2015, 228);
- šs: Lith. *karšiu* ‘comb, card’ (< IE **√(s)kers-*; cf. IEW, 552–553; Fraenkel, 1962–1965, 224; LIV², 559; Smoczyński, 2007, 258–259; Derksen, 2015, 228);
- OIA ao. *dvikšát, dvikšata* AV ‘hate’ (< IE **√dwejs-*; cf. IEW, 228; EWAia I, 770–771; LIV², 131).

- *ǵV*: Lith. *šimtas*; OCS *sъto*;⁹ OIA *śatá-*; L. *centum*; Gr. ἑκάττον ‘hundred’ (< IE *(d)ǵmtóm; cf. IEW, 192; Blažek, 1999, 302–307; Derksen, 2015, 448);
- Lith. *šėšuras*; OCS *svekry*; OIA *śváśura-*; L. *socer*; Gr. ἐκϋρός ‘brother-in-law’ (< IE **śueǵur-o*; cf. IEW, 1043–1044; Derksen, 2015, 446–447);
- *ǵt*: Lith. *nėšti*, Latv. *nest*, OCS inf. *nesti*, sup. *nestъ* ‘carry’ (< IE **√Hneǵ-*; cf. IEW, 316–318; Fraenkel, 1962–1965, 497–498; Karulis, 1992 I, 624–625; LIV², 250–251; ESJS, 538–540; Smoczyński, 2007, 423; Derksen, 2008, 350; 2015, 334);
- Lith. *aštuoni*, Latv. *astuôņi*, OIA *aṣṭau* ‘eight’ (< IE **oktō-ni-*; cf. Fraenkel, 1962–1965, 19–20; Stang, 1966, 279, 283–284; Comrie, 1992, 758–760; Blažek, 1999, 267; IEW, 775; Smoczyński, 2007, 27; Derksen, 2015, 64–65);
- *ǵs*: Lith. *ašis*, Latv. *ass*,¹⁰ Pruss. *assis*, OIA *ákṣa-* ‘axle, axis’ (< IE **H₂ek_s-i-*; IEW, 6; Fraenkel, 1962–1965, 19; Karulis, 1992 I, 79–80; Smoczyński, 2007, 26; NIL, 259–262; Mažiulis, 2013, 49–50; Derksen, 2015, 63);
- Lith. *lāšiš* ‘salmon’; Latv. *lasis*¹¹, Pruss. *lalasso*, Cz. *losos* ‘salmon’ (< IE **lok_si-*; cf. IEW, 653; Karulis, 1992 II, 503; Derksen, 2015, 274);
- OIA ao. *yákṣva*, *yákṣat*, ft. *yákṣyáte*, ds. *iyakṣati* ‘sacrifice’ (< IE **√H₁ǵag-*; cf. MacDonell, 1916, 408; IEW, 501; EWAia II, 392–394; LIV², 254–255);
- OIA ao. *ádikṣi*, *ádikṣat* B; OAv. ao. *dāiš*, *dōišā* ‘show’ (< IE **√deǵk-*; cf. MacDonell, 1916, 389; IEW, 188–189; Kellens, 1995, 30; EWAia II, 744–746; LIV², 108–109; Cheung, 2007, 51–52).

The remarkable feature of the development is the complete or at least partial merging of all three of the blocks, i.e., of the **s-*, **š-* and **ǵ-* blocks in various language-branches.

We can describe the following types of this process:

- 1) the full merging of the *š-* and the *ǵ-* block, attested in Lithuanian;

⁹ The *yer* is irregular here.

¹⁰ The assumed development is: **akšis* > **ašis* > **asis* > *ass* after a syncope.

¹¹ The assumed development is: **ks* > **kš* > **šš* > **oš* > *0s*.

- 2) the partial merging of the same blocks in the context of *t/s*, but not in the antevocalic position in Indo-Iranian languages;
- 3) the full merging of the *s*- and the *k̑*-block, attested in Slavic (accompanied by the merging of the **st/št/Ķt*-clusters, specific for Slavic);
- 4) the full merging of all three blocks in Latvian and Prussian in all contexts.

As we saw above, the *ruki*-law could generally be described as a kind of palatalization of the original IE **s* - even if the process was originally not a proper palatalization, it has ended as such: not only for *CV*-clusters, but also for *Ct*- and *Cs*-clusters. Even the outcome of Pedersen's Law merges with the outcomes IE palatovelars (*k̑*) before *t*- and *s*- (Lithuanian, Vedic, Avestan are the best examples - in Lithuanian, the outcomes even merge before a vowel (IE **š*, **k̑* + *V* > Lith. *šV*).

We can sketch the following trajectories for the four *satəm*-branches examined within the commented idealized formulas:

The idealized formulas for IE **s* then could be expressed by the following trajectories:

- **sV* > *sV* (in Baltic, Slavic and Indic; *hV* in Iranian)
- **st* > *st* (in all four branches)
- **ss* > *0s* (in Baltic, Slavic and Iranian; *ts* in Indic)

In Iranian IE **sV* is debuccalized as *hV* (similarly to Greek). In Baltic, Slavic and Iranian, the **ss*-clusters are simplified to *0s*; we can reconstruct the Indian development as: **ss* > *ʃs* > *ts*, with the left sibilant first fricativized and later hardened as the plosive, similarly as did **k̑s* in the Indic, see below).

Similarly, the idealized formulas for the *ruki*-rule **š* could be expressed as follows:

- **šV* > *šV* (in Lithuanian and Iranian; *ʃV* in Indic is just a variant, Latvian and Prussian have *sV*, Slavic has *x/š*)
- **št* > *št* (in Lithuanian, Iranian; *ʃt* in Indic is just a variant; Slavic, Latvian and Prussian have *st*)

- $*šs > *šš > Os$ (in Lithuanian and Iranian; Slavic has Os ; Prussian and Latvian Os ; $kš$ in Indic)

We can reconstruct the Indian development as: $*šs > šš > xš > kš$, with spirantization of the left sibilant and later hardening of it as the plosive, similarly as ts from IE $*ss$ in Indic, see above. The Indian *ruki*-sibilant is regularly realized as $š$, and the following plosive is always subsequently cerebralized. A question arises because of the Slavic x , which is not a sibilant – the sibilant $š$ is just a prepalatal variant of it; we are tempted to assume that prevocalic realization of the *ruki*-spirant in Pre-Slavic was depalatalized: $*čV > \text{Slavic } xV$ (later palatalized within the first law of the palatalization of velars).

The development of the palatovelars (and their clusters) is generally a straightforward shift from velar plosive towards a true sibilant. The older approach assumed this direct transformation; today the affricate (an excellent analysis is that given by Reiner Lipp, 2009, 139-142) is usually assumed, but we prefer the palatal fricative at least for the later realization of the $*Kt$ - and $*Ks$ -clusters¹², later sibilantized in all languages examined.

- $*kV > *čV > šV$ (in Lithuanian and Indic; Slavic, Latvian, Prussian and Iranian outcomes are depalatalized to sV)
- $*Kt > *čt > št$ (in Lithuanian and Iranian, Indic; $št$ in Indic is just a variant; Slavic, Latvian and Prussian have depalatalized st)
- $*Ks > *čs > *šš > Os$ (in Lithuanian and Iranian; $kš$ in Indic, Slavic, Latvian and Prussian have Os)

For Lithuanian, we have to add: $*šV > šV$. The Iranian sibilant lost its palatalization before a vowel, but still, the sibilant is different from the old IE $*s$; the palatalization is preserved before $*t$.

¹² Our reasons for this change are: i. the traditionally followed trajectory for the development of the IE $*Tt$ assumes the $*t$ intermediate stage, with the loss of the left occlusive segment in Baltic, Slavic and Iranian (resulting in st) and with the loss of the sibilant in Indic, resulting in the seemingly archaic tt in OIA. It is then hardly imaginable that another cluster *affricate + stop* would result as *sibilant + stop* in Indic; hence the intermediate cluster for the palatovelars could not have an affricate. Since the outcome merged with that of $*št$, we prefer the palatal fricative as the intermediate consonant and we extend this for the common *satəm* era.

All languages show the merging of the $*št$ - and $*k't$ -clusters and $*šs$ - and $*k's$ -clusters as well (though with different outcomes in given branches). The Indian development can be reconstructed as: $*k's > *xš > ks$. The Slavic $xš$ was depalatalized before the palatalization of the following s : $*k's > çs > xs > ss > \text{Slavic } 0s$, alternatively with depalatalization: $*k's > *çš > *xs > *ss > \text{Slavic } 0s$. Old Indo-Aryan has restituted the original velar plosive: $*k's > *çš > *xš > \text{Indic } ks$, with the plosives before $*s$ even replacing the original sibilant in OIA (cf. above).

4. The Proto-Baltic state of arts and the parallel developments in the *satəm*-languages

We reconstruct the assumed common Late *satəm*-situation as follows:

1st sibilant series:

- IE $*sV > sV$ (full preservation of the IE state)
- IE $*st > st$ (full preservation of the IE state)
- IE $*ss > (s)s$ (full preservation of the IE state)

2nd sibilant series:

- IE $*šV > šV$ (after the *ruki*-rule)
- IE $*št > št$ (after the *ruki*-rule)
- IE $*šs > (š)š$ (after the *ruki*-rule)

3rd sibilant series:

- IE $*k'V > çV$ (after the *satəm*ization)
- IE $*k't > (*çt) > št$ (after the *satəm*ization and merging with the *ruki*-outcome)
- IE $*k's > (*çs) > (š)š$ (after the *satəm*ization and merging with the *ruki*-outcome)

All other results in the given languages are results of secondary processes (shortly described above).

The Proto-Baltic state of arts was even simpler due to the full merging of the 2nd and 3rd sibilant series: the sequences Late *satəm* *šV and *çV merged together into Proto-Baltic *šV, following the older example of the merging of Early *satəm* *št and *çt and similarly of *šs and *çs.

This feature distinguishes Proto-Baltic from Proto-Slavic: the merging of *satəm* *šV and *çV never occurred either in Proto-Slavic or Indo-Iranian, though the merging of *št and *çt; *šs and *çs did in all four branches.

The Proto-Baltic area later underwent a dialectal split, based on the (partial) depalatalizations of Proto-Baltic *šV (either from *šV or *šV), *št (< *št/*çt) and (š)š (< *šš/*çt). These depalatalizations caused the departure of the progressive Baltic (= later Latvian and Prussian) from the conservative Baltic (= Lithuanian). These depalatalizations also have parallels in the wider *satəm*-area.

The progressive depalatalization consisted probably of two independent processes:

- 1) the depalatalization of Proto-Baltic *št and *šš;
- 2) the depalatalization of Proto-Baltic *š in all other contexts.

The conservative Baltic was the base for the later formation of Lithuanian; however, the later mixing of various dialects (conservative and progressive) led towards the current distribution of palatal and non-palatal sibilants in Lithuanian. Karaliūnas' idea that the *ruki*-rule worked in unproductive contexts should be reinterpreted that it was in all other contexts where the change was undone.

Besides the regular depalatalization, as we will sketch it, we also have to consider analogical levelling, also present in other IE languages (for Baltic development, cf. Otrębski, 1954, 32; Rozwadowski, 1961, 100–101; Szemerényi, 1957, 106–107). This levelling, since analogical, is outside of any phonemic rule.

The reasons why we assume that the depalatalization was a two-step process are based on the development in other *satəm*-languages, which forms a useful mirror.

5. External parallels

From the later development of the other *satəm*-languages we have to mention the three most important parallel developments related to the late Baltic development. Note that all processes do not necessarily appear in a single language:

5.1. The depalatalization of the Late IE *št and *Kt in Slavic

The Slavic outcome of the *št-cluster, namely *st*, deserves our attention first. With this feature, Slavic distinguishes itself from Baltic (Lith. *št*) and Indo-Iranian (OIA *ṣt*; Av. *št*). Even Pedersen himself, when describing the mechanism of his law (it has to be remarked that it was formulated using the Slavic data), emphasized that the law does not operate on Proto-Slavic **st*. The outcome *st* in Slavic is without debate, but its archaicity is non-existent: Proto-Slavic **depalatalized** the original **št*, either from Late IE **št* (Pedersen's **š*) or from *satəm* **Kt*, since they merged as they did in Baltic and Indo-Iranian. Hence the form *st* in Common Slavic results from the later depalatalization (**št* > *st*), thus it is not an archaic feature. Note that even antevocalic sibilants resulting from IE palatovelars are regularly depalatalized in Slavic, as they are in Iranian. It seems that the depalatalization of palatovelars was a common process in Slavic and to a lesser extent in Iranian, since Iranian *št* is preserved either from IE **št* or **Kt*. Note that even the Slavic antevocalic result of IE **šV* is just depalatalized *xV*, with *šV* as its antepalatal variant.

5.2. The depalatalization of IE *kV, *g^(h)V in Iranian and Slavic

Though Iranian fully preserved Pedersen's **š* in all contexts, IE **k* was depalatalized in all contexts, though preserved before **t* (since merging with the **št*-clusters). The **šs*-cluster is preserved as a simplified **0š* (again, as was the **Ks*-cluster).

A similar process also affected Proto-Slavic, where IE **kV*, **g^(h)V* were also depalatalized in all contexts (see 5.1).

5.3. The depalatalization of Pedersen's *š in Slavic

Proto-Slavic has no merging of IE **k* and **š*, known from Baltic; however, the *ruki*-phoneme also underwent depalatalization: **š* > Slavic *x*. The spirant nature of the phoneme was preserved, the palatal value was lost.

5.4. The external evidence from Balto-Fennic

The early Baltic loans in Balto-Fennic also prove that the precursor of modern Latvian originally had palatal sibilants:

- 1) Finn. *karhia* 'occare, foenum sarculo' is a borrowing from the Baltic dialect, as proven by Lith. *karšti*, *karšiù*, *karšiaù* 'to ruffle up, tease wool before spinning, card' with the *ruki*-palatalization preserved, Latvian *kārst*, *kāršu*, *kārsu* 'to comb wool, card'. Finnish *h* < Fenno-Ugric **š* or **č* (cf. Thomsen, 1890, 183; Derksen, 2015, 228);
- 2) Finnish *herhiläinen* 'Vespa crabro' is again the borrowing from Baltic, cf. Lith. *širšuo*, acc.sg. *širšenį* 'hornet, Vespa crabro', Latvian *sirsis*, Prussian *sirsilis* id. vs. (Thomsen, 1890, 224; Derksen, 2015, 449–450).

These loanwords cannot originate from historical Latvian as the direct neighbour of the Balto-Fennic languages. The only possibility is that the loans still represent Proto-Baltic with the *ruki*-sibilant **š*.

Similarly, Balto-Fennic languages, or more precisely, loanwords from (Proto-)Baltic into them, also bring external proof that the old palatovelars were Baltic palatal sibilants, since the original *satəm*-sibilants **š* (< IE **k*) and **ž* (< IE **ǵ/ǵ^h*) are also realized as *h* in Balto-Finnish, cf. Finn. *hammas*, Est. *hammas* 'tooth' (cf. Lith. *žam̃bas* 'sharp edge', Latv. *zûobs* 'tooth' < IE **ǵomb^ho-*), Finn. *herne*, Est. *hernes* 'pea' (cf. Lith. *žirnis*, Latv. *ziņnis* < IE **ǵrH₂no-*), Finn. *lohi*, Est. *lõhe* 'salmon' (cf. Lith. *lašišà*, *lašis*, Latv. *lasis* 'salmon' < IE **lokso*; Young, 2017, 498).

Depalatalizations hence affected the Northern Baltic dialects after the borrowing of these words into Balto-Fennic.

6. Conclusions

Finishing all shared *satəm*- and *ruki*-developments to their full extent (as sketched above), the new depalatalization processes started in the whole Proto-Baltic area. The processes split the single area into subareas, roughly corresponding to modern Baltic languages.

To sum up our conclusions we have to state that:

- 1) the *ruki*-sibilants fully merged with the sibilants from IE palatovelars in Proto-Baltic;
- 2) **Pedersen's Law was fully operational in the whole Proto-Baltic area**, without any early dialectal differences (hence we entirely reject Stang's 'dialectal solution') in all four *ruki*-contexts;
- 3) the later appearance of *s* in *ruki*-contexts in Lithuanian is a result of two processes: either of the process of a morphological levelling; or of a process of later depalatalizations resulting from the same process that universally affected Latvian and Prussian; Karaliūnas' idea that the *ruki*-rule worked in unproductive contexts should be reinterpreted that it was in all other contexts where the change was undone;
- 4) this depalatalization in Latvian, Prussian (and partially in Lithuanian) has its parallel outside the Baltic area: in Slavic (clusters **št*, **Ķt*, but Pedersen's sibilant was also depalatalized as *x* antevocalic and palatovelars were depalatalized everywhere) and in Avestan (in the depalatalization of the antevocalic palatovelars);
- 5) the state of arts of the Baltic loanwords into Balto-Finnic clearly demonstrates that loanwords had palatalized sibilants, either from old IE palatovelars or from the *ruki*-sibilant.

ABBREVIATIONS OF LANGUAGES

Av. – Avestan	Germ. – Germanic
Cz. – Czech	Gr. – Greek
Est. – Estonian	IE – Indo-European
Finn. – Finnish	L. – Latin

Latv. – Latvian

Lith. – Lithuanian

OAv. – Old Avestan

OCS – Old Church Slavonic

OIA – Old Indo-Aryan

OLith. – Old Lithuanian

ON – Old Norse

Pruss. – (Old) Prussian

Toch. – Tocharian

YAv. – Young Avestan

REFERENCES

Andersen, H. (1968). IE *s after *i, u, r,* *k* in Baltic and Slavic. *Acta Linguistica Hafniensia*, 11(2), 171–190.

Beekes, R. S. P. (2003). Historical phonology of Classical Armenian. In F. Kortlandt (Ed.), *Armeniaca. Comparative Notes. With an appendix on the historical phonology of Classical Armenian* by R. S. P. Beekes. Ann Arbor: Caravan Books, 133–211.

Blažek, V. (1999). *Numerals. Comparative-etymological analyses of numeral systems and their implications*. Brno: Masarykova univerzita.

Burrow, T. (1955). *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber.

Cheung, J. (2007). *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Leiden: Brill.

Collinge, N. E. (1985). *The Laws of Indo-European*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Comrie, B. (1992). *Balto-Slavonic [Numerals]*. In J. Gvozdanović (Ed.), *Indo-European Numerals*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 717–834.

Demiraj, B. (1997). *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.

Derksen, R. (2008). *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.

Derksen, R. (2015). *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.

Endzelin, J. (1923). *Lettische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

Endzelin, J. (1939). Über den slavisch-baltischen Reflex von idg. *sć*. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 16(1/2), 107–115.

ESJS – Erhart, A., Havlová, E., & Janyšková, I. (Eds.). (1989–2022). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (fasc. I–XXI). Praha: Academia; Brno: Tribun.

EWAia – Mayrhofer, M. (1992–2001). *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* (Vols. I–III). Heidelberg: Carl Winter.

- Fraenkel, E. (1950). *Die baltischen Sprachen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Fraenkel, E. (1962–1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. I–II). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Godel, R. (1975). *An Introduction to the Study of Classical Armenian*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Hoffmann, K., & Forssman, B. (1996). *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- IEW – Pokorny, J. (1959–1969). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. I–II). Bern: Francke Verlag.
- Jokl, N. (1963). Die Verwandtschaftsverhältnisse des Albanischen zu den übrigen indogermanischen Sprachen. *Die Sprache*, 9, 113–156.
- Karaliūnas, S. (1966). K voprosu ob *i-e*. *s posle *i*, *u* v litovskom jazyke. *Baltistika*, 1(2), 113–126.
- Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I: A–O, II: P–Ž*. Rīga: Avots.
- Kellens, J. (1995). *Liste du verbe avestique*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Kortlandt, F. (1980). Albanian and Armenian. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 94(1/2), 243–251.
- Kümmel, M. J. (2007). *Konsonantenwandel: Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion*. Wiesbaden: Reichert.
- Lipp, R. (2009). *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indo-iranischen, I: Neurekonstruktion, Nuristan-Sprachen, Genese der indoarischen Retroflexe, Indoarisch von Mitanni*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- LIV² – Rix, H., Kümmel, M. J., Zehnder, T., Lipp, R., & Schirmer, B. (2001). *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (Zweite, verb. u. erw. Aufl.). Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Longerich, L. (1998). *Acoustic Conditioning for the RUKI Rule* [Master's thesis, Memorial University of Newfoundland]. St. John's.
- Macak, M. (2017). The Phonology of Classical Armenian. In J. Klein, B. Joseph, & M. Fritz (Eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics* (Vol. II) (HSK 41.2). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1037–1079.
- MacDonell, A. A. (1916). *A Vedic Grammar for Students*. Oxford: Clarendon Press.
- Martinet, A. (1951). Concerning some Slavic and Aryan reflexes of IE *s. *Word*, 7(2), 91–95.
- Martinet, A. (1955). Économie des changements phonétiques.

- In *Traité de phonologie diachronique*. Berne: A. Francke.
- Martirosyan, H. (2010). *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
- Mažiulis, V. (2013). *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (2nd ed.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Meillet, A. (1922). *Les dialectes indo-européens*. Paris: Librairie ancienne Édouard Champion.
- NIL – Wodtko, D. S., Irslinger, B., & Schneider, C. (2008). *Nomina im indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter Universitätsverlag.
- Orel, V. (2000). *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language. Reconstruction of Proto-Albanian*. Leiden: Brill.
- Otrębski, J. (1954). Slavjano-baltijskoe jazykovoje edinstvo. *Voprosy jazykoznanija*, 5, 27–42; 6, 28–46.
- Otrębski, J. (1958). *Gramatyka języka litewskiego, I: Wiadomości wstępne, nauka o głoskach*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Pedersen, H. (1895). Das indogermanische s im Slavischen. *Indogermanischen Forschungen*, 5, 33–87.
- Petit, D. (2018). The Phonology of Baltic. In J. Klein, B. Joseph, & M. Fritz (Eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics* (Vol. III). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1640–1651.
- Pisani, V. (1947). Balto e Slavo. In V. Pisani, *Linguistica generale e indeuropea, saggi e discorsi* (Vol. I). Milano: Libreria editrice scientifico universitaria, 65–82.
- Rozwadowski, J. M. (1961). O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich. In J. M. Rozwadowski, *Wybór pism, II: Językoznawstwo indoeuropejskie*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 96–113.
- Schumacher, S. (2013). Historische Phonologie. In S. Schumacher, & J. Matzinger (Eds.), *Die Verben des Altalbanischen. Belegwörterbuch, Vorgeschichte und Etymologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, 205–276.
- Senn, A. (1966). *Handbuch der litauischen Sprache, I: Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter.
- Smoczyński, W. (2001). *Język litewski w perspektywie porównawczej*. Kraków: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Smoczyński, W. (2007). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny.
- Stang, C. S. (1966). *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Szemerényi, O. (1957). The Problem of Balto-Slav Unity. A Critical Survey. *Kratylos*, 2, 97–123.

- Thomsen, V. (1890). *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog*. København: Dreyer.
- de Vaan, M. (2018). The phonology of Albanian. In J. Klein, B. Joseph, & M. Fritz (Eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics* (Vol. III) (HSK 41.3). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1732–1748.
- Vennemann, T. (1974). Sanskrit *ruki* and the concept of a Natural Class. *Linguistics*, 130, 91–97.
- Winter, W. (1955). Problems of Armenian Phonology II. *Language*, 31(1), 4–8.
- Young, S. (2017). Balto-Slavic. Baltic. In M. Kapović (Ed.), *The Indo-European Languages* (2nd ed.). New York: Routledge, 497–518.

TARMINIO POŽYMIŲ VERTĖS KAITA: VAKARŲ AUKŠTAIČIŲ KAUNIŠKIŲ AREALAI IR JŲ DIFERENCINIAI POŽYMIAI

**Change of the Value of a
Dialectal Feature: The Areas of
the Aukštaičiai of Kaunas and
Their Differential Feature**

**Dialekta pazīmes vērtības maiņa:
rietumaukštaišu Kauņas izloksnes
areāli un to šķirējpazīmes**

■ **RIMA BAKŠIENĒ** (RIMA BAKŠIENE)

ABSTRACT

Keywords:

*Lithuanian dialects,
Western
Aukštaitian of Kaunas,
phonetics,
dialectal
differentiation,
dialectal feature*

The article analyses the internal differentiation of the Kaunas subdialect of the Western Aukštaitian of the Lithuanian language. Based on the phonetic features in the maps of the Lithuanian Language Atlas ("Lietuvių kalbos atlasas"), the dialect areas of Kaunas are defined and the importance of the features determining them is evaluated, basing the results on the objective methods of instrumental phonetics ("Praat") and quantitative dialectometry ("Gabmap").

The hierarchical model of the dialect features of the Kaunas subdialect stands out from other Lithuanian subdialects. Due to its closeness to the standard language, the nomenclature of the features of the Kaunas subdialect only formally corresponds to the correlation mentioned in the works of dialectology with Johan Taeldeman's (2006, 233–248) trinary structure because the main distinguishing and characteristic features of the subdialect basically coincide with the equivalents of standard language, and so they are not identified as dialectal by ordinary language users. Therefore, both when distinguishing the entire regiolect of south-western Aukštaitian from other dialectal units, and when differentiating the inner areas of the Kaunas subdialect, the importance of weak, or tertiary, dialectal features become particularly evident.

Instrumental and dialectometric research confirmed that in the area of Western Aukštaitian of Kaunas at the beginning of the 21st century not only quantitative but also qualitative properties of vocalism become important. As weak features acquire more differential power, not only the relevant (usually stressed) but also irrelevant (usually unstressed) positions of vowel phonemes become significant.

KOPSAVILKUMS

Rakstā tiek analizēta lietuviešu valodas rietumaukštaišu Kauņas izloknes iekšējā diferenciacija. Balstoties uz „Lietuviešu valodas atlanta” („Lietuvių kalbos atlasas”) fonētikas daļas kartēm, tiek noteikti Kauņas izloknes areāli un novērtēts to pazīmju svarīgums. Pētījuma rezultāti ir balstīti uz objektīvām instrumentālās fonētikas (analīze veikta ar datorprogrammu „Praat”) un kvantitatīvām dialektometrijas (ar datorprogrammu „Gabmap”) metodēm.

Rietumaukštaišu Kauņas izloknes dialekta pazīmju hierarhijas modelis ir atšķirīgs no citām lietuviešu izloksnēm. Rietumaukštaišu Kauņas izlokne ir vistuvākā lietuviešu literārajai valodai, tāpēc izloknes pazīmju nomenklatūra tikai formāli atbilst dialektologu rakstos minētajai korelācijai ar Johana Taeldemana (2006, 233–248) trīspakāpju struktūru. Izloknes šķirējpazīmes lielākoties ir identiskas literārās valodas ekvivalentiem, tāpat parasti runātāji tās neidentificē kā dialekta pazīmes. Tāpēc, raksturojot gan visu dienvidrietumaukštaišu reģiolektu starp citiem mūsdienu valodas variantiem, gan rietumaukštaišu Kauņas izloknes iekšējos areālus, arvien lielāku vērtību iegūst vājās jeb terciārās pazīmes.

Instrumentālā un dialektometriskā pētījuma rezultāti liecina, ka 21. gadsimta sākumā rietumaukštaišu Kauņas izloksnē par galvenajām kļūst ne tikai kvantitatīvas, bet arī kvalitatīvas vokālisma pazīmes, tāpat arvien svarīgākas kļūst ne tikai relevantas (parasti uzsvērtas), bet arī nerelevantas (visbiežāk neuzsvērtas) patskaņu fonēmu pozīcijas.

Atslēgvārdi:

*lietuviešu dialekti,
rietumaukštaišu
Kauņas izlokne,
fonētika,
dialektu
diferenciacija,
dialekta pazīme*

Įvadas

Moderniojoje lietuvių tarmėtyroje (geolingvistikoje) taikant naują kalbos variantiškumo tyrimo modelį pastaraisiais metais jau tapo įprasta remtis trinare tarminių požymių vertės struktūra, sukurta Johano Taeldemano (2006, 233–248): pirminius, antrinius ir tretinius požymius lietuvių tarmių klasifikacijoje atitinka skiriamosios, būdingosios ir blankiosios ypatybės. Akivaizdu, jog dabartinės lietuvių tarmių klasifikacijos kūrėjai Aleksas Girdenis ir Zigmas Zinkevičius (1966/2000, 50) rėmėsi pirminiais požymiais, tačiau klasifikuojant naujuosius arba smulkesnius tarminius darinius jų vertė gali kisti – svarbesnę reikšmę neretai įgauna blankiosios ypatybės, o erdvės ir laiko atžvilgiu *stabilūs* tarminiai požymiai dažnai virsta tik *slankiaisiais* tarmiškaisiais žymenimis, charakterizuojančiais nei griežtų horizontalių, nei vertikalinių ribų neturinčius regiolektus (plačiau žr. Aliūkaitė & Mikulėnienė, 2014b, 46–47; Mikulėnienė, 2019, 56–57; 2020, 11–33 ir kt.).

Straipsnio **tikslas** – naujai įvertinti XXI a. pradžios vakarų aukštaičių kauniškių, vienos iš stambiausių lietuvių kalbos patarmių, diferenciaciją ir atskleisti tarminių požymių svarbą patarmės smulkesniųjų vienetų kontekste¹. Tyrimo uždaviniai: 1) remiantis ankstesniųjų dialektologinių šaltinių aprašais, nustatyti ryškiausius tarminius arealus ir potencialias jų vokalizmo skiriamąsias ypatybes; 2) nustatytų požymių diferenciaciją pagrįsti objektyviais instrumentinės fonetikos ir kiekybiniais dialektometrijos tyrimų rezultatais.

Tyrimas atliktas keliais etapais, kiekviename iš jų apdorota skirtinga medžiaga:

- 1) analizuoti „Lietuvių kalbos atlaso“ 2-ojo tomo (LKA) žemėlapiui ir jų komentarai, apibendrintos svarbiausios kauniškių patarmės kertančios izofonės, pagal jas išskirti tarminiai arealai ir galimos diferenciacijos jų ypatybės;
- 2) pasirinktuose 6 gyvenamuosiuose punktuose, reprezentuojančiuose nustatytus arealus (Lukšiuose [LKA 513]², Vilkaviškyje [LKA 584],

¹ Straipsnyje pristatomi tik svarbiausi „giluminio“ kauniškių vokalizmo tyrimo rezultatai. Lietuvių kalbos institute autorė rengia monografiją, skirtą išsamiai kauniškių patarmės diferenciacijos analizei.

² Gyvenamosios vietovės nurodomos pagal LKA punktų numeraciją.

Igliaukoje [LKA 607], Girdžiuose [LKA 465], Čekiškėje [LKA 469] ir Jiezne [LKA 591]), įrašyta 18 (po 3 iš kiekvieno punkto) vidurinės kartos³ (≈ 50–60 m.) diktorių vyrų⁴ medžiaga instrumentiniam tyrimui; ją sudarė 57 dirbtinės trumpos frazės, primenančios natūralias, tiriamasis žodis buvo viduje, pabrėžtas loginiu kirčiu, pvz.: *daug skuta tų bulvių; ilgai puošeį tą eglę*; vėliau tiriamieji garsai analizuoti kompiuterine garsų analizės programa „PRAAT“ (žr. Praat), skaičiuoti reikiamų garsinių segmentų viduriniųjų dalių formančių vidurkiai; jų reikšmės normalizuotos Lobanovo metodu⁵ naudojant internetinę balsių normalizacijos platformą „NORM“ (žr. NORM), iš viso ištirtos 3078 balsinės realizacijos;

- 3) apskaičiuotos formančių reikšmės analizuotos kompiuterine programa „Gabmap“, skirta apdoroti kalbinius duomenis kiekybiniais dialektometrijos metodais (žr. Nerbonne et al, 2011, 65–89).

Tyrimo naujumą pirmiausia sudaro tai, jog kompleksiskai ištirta daugiau vakarų aukštaičių šnektų, proporcingai reprezentuojančių visą patarmės plotą, be to, derinant kokybinius ir kiekybinius tyrimo metodus, pasirinkta analizuoti ne tik pagrindinius, bet ir šalutinius fonemų alofonus.

1. Vakarų aukštaičių kauniškių skiriamieji požymiai ir tarminiai arealai

Viena iš didžiausių ir svarbiausių (kaip bendrinės kalbos pamatas) lietuvių kalbos patarmių – vakarų aukštaičiai kauniškiai – jau nemažai tyrinėti dialektologų. Jų, kaip vakarų aukštaičių, skiriamosiomis ypatybėmis

³ Vidurine karta pateikėjai vadinami sąlygiškai (plg. kitų autorių skirstymą: jaunesnioji karta – iki 30 m., vidurinė – 31–49 m. ir vyresnioji – 50 m. ir daugiau, žr. Aliūkaitė et al., 2014, 55), nes tyrime amžiaus kintamuoju nebuvo remtasi. Renkantis diktorius, labiausiai buvo atsižvelgta į tai, kad šio amžiaus tarpsnio kalbėtojai tinkamiausi instrumentiniams tyrimams – jų tarminės ir artikuliacinės savybės yra reprezentatyviausios.

⁴ Tik vyrų balsių požymius nuspręsta imti dėl to, jog žemas balso tembras yra tinkamesnis spektrinei analizei, vyrų balsių spektrų duomenys paprastai yra tikslesni, geriau perteikiantys esminius garsų požymius. Kiekvienas diktorius pateiktas frazes perskaitė tris kartus, tyrimo tikslas nebuvo aiškintas, buvo paprašyta skaityti tarmiškai, paprastai, taip, kaip diktoriai yra įpratę kalbėti kiekvieną dieną.

⁵ Fonetikos specialistų nėra iki galo ištirta, kuris normalizavimo metodas būtų universaliausias kalbos garsams charakterizuoti. Tačiau užsienio lingvistai Lobanovo normalizavimo metodą mini kaip vieną tinkamiausių tuomet, kai norima sumažinti kalbėtojų anatominių ir fiziologinių ypatybių įtaką formančių reikšmių rezultatams, bet kuo geriau išsaugoti fonologinius ir sociolingvistinius, tarp jų ir regioninius, skirtumus (žr. Lobanov, 1971; Adank et al., 2004, Flynn, 2011; Flynn & Foulkes, 2011).

dabartinėje A. Girdenio – Z. Zinkevičiaus klasifikacijoje įprasta laikyti diftongų [iɛ], [uɔ]⁶, nosinių balsių [ɑ:], [ɛ:] bei dvigarsių [an], [am], [ɛn], [ɛm] atliepimą tais pačiais garsais kaip ir bendrinėje kalboje ([¹duɔna] ~ *dúona*, [¹pienas] ~ *pienas*, [ʒa:ˈsʲis] ~ *žąsis*, [²tʲe:siɛ] ~ *tęsia*, [rɛŋˈka] ~ *rankà*, [²kɛmˈpas] ~ *kaĩpas*, [pʲɛŋˈkʲi] ~ *penki*, [¹pʲæˈmʲpʲe] ~ *pėmpė*); o kaip vakarų aukštaičių kauniškių – ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicijos išlaikymą žodžio kamieno kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse bei sistemingo kirčio atitraukimo nebuvimą. Ankstesnėje Antano Salio (1992, 102–105) klasifikacijoje patarmės plotas skirstytas remiantis kiek kitokiais požymiais: aukštaičiams jis priskirtas dėl senųjų junginių *tj, *dj atliepimo afrikatomis ir balsių [e:], [o:] nedvibalsinimo ([¹jæˈʊʃʲɛɪ] ~ *jáučiai*, [¹mʲɛˈdʒʲɛɪ] ~ *mėdžiai*, [¹tʲe:vʲas] ~ *tėvas*, [¹ʒoˈdʲis] ~ *žōdis*), o aukštaičiams vakariečiams – dėl tų pačių [an], [am], [ɛn], [ɛm] nesiaurinimo bei junginių [lʲe:], [lʲe:] nekietinimo ([²rɛŋˈka] ~ *raĩkà*, [²tʲɛmʲpʲe] ~ *teĩpia*, [¹lʲæˈdas] ~ *lėdas*, [ʒoˈ²lʲe:] ~ *žolė*). Rytinė dabartinio kauniškių ploto dalis dėl junginių [lʲe:], [lʲe:] kietinimo ([¹laˈdas], [ʒoˈ²lʲe:]) A. Salio buvo priskirta aukštaičiams viduriečiams. Be to, pagal balsių [e:], [o:] atliepimą nekirčiuotose atvirosiose galūnėse A. Salys aptariamąjį aukštaičių plotą buvo suskirstęs į vakariečius žiemiečius ([¹saˈka] ~ *sāko*, [¹daˈrʲe] ~ *dārė*), vakariečius veliuoniečius ([¹saˈkʲɔ], [¹daˈrʲɪ]) ir vakariečius pietiečius ([¹saˈko], [¹daˈrʲe]).

Siejant tarmių klasifikacijų kūrėjų kertiniais pasirinktus požymius su minėta J. Taeldemano trinare struktūra, pastebėtina, jog kauniškių patarmės požymių nomenklatura tik formaliai atitinka tarmėtyros darbuose minimą koreliaciją: *pirminiai* ↔ *skiriamieji* ([iɛ], [uɔ] atliepimas), *antriniai* ↔ *būdingieji* (nosinių [ɑ:], [ɛ:] ir dvigarsių [an], [am], [ɛn], [ɛm] atliepimas), *trečiai* ↔ *blankieji* (kiti tarminiai) požymiai (Mikulėnienė, 2019, 56). Pagal J. Taeldemano modelį, siejamą ir su eilinio vartotojo kalbine elgsena tarminių ypatybių atžvilgiu, pirminiai, dažnai ir antriniai, požymiai yra gerai atpažįstami eilinių vartotojų, todėl mažėjant tarmiškumo laipsniui, jų atsisakoma greičiausiai; tretiniai požymiai vartotojų beveik nepastebimi, todėl išlieka stabilūs (Taeldeman, 2006, 233–248; Aliūkaitė & Mikulėnienė, 2014b, 46–47). Tačiau kauniškių plote dėl artimumo bendrinei kalbai pagrindiniai skiriamieji ir būdingieji

⁶ Transkribuoti vienetai užrašyti tarptautinės fonetinės abėcėlės rašmenimis (žr. IPA; apie taikymą lietuvių kalbai žr. VLKK k-25; Bakšienė & Čepaitienė, 2017).

klasifikacijų bruožai ([iɛ], [uɔ], nosinių [ɑ:], [ɛ:] ir dvigarsių [ɑn], [ɑm], [ɛn], [ɛm] atliepiniai; taip pat ir skiriamosios kauniškių patarmės ypatybės) iš esmės sutampa su bendrinės kalbos atitikmenimis, todėl eilinių vartotojų jie neidentifikuojami kaip tarminiai. Atliktų apklausų duomenimis, eilinio vartotojo labiausiai pastebimos tos ypatybės, kurių klasifikacijų kūrėjai nelaiko nei skiriamosiomis, nei būdingosiomis – dažniausiai įvairių tyrėjų darbuose, kaip geriausiai suvokiami pačių kalbėtojų, minimi su galūnių trumpinimu ir balsių, ypač [ɛ:], kokybe susiję tarminiai požymiai (žr. Dabašinskienė & Dagilytė, 2013, 105–123; Bakšienė, 2015; 2019; Geržotaitė & Čepaitienė, 2016 ir kt.). Galima teigti, jog žvelgiant iš subjektyviosios vartotojo perspektyvos, skiriamieji vakarų aukštaičių ir kauniškių požymiai iš viso neegzistuoja, tai tik tarmių tyrėjų pasirinkti sutartiniai vertinimo ir klasifikavimo kriterijai. Subjektyvusis kauniškių ypatybių modelis atrodo pasislinkęs iš apačios į viršų: eilinio vartotojo savimonėje daug svarbesnės yra blankiosios ypatybės, pagal pastebimumą kalbant, jos gali tapti antrinėmis ar net pirminėmis (žr. rodykles 1 lent.).

1 LENTELĖ. Vakarų aukštaičių kauniškių tarminių ypatybių nomenklatūra (lentelės pagrindas iš Mikulėnienė, 2019, 56)

Lietuvių tarmių klasifikacijų ypatybės	Ypatybės pagal J. Taeldemaną	Vakarų aukštaičių kauniškių pavyzdžiai
Skiriamosios	Pirminės	[iɛ], [uɔ] atliepiami taip pat kaip bk
Būdingosios	Antrinės	nosiniai [ɑ:], [ɛ:] ir [ɑn], [ɑm], [ɛn], [ɛm] atliepiami kaip bk; daugelyje pozicijų gerai skiriami ilgieji ir trumpieji balsiai, balsių sistema didžiąja dalimi sutampa su bk nėra sistemingo kirčio atitraukimo, kirčiavimo sistema artima bk
Blankiosios	Tretinės	dvigarsių dėmenų [ɪ], [ʊ] ilginimas / neilginimas; nekirčiuotų galūnių balsių trumpinimas / netrumpinimas; tęsiamai, pabrėžiamai tariami balsiai; ypatingai siauras balsis [ɛ:]

Tačiau dėl palyginti nedidelio atstumo nuo bendrinės kalbos kauniškių patarmėje kiek kitaip realizuojamas ir J. Taeldemano minėtas labiausiai pastebimų ypatybių atsisakymas, arba „trynimas“. Kaip rodo apklausų duomenys, eilinių kalbėtojų nedaroma skirtumo tarp bendrinės kalbos ir

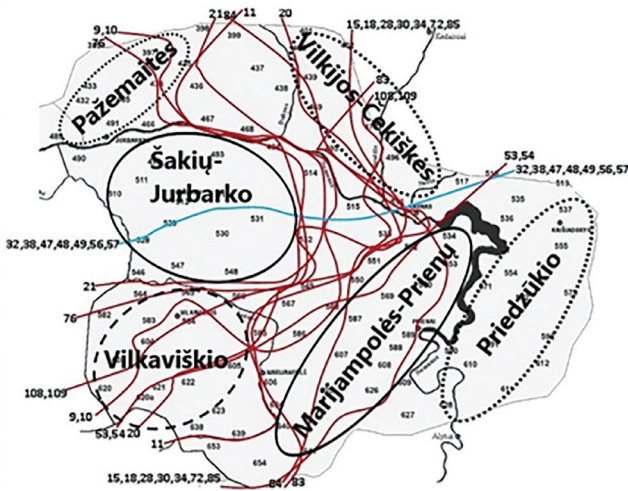
tarminio kalbėjimo, kalbos kodas nekeičiamas jokioje kalbinėje situacijoje, todėl net ir pastebimų ypatybių nevengiama, o tai lemia aukštą vietinio kalbinio varianto gyvybingumą (žr. Dabašinskienė & Dagilytė, 2013, 105–123; Bakšienė, 2015; 2019; Geržotaitė & Čepaitienė, 2016 ir kt.). Susidariusi gana paradoksali situacija: į klausimą, ar kalba tarmiškai, dauguma kalbėtojų atsako, jog net nežino, kas tai yra kalbėti tarmiškai, bet tarminio kalbėjimo gyvybingumas regione yra vienas aukščiausių tarp visų lietuvių kalbos patarmių.

Blankiųjų, arba tretinių, tarminių požymių svarba ypač išryškėja analizuojant kauniškių patarmės vidinius arealus. Dabartinėje klasifikacijoje patarmė smulkiau neskirstoma, tačiau ji nevientisa, gausiai išraižyta izofonių (žr. LKA kartografuotų fonetikos ypatybių žemėlapius). Patarmės nevienalytiškumą patvirtina ir aptariamasis kauniškių tarminių požymių modelis – žvelgiant iš eilinio vartotojo perspektyvos, patarmėje iš esmės nėra pirminių ypatybių, kurios būtų būdingos visam plotui, o geriausiai pastebimos ir pateikėjų paminėtos ypatybės charakterizuoja tik tam tikrą arealą.

Išanalizavus svarbiausias tradicinės patarmės fonetikos ypatybes, kartografuotas LKA 2-ojo tomo žemėlapiuose ir apibendrinus jas viename paveiksle⁷, kauniškių patarmėje išryškėja stabilus izofonių pluoštas, lenkta juosta atribojantis šiaurės vakarinę ir pietrytinę dalis. Apibendrinta izofonių juostos linija apytiksliai lokalizuotina ties šiais LKA punktais: Vištytis (LKA 620) – Bartninkai (LKA 622) – Šunskai (LKA 585) – Kazlų Rūda (LKA 549) – Zapyškis (LKA 515) – Vilkija (LKA 495) – Raudonė (LKA 467) – Pauliai (LKA 434) (žr. 1 paveikslą). Remiantis vien tik sinchroniniais duomenimis, šios ypatybių juostos tiesiogiai negalima tapatinti su senųjų baltų genčių (jotvingių ir nadruvių, šiaurinėje dalyje ir skalvių) ribomis ar su vėlesnėmis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracinio susiskirstymo teritorijomis (žr. Totoraitis, 1938/2003, 22–26, 56–134 ir kt.), tačiau nustatyta dominuojanti ypatybių plitimo kryptis akivaizdžiai koreliuoja su istoriniais faktais ir gamtinėmis kliūtėmis – zonoje, kurioje dabartiniu metu plyti Kazlų Rūdos miškų masyvas, įvairiomis kryptimis kryžiuojasi daugiausia izofonių, tad tikėtina, kad

⁷ Paprastumo ir aiškumo dėlei paveiksle pateikiamos tik pagrindinės izofonės, kertančios visą patarmę. Pridėjus ir pakraščiais praeinančias izofones, būtų matyti dar ryškesnis kauniškių patarmės nevientisumas.

čia buvo lemiamas ruožas susikirsti kauniškių teritorijoje iš vakarų ir pietryčių plintančioms ypatybių bangoms.

1 PAVEIKSLAS. Vakarų aukštaičių kauniškių tarminiai arealai (pagal LKA, skaitmenys rodo žemėlapių numerius)

Apibendrintame paveiksle kauniškių patarmėje skirtini 6 ryškesni arealai: 3 pagrindinėje dalyje (stiprieji Šakių–Jurbarko, Marijampolės–Prienų bei pereiginis Vilkaviškio) ir 3 periferinėje: Pažemaitės, Vilkijos–Čekiškės ir Priedzūkio⁸. Stiprieji tradicinės patarmės arealai sutampa ir su geolingvistikos metodais nustatytais naujaisiais tarminiais dariniais: besiformuojančio pietinių vakarų aukštaičių regioloekto centras yra Marijampolė, jame išryškėję Šakių, Jurbarko ir Prienų geolektai (žr. Aliūkaitė & Mikulėnienė, 2014a, 261)⁹.

⁸ Pagrindinė : periferinė dalis tyrime skirta labiau geografine prasme – pagrindine dalimi laikyta didžioji patarmės dalis, apribota Nemuno upės; o stiprusis : pereiginis arealas – daugiau pagal tarminių ypatybių paplitimo nuoseklumą / variatyvumą (plg. šių terminų skleidimą lietuvių tarmėtyroje: Mikulėnienė, 2018).

⁹ Nustatytųjų arealų lokalizacija tikslinta ir dabartinė padėtis aptarta remiantis 2011–2014 m. visuotinės dotacijos projekto „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“ (projekto kodas Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028, vadovė prof. dr. (HP) Danguolė Mikulėnienė; plačiau žr. TARMĖS 2011, prieiga internete: www.tarmes.lt) rezultatais, publikuotais anketų duomenimis, savimonės tyrimais, sociokultūrinių tinklų tyrimais. Fragmentiškai, atrankiniu būdu, kai norėta patikrinti arealų ar reiškinų paplitimo ribas, remtasi ir projekto metu surinktų empirinių įrašų klausymusi.

2 LENTELĖ. Vakarų aukštaičių kauniškių arealų tradicinių šnektų ypatybių matrica (pagal LKA žemėlapiuose kartografuotas ypatybes)

Ypatybė	Pagrindiniai arealai			Periferiniai arealai		
	Šk- Jrb	Mrj- Prn	Vlkv	Pžm	Vlkj- Čkš	Prdz
Vokalizmas						
kirčiuoti [iɛ], [uɔ] (kamiene ir galūnėje) atliepami kaip bk	+	(+)	+	+	+	(+)
nekirčiuoti [iɛ], [uɔ] (kamiene ir galūnėje) atliepami kaip bk	+	+	+	+	-	(+)
nosinių balsių [ɑ:], [e:] kokybė tokia pati kaip bk (nesiaurinami)	+	+	+	+	+	+-
dvigarsių [ɑn], [ɑm], [ɛn], [ɛm] kokybė tokia pati kaip bk (nesiaurinami)	+	+	+	+	+	+
kirčiuotų balsių [e:], [o:] kokybė tokia pati kaip bk	+	(+)	+	+	+	(+)
išlaikyta ilgojo ir trumpojo vokalizmo kiekybinė opozicija kamieno kirčiuotuose skiemenyse	+	+	+	+	(+)	+
išlaikyta ilgojo ir trumpojo vokalizmo kiekybinė opozicija prieširtiniuose skiemenyse	+	+	+	+	-	(+)
išlaikyta ilgojo ir trumpojo vokalizmo kiekybinė opozicija atvirose nekirčiuotose galūnėse	-+	(+)	(+)	(-)	-	(+)
išlaikyta ilgojo ir trumpojo vokalizmo kiekybinė opozicija uždarse nekirčiuotose galūnėse	(+)	+	+	(-)	-	(+)
beveik sistemingai išmetamas balsis [ɑ] vardažodžių <i>o</i> kamieno vns. vard. galūnėje	+-	(-)	-+	(+)	(-)	-
beveik sistemingai numetami trumpieji balsiai veiksmažodžių 3 a. formose	(-)	-	(-)	+-	(-)	-
išlaikyta žemutinių balsių tarimo eilės opozicija absoliučioje žodžio pradžioje (gali būti tariami ir [ɑ], ir [ɛ] tipo balsiai)	+	-	+-	+-	-	-
balsio [ɛ] kokybė derinama su tolesnio skiemens vokalizmu	+	-+	+	+-	-	-
prielinksnyje / priešdėlyje <i>j / j-</i> tariamas ilgasis balsis visose pozicijose (nevartojamas [ɪn])	+	(-)	+-	+	(+)	-
beveik sistemingai vienbalsinamas tvirtapradis dvibalsis [ɑɪ] žodžio kamiene (ypač priesagoje)	(-)	-	-	+-	-	-
dažniau pasitaiko nepailgėjusių kirčiuotų pozicinio ilgumo balsių [ɑ], [ɛ]	-+	-	-	+-	+-	-
ilginamas balsis [ɑ] įvardžiuose <i>màno, tàvo, sàvo</i>	-	-	-	-	+-	+-
trumpinamas balsis [i:] veiksmažodžių būsimosios laiko 3 a. formose ([dɑ' rɪs] ~ <i>darýs</i> , [sɑ' kɪs] ~ <i>sakýs</i>)	-	-	-	-	(-)	+-

Ypatybė	Pagrindiniai arealai			Periferiniai arealai		
	Šk- Jrb	Mrj- Prn	Vlkv	Pžm	Vlkj- Čkš	Prdz
Konsonantizmas						
pridedamas [j] prieš priešakinės eilės balsius žodžio pradžioje	-	++	-	(-)	(+)	+
afrikatos [tʃ], [dʒ] veiksmazodžių būtojo kartinio laiko 1 a. formose atliepiamos [tʃ], [dʒ] ([mʲɛ² ʋɛʊ] ~ mečiāū, [ʋɛ²² dʲɛʊ] ~ vedžiaū)	-	(-)	-	-	-	++
tariamas minkštasis [ʃ] bendratis formose nukritus priešakinės eilės balsiui	-	-	-	-	++	+
Prozodija						
vartojama tęstinė priegaidė (pabrėžiami abu kirčiuoto cirkumfleksinio dvibalsio / dvigarsio dėmenys)	+	-	(-)	(+)	-	-
kokybiškai¹⁰ ilginami akūtinųjų dvigarsių / dvibalsių dėmenys	-	+	-	-	++	+
veiksmazodžio tariamosios nuosakos 3 a. formose išlaikoma pamatinės šaknies kirčio vieta bei priegaidė ([ˈkʲæːltu] ~ kėltu)	+	-	++	+	++	-
akūtinės šaknies būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvių formose išlaikoma pamatinės šaknies kirčio vieta bei priegaidė ([ɪʃˈʋɪrtʃ] ~ išvirtā, [ɪʃˈʋɪrtʃɪ] ~ išvirtī)	+	-	++	+	++	-
junginiai [lʲe],[lʲeː] tariami kietai	-	(-)	-	-	++	+

+ – būdinga iš esmės visam arealui

(+) – būdinga, bet su tam tikromis nedidelėmis išimtimis, pvz., kitaip tariama tik keliose šnektose, tik kai kuriose formose, tik tam tikroje pozicijoje ir pan.

++ – būdinga ne visam arealui, ne visose žodžio pozicijose ir pan.; labiau būdinga negu nebūdinga

-+ – nebūdinga ne visam arealui, ne visose žodžio pozicijose, ne visiems fonetiniams vienetams ir pan.; labiau nebūdinga negu būdinga

(-) – nebūdinga, bet su tam tikromis nedidelėmis išimtimis, pvz., ypatybė gali būti išlaikoma tik pavieniauose žodžiuose, pozicijose, pasitaikyti labai retais atvejais ir pan.

-- – nebūdinga iš esmės visam arealui

Remiantis LKA, sudaryta vakarų aukštaičių kauniškių arealų preliminarinių diferencinių požymių matrica (žr. 2 lentelę). Dauguma diferencijai reikšmingų požymių yra susiję su tradicinių šnektų vokalizmo, kiek mažiau – su konsonantizmo ir prozodijos ypatybėmis. Lentelėje paryškinti požymiai toliau buvo tirti instrumentinės fonetikos ir kiekybinės dialektometrijos

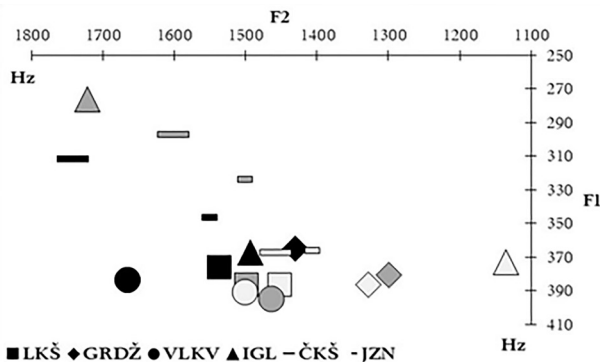
¹⁰ Pailgėjęs dėmuo kokybiškai (įtempimu, difužiškumu ir kt.) primena ilgąjį balsį.

metodais, aiškinantis, kurie iš jų labiausiai lemia kauniškių patarmės diferenciaciją.

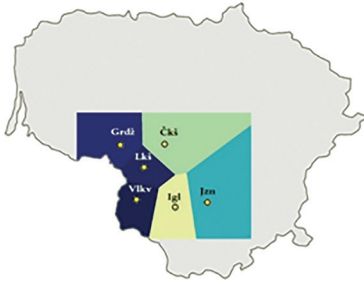
2. Būdingiausieji vakarų aukštaičių kauniškių arealų požymiai

Blankiųjų požymių diferencinę galią, charakterizuojant patarmės vidinius arealus, patvirtino eksperimentinės fonetikos ir dialektometrijos metodais nustatyti garsų kokybės skirtumai. Atidėjus normalizuotas F1 ir F2 reikšmes 3-iajame koordinacių sistemos ketvirtyje, išryškėjo visų 6 tirtų vietovių vokalizmo būdingieji požymiai, vokalizmo ypatybių distribucija tiriamųjų šnektų atžvilgiu. Vėliau kiekvieno pasirinkto kalbinio kintamojo (tiriamosios vokalizmo pozicijos) F1 ir F2 reikšmių vidurkiai buvo įvertinti programa „Gbamap“, braizant formančių verčių žemėlapius (žr. Value maps), kuriuose atsiskleidė tiriamųjų vietovių panašumai ir skirtumai pagal analizuotus vokalizmo požymius.

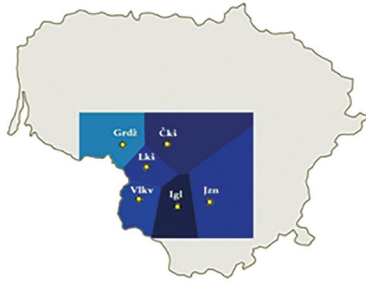
Tyrimų rezultatų duomenimis, pačiu diferenciškiausiu kauniškių patarmės vidinių arealų požymiu laikytina akūtinųjų dvigarsių dėmenų [ɪ], [ʊ] realizacija, atskirose šnektose ypač varijuoja dėmuo [ɪ] (žr. 2–4 paveikslą).

2 PAVEIKSLAS. Tiriamųjų arealų kirčiuoto balsio [ɪ] (juoda spalva), akūtinio (tamsiau pilka spalva) ir cirkumfleksinio (šviesiau pilka spalva) dvigarsio dėmens [ɪ] kokybė

3 PAVEIKSLAS. Tiriamųjų arealų panašumai ir skirtumai pagal akūtinio dvigarsio dėmens [ɪ] F1

4 PAVEIKSLAS. Tiriamųjų arealų panašumai ir skirtumai pagal akūtinio dvigarsio dėmens [ɪ] F2

Remiantis tradicine dialektologų nuomone, trys tyrimui pasirinkti kauniškių punktai – Igliauka, Jieznas ir Čekiškė – priklauso akūtinųjų dvigarsių dėmenis [ɪ], [ʊ] ilginančiam lietuvių šnektų plotui, likę kiti trys – Vilkaviškis, Lukšiai ir Girdžiai – neilginančiam (LKA, žemėl. Nr. 20). Ilginančio ploto šnektos įprastai dar diferencijuojamos pagal ilginimo laipsnį: pietinėje kauniškių dalyje (Igliauka, Jieznas), esančioje arčiau pietų aukštaičių, pailginti dėmenys laikyti ilgaisiais, šiaurinėse šnektose (Čekiškė) – pusilgiais. Pastarųjų metų darbuose teikiama nuomonė, jog ilginimas galimas ir šiaurinėse kauniškių šnektose, tik čia vis tiek išlaikoma trumpojo balsio kokybė – jie išlieka atviresni, užpakalesni, daug mažiau įtempti už atitinkamus ilguosius balsius. Apie ilginimą dialektologinėje literatūroje visai nekalbama tik aprašant Vilkaviškio arealo šnektas (apie kauniškių dvigarsių dėmenų kiekybės santykius plačiau žr. Bakšienė, 2014).

Akūtinio dvigarsio dėmens [ɪ] formančių duomenys labai aiškiai atskleidė tiriamųjų punktų diferenciaciją (žr. 2 paveikslą). Diagramoje pirmiausia matyti tradiciškai dėmenis ilginančiųjų ir neilginančiųjų šnektų skirtumai. Igliaukos, Čekiškės ir Jiezno punktų akūtinųjų dvigarsių dėmenų simboliai koordinacių sistemoje išsidėstę aukščiau už kirčiuoto balsio simbolius, o Lukšių, Vilkaviškio ir Girdžių – žemiau. Vadinasi, pirmojoje grupėje jie yra uždaresni, o antrojoje – atviresni už savarankišką balsį [ɪ]. Šie duomenys patvirtina kokybinius pirmojo dėmens skirtumus analizuojamuose plotuose.

Tradiciškai ilginančioje grupėje kokybiškai ryškiausias neabejotinai yra Igliaukos punkto dvigarsio dėmuo. Jo simbolis nutolęs į viršutinįjį kairįjį kampą, tad jam būdingos aukščiausios F2 ir žemiausios F1 reikšmės iš visų šios grupės analizuotų variantų (F1 ≈ 270 Hz, F2 ≈ 1730 Hz). Tai ryškios priešakinės artikuliacijos ir ypač uždaras garsas. Kiek žemiau ir dešiniau lokalizuojasi Čekiškės punkto simbolis – šis garsas taip pat gana uždaras, tik kiek užpakalesnis (F1 ≈ 290 Hz, F2 ≈ 1600 Hz). Jiezno punkto simbolis pagal abiejų formančių reikšmes atsidūrė beveik diagramos viduryje, tad čia dvigarsio dėmuo tikėtinas gerokai atviresnis ir užpakalesnis. Nors tradiciškai ir manoma, jog Jiezno apylinkėse ilginimas turėtų būti toks pat intensyvus kaip ir apie Igliauką, tačiau formančių duomenys rodo aiškius šių punktų skirtumus.

Antrojoje, tradiciškai neilginančioje grupėje, labai panašūs atrodo Vilkaviškio ir Lukšių punktų dvigarsio dėmenys, jie gana atviri, vidurinės artikuliacijos (F1 ≈ 380 Hz, F2 ≈ 1500 Hz). Girdžių punkto simbolis nuo jų smarkiai nutolęs į dešinę, vadinasi jo artikuliacija daug užpakalesnė, atvirumas beveik nesiskiria (F1 ≈ 380 Hz, F2 ≈ 1300 Hz). Šiuo atveju formančių reikšmių analizė vėl atskleidė klausia ir prietaisais fiksuojamą akustinių požymių netapatumą: klausia suvokiamas didesnis atvirumo laipsnis iš tikrųjų yra artikuliacijos užpakalėjimas, didesnis liežuvio poslinkis atgal.

„Gabmap“ programos F1 verčių paveiksle (žr. 3 paveikslą) taip pat aiškiai matyti, kad šis kintamasis diferencijuoja vakarines ir rytines kauniškių šnektas: vakariniam plotui, kuriam būdinga daug aukštesnė F1, priklauso Girdžių, Lukšių ir Vilkaviškio punktai, o rytiniam, pasižyminčiam daug žemesnėmis F1, – Čekiškės, Igliaukos ir Jiezno punktai. Ši diferenciacija atitinka teoriniuose darbuose aprašytą akūtinius dvigarsių dėmenis [ɪ], [ʊ] ilginančių ir neilginančių šnektų atskirtį, taip pat ir ankstesnėje tyrimo dalyje instrumentiniu būdu nustatytas tendencijas. „Gabmap“ tyrimas parodė, kad pirmiausia kalbamąsias šnektas diferencijuoja ne tiek dėmenų kiekybė (ji gali būti panaši abiejuose plotuose, tai patvirtinta ir ankstesnių tyrimų eksperimentiniais duomenimis), o kokybė. F1 verčių žemėlapis rodo, kad ypač reikšmingas turėtų būti dėmens atvirumo laipsnis, atvirkščiai proporcingas pirmosios formantės reikšmėms.

Žemėlapyje, iliustruojančiame dvigarsio dėmens [ɪ] F2 reikšmes (žr. 4 paveikslą), matyti išsiskiriantis Girdžių punktas, jame tiriamosios pozicijos F2 yra žemesnė, taigi tariamas gerokai užpakalesnis garsas. Likę punktai paveiksle yra panašaus atspalvio, tamsiausias yra Igliaukos punktas, taigi čia tiriamojo dėmens F2 turėtų būti aukščiausias, garsas priešakiausias.

Analogiškais metodais ištyrus visų pasirinktų tarminių požymių distribuciją kauniškių vidiniuose arealuose, nustatyta, kad jų diferenciacijai svarbios vokalizmo pozicijos išsidėsto tokia mažėjančio diferenciškumo tvarka (žr. 3 lentelę).

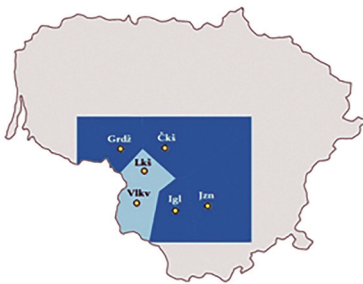
3 LENTELĖ. Vakarų aukštaičių kauniškių arealų skiriamųjų ypatybių diferenciškumas

1. Akūtinųjų dvigarsių pirmieji dėmenys [ɪ], [ʊ]

2. Uždarųjų galūnių nekirčiuoti ilgieji balsiai [eː] [oː]

3. Kamieno kirčiuoti ilgieji balsiai [eː], [æː] bei akūtinio dvigarsio pirmasis dėmuo [æː]

4. Kamieno kirčiuoti ilgieji balsiai [eː], [oː]

5. Kamieno kirčiuoti trumpieji balsiai [ɪ], [ʊ] pozicijoje prieš kietąjį priebalsį

6. Kamieno kirčiuoti poliftongai (kintamieji balsiai) [iɛ], [ʊɔ]

7. Kamieno nekirčiuoti (prieškirtiniai) poliftongai [iɛ], [ʊɔ]

8. Kamieno nekirčiuoti (prieškirtiniai) ilgieji balsiai [eː], [oː]

9. Cirkumfleksinių dvigarsių [ɪR], [ʊR] pirmieji dėmenys [ɪ], [ʊ]

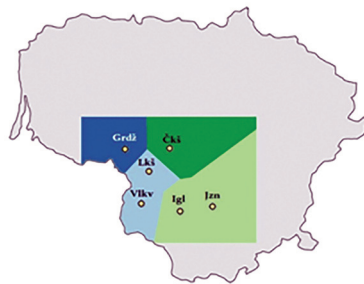
Dauguma tirtų požymių nelaikomi relevantiniais klasifikuojant viso lietuvių kalbos ploto tarminį variantiškumą, tačiau jie tampa pirminiais (skiriamaisiais) arba bent jau antriniais (būdingaisiais) vertinant smulkesnius patarmės vienetus.

3. Vakarų aukštaičių kauniškių arealų grupavimasis pagal kalbinius panašumus ir skirtumus

Kauniškių arealų kalbiniai panašumai ir skirtumai apibendrinti programos „Gabmap“ klasterinės analizės įrankiais. Remiantis pirmųjų dviejų formančių vertėmis, 6 tirtos vietovės grupuotos į klasterius pagal panašiausius vokalizmo duomenis. Klasterizacija programoje atliekama dviem metodais – svertinio vidurkio ir Wardo, tačiau dėl mažo klasterių narių skaičiaus abiem metodais tyrimo rezultatai gauti iš esmės vienodi, todėl daugiausia remiamasi pirmuoju, svertinio vidurkio, metodu (plačiau žr. Cluster analysis). Klasterinės analizės pavyzdžiai atrankiniu būdu pateikti 5 ir 6 paveiksluose. Juose vaizduojami pirmojo etapo, kai punktai jungiami į 2 klasterius, ir priešpaskutiniojo, kai gaunamas 4 klasterių vaizdas, rezultatai. Pastebėtina, kad nors klasterizuojamų objektų skaičius ir buvo mažas, šiame tyrimo etape labai puikiai atsiskleidė kauniškių patarmės diferenciacija, išryškėjo panašiausi ir labiausiai besiskiriantys arealai.

5 PAVEIKSLAS. Tiriamųjų punktų grupavimasis pagal vokalizmo kokybės požymius (2 klasteriai, svertinio vidurkio metodas)

6 PAVEIKSLAS. Tiriamųjų punktų grupavimasis pagal vokalizmo kokybės požymius (4 klasteriai, svertinio vidurkio metodas)

Pirmajame klasterizacijos etape, pasirinkus 2 klasterius svertinio vidurkio metodu (žr. 5 paveikslą), matomas vaizdas atskleidžia Lukšių ir Vilkaviškio punktų panašumą ir išskirtinumą likusios kauniškių dalies atžvilgiu. Lukšiai ir Vilkaviškis jungiami į vieną klasterį, o visi kiti tirti punktai į kitą. Programoje „Gabmap“ nustatomi ir klasterių skiriamieji požymiai. Lukšių ir Vilkaviškio klasterio diferencinių požymių eilėje viršuje atsидūrė siaurasis balsis [ɛː], vartojamas pozicijoje prieš minkštąjį priebalsį (pvz., [ˈsʲɛːkʲɛː] ~ *sėkė*), tiksliau, jo pradžios F1 duomenys. Pagal juos apskaičiuoti aukščiausi aptariamojo klasterio diferenciniai balai. Taigi klasterinė analizė patvirtino Lukšių ir Vilkaviškio punktų kalbinį panašumą ir išskirtinumą likusios kauniškių dalies atžvilgiu, grindžiamą būtent baltio [ɛː] kokybe, tiksliau, jo uždarumu.

Pasirinkus keturis klasterius, sugrupuotus svertinio vidurkio metodu, nuo rytinės kauniškių dalies atskiriamas Čekiškės punktas (žr. 6 paveikslą). Tai šiaurinė, tiksliau šiaurietinė patarmės dalis, pasižyminti labai ryškiau nekirciuotų balsių trumpinimu ir kamieno kirčiuotų [ɪ], [ʊ] ilginimu. Šios ypatybės Čekiškės apylinkės vienija su artimesnėmis šiauliškių ir net rytų aukštaičių šnektomis. Paveiksle vaizdžiai matyti, jog glaudžiausiai iš visų tirtų yra susiję Igliaukos ir Jiezno bei Lukšių ir Vilkaviškio punktai. Igliaukos ir Jiezno klasterio diferencinių požymių viršuje matyti kirčiuotos pozicijos kintamasis [iɛ] (pvz., [ʲiɛː] ~ *riėkė*), jo pabaigos F2 duomenys surinko aukščiausius diferencinius balus. Šiose apylinkėse tariamas [iɛ] pasižymi ypač atviru garsu pabaigoje, primenančiu balsį [ɑ]. Šnektas taip pat vienija kirčiuoto ir nekirciuoto kamieno baltio [eː] (pvz., [ʲtʲeːtʲeː] ~ *tėtė*, [tʲeːʲʲkʲeɪr] ~ *tėškei*) tarimas ir jau anksčiau minėtas baltio [ɛː] prieš minkštąjį priebalsį bei tvirtapradžio dvigarsio pirmojo dėmens [ʊ] kokybė.

Apibendrinant klasterizacijos įrankiais atliktą analizę, galima teigti, jog šiame tyrimo etape geriausiai išryškėjo panašiausių ir labiausiai besiskiriančių kauniškių vietovių grupės. Iš visų tirtų punktų stabiliausią jungtį sudaro Lukšių ir Vilkaviškio punktai, reprezentuojantys vakarinę patarmės dalį. Tyrimas parodė, kad būtent čia reikėtų ieškoti charakteringiausių kauniškių patarmės ypatybių: šioms apylinkėms ypač būdingi ryškios kokybės balsiai, palyginti silpna jų redukcija nekirciuotose pozicijose, uždarieji baltio [ɛː] variantai, kokybiškai nepailginti tvirtapradžių dvigarsių dėmenys [ɪ], [ʊ] ir kt. Labai stipri yra ir Igliaukos–Jiezno punktų jungtis. Juos vienija atviresni visų pozicijų balsiai, minėtų dvigarsių dėmenų

ilginimas ir kt. Šiaurinės kauniškių dalys, reprezentuojamos Girdžių ir Čekiškės apylinkių, yra atskiresnės, pagal daugelį ypatybių nepanašios į likusias kauniškių šnektas.

Išvados

Apibendrinant vakarų aukštaičių kauniškių tarminių požymių vertės tyrimą, darytina išvada, jog patarmės požymių hierarchija pirmiausia susijusi su nedideliu kalbiniu atstumu nuo bendrinės lietuvių kalbos. Dėl šios priežasties nesutampa objektyvusis ir ankstesniais tyrimais nustatytas subjektyvusis tarminių požymių vertinimas: tarmių klasifikacijose nurodomi skiriamieji ir būdingieji kauniškių požymiai eilinių patarmės vartotojų tarminiais nelaikomi ir neatpažįstami.

Todėl tiek išskiriant naujuosius aptariamojo ploto tarminius darinius (pietinių vakarų aukštaičių regiolektą) iš kitų lietuvių kalbos ploto tarminių vienetų, tiek diferencijuojant mažesnius patarmės tarminius arealus, lemiamos diferencinės galios įgauna blankiosios, arba tretinės, ypatybės, susijusios ne tik su kiekybiniais, bet ir su kokybiniais vokalizmo požymiais. Taip pat ypač svarbios tampa ne tik relevantinės (paprastai kirčiuotos), bet ir nerelevantinės (dažniausiai nekirčiuotos) balsinių fonemų pozicijos.

Išanalizavus vakarų aukštaičių kauniškių ankstesnius kokybinius aprašus ir patvirtinus tiriamųjų požymių svarbą instrumentiniais ir kiekybiniais dialektometriniiais metodais, patarmėje nustatyti 6 ryškesnieji tarminiai arealai: 3 pagrindinėje dalyje (stiprieji Šakių–Jurbarko, Marijampolės–Prienų ir pereiginis Vilkaviškio) ir 3 periferinėje (Pažemaitės, Vilkijos–Čekiškės ir Priedzūkio). Panašiausi vokalizmo kokybės požymiai sieja šiaurvakarines patarmės šnektas (tyrime reprezentuotas LKA Lukšių ir Vilkaviškio punktų), taip pat ir pietrytinę patarmės dalį (reprezentuotą LKA Igliaukos ir Jiezno punktų). Tarp šių patarmės plotų praeina kelių svarbių izofonijų pluoštas.

Diferenciškiausiais kauniškių vidinių arealų požymiais laikytinos šios ypatybės: 1) akūtinų dvigarsių pirmieji dėmenys [ɪ], [ʊ] (šiaurvakarinėje dalyje kokybiškai išlieka trumpi, pietrytinėje ryškiai kokybiškai ilginami);

2) uždaryjų galūnių nekirčiuoti ilgieji balsiai [eː] [oː] (įvairiose patarmės šnektose kokybė ir kiekybė varijuoja nuo ilgųjų, stipriai įtemptų [eː] [oː] iki trumpųjų [ɛ] / [ɪ], [ɑ] / [ʊ]); 3) kamieno kirčiuoti ilgieji balsiai [ɛː], [æː], taip pat ir akūtinio dvigarsio pirmasis dėmuo [æː] (šiaurvakarinėje dalyje dominuoja uždarysis [ɛː], pietrytinėje – atvirasis [æː]). Kaip matyti, dauguma jų susiję ne tik su patarmės būdingaisiais kiekybiniais (vienu iš kauniškių skiriamųjų bruožų laikomas geras ilgųjų ir trumpųjų balsių skyrimas visose žodžio pozicijose), bet ir blankiaisiais kokybiniais požymiais.

LITERATŪRA

- Adank, P., Smits, R., & van Hout, R. (2004). A comparison of vowel normalization procedures for language variation research. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 116(5), 3099–3107. Prieiga <https://doi.org/10.1121/1.1795335>.
- Aliūkaitė, D., Jaroslaviėnė, J., & Meiliūnaitė, V. (2014). Teoriniai medžiagos rinkimo pagrindai. Anketų (klausimynų) sudarymo principai. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 49–62.
- Aliūkaitė, D., & Mikulėnienė, D. (2014a). Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai Lietuvoje. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 257–262.
- Aliūkaitė, D., & Mikulėnienė, D. (2014b). Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. In D. Mikulėnienė, & V. Meiliūnaitė (sud.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai su komentarais*. Vilnius: Briedis, 29–47.
- Bakšienė, R. (2014). Vakarų aukštaičių kauniškių dvigarsiai: kiekybės santykiai. *Acta Linguistica Lithuanica*, 71, 193–214. Prieiga <https://journals.iki.lt/actalinguisticalithuanica/article/view/927/1017>.
- Bakšienė, R. (2015). Tarminio kalbėjimo savivertė ir gyvybingumas: XXI a. pradžios Šakių ir Jurbarko šnektos. *Lietuvių kalba*, 9. Prieiga <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22631/21863>.
- Bakšienė, R. (2019). Tarminio kalbėjimo vertinimas paprūsėje: XXI a. pradžios

- Vištyčio arealo tyrimas. *Lietuvių kalba*, 13. Prieiga <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22487/21751>.
- Bakšienė, R., & Čepaitienė, A. (2017). Tarptautinės fonetinės abėcėlės taikymo lietuvių tarmių garsams galimybės. *Baltistica*, 52(1), 105–135. Prieiga <http://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/view/2303/2270>.
- Cluster analysis. (n. d.). *Gabmap* [Web application]. Prieiga <https://gabmap.nl/doc/manual/clustering.html>; žiūrėta 2022-07-29.
- Dabašinskienė, I., & Dagilytė, E. (2013). Suvalkiečių išskirtinumas: būdo savybės ar kalbėjimas? In M. Ramonienė (moks. red.), *Miestai ir kalbos* (II t.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 105–123.
- Flynn, N. (2011). Comparing vowel formant normalisation procedures. *York Papers in Linguistics (Series 2)*, 11, 1–28. Prieiga <https://www.york.ac.uk/language/ypl/ypl2/11/YPL2-11-01-Flynn.pdf>.
- Flynn, N., & Foulkes, P. (2011). Comparing vowel formant normalization methods. *Proceedings of the 17th ICPhS, Hong Kong*, 683–686. Prieiga <https://www.internationalphoneticassociation.org/icphs-proceedings/ICPhS2011/OnlineProceedings/RegularSession/Flynn/Flynn.pdf>.
- Geržotaitė, L., & Čepaitienė, A. (2016). Vilkaviškio jaunuolių kalbinė giminė: ribos, taisyklingumo ir patrauklumo vertės. *Verbum*, 7, 84–100. Prieiga <https://www.zurnalai.vu.lt/verbum/article/view/10288/8160>.
- Girdenis, A., & Zinkevičius, Z. (2000). Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. In A. Girdenis, *Kalbotyros darbai* (t. I.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 44–55. (Pirmasis leidimas: 1966)
- IPA – *International Phonetic Alphabet*. (n. d.). Prieiga <https://www.internationalphoneticalphabet.org/>; žiūrėta 2022-07-29.
- LKA – Morkūnas, K. (ats. red.). (1982). *Lietuvių kalbos atlasas, II: Fonetika*. Vilnius: Mokslas.
- Lobanov, B. (1971). Classification of Russian vowels spoken by different listeners. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 49, 606–608. Prieiga https://www.researchgate.net/publication/245664852_Classification_of_Russian_Vowels_Spoken_by_Different_Speakers.
- Mikulėnienė, D. (2018). XXI a. lietuvių tarmėtyros sąvokos: tarmių kalbos variantų periferiškumas ir pereigiškumas. *Prace Bałtytyczne*, 7, 133–142.
- Mikulėnienė, D. (2019). Tarmiškumo bruožų nomenklatūra: nuo tarminių požymių prie tarmiškumo žymenų. *Respectus philologicus*, 35(40), 51–62. Prieiga <https://www.journals.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/12716/11395>.

Mikulėnienė, D. (2020). New Trends in Lithuanian Dialectology: Multifunctional Research Model. *Acta Linguistica Lithuanica*, 82, 11–33. Prieiga <http://journals.iki.lt/actalinguisticallithuanica/article/view/1022/1397>.

Nerbonne, J., Colen, R., Gooskens, Ch., Kleiweg, P., & Leinonen, T. (2011). Gabmap – A Web Application for Dialectology. *Dialectologia, Special Issue II*, 65–89. Prieiga https://www.researchgate.net/publication/228546484_Gabmap_-_A_web_application_for_dialectology.

NORM – Thomas, E. R., & Tyler, K. (2007–2015). *NORM: The Vowel Normalization and Plotting Suite* (Version 1.1). Prieiga <http://lingtools.uoregon.edu/norm/norm1.php>; žiūrėta 2022-07-29.

Praat – Boersma, P., & Weenink, D. (n. d.). *Praat: doing phonetics by computer* [Computer software]. Prieiga <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>; žiūrėta 2022-07-29.

Salys, A. (1992). *Raštai, IV: Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Tældeman, J. (2006). Polarisation Revisited. In F. Hinskens (Ed.), *Language Variation – European Perspectives: Selected Papers from the Third International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 3)*. Amsterdam: Benjamins, 233–248. Prieiga <https://doi.org/10.1075/silv.1.15tae>.

Totoraitis, J. (2003). *Sūduvos Suvalkijos istorija*. Marijampolė: Piko valanda. (Pirmasis leidimas: 1938)

Value maps. (n. d.). *Gabmap* [Web application]. Prieiga <https://gabmap.nl/doc/manual/datainspection.html>; žiūrėta 2022-07-29.

VLKK k-25 – Valstybinė lietuvių kalbos komisija. (2021-07-08). *Rekomendacija dėl tarptautinės fonetinės abėcėlės pritaikymo bendrinės lietuvių kalbos garsiniams vienietams žymėti*. Prieiga <http://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/rekomendacija-del-tarptautines-fonetines-abeceles-pritaikymo-bendrinės-lietuvių-kalbos-garsiniams-vienietams-zymeti>.

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

PRIEVĀRDA AR REKCIJAS ĪPATNĪBAS LĪBISKĀ DIALEKTA KURZEMES IZLOKSNĒS¹

Government of Preposition *ar* in
Kurzeme Livonic Subdialects

■ ANETE OZOLA

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropēiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

ABSTRACT

Keywords:
government,
Livonic dialect,
morphosyntax,
preposition,
geolinguistics

This paper discusses spread of the atypical syntactic construction 'preposition *ar* + feminine pronoun or noun' in Kurzeme Livonic subdialects. In Standard Latvian, all nouns and pronouns in construction with prepositions have a strict prepositional government that in singular usually requires genitive or accusative case.

Latvian grammars of the 17th–21st century show that there has been uncertainty. Probably the reason is that the oldest Latvian grammars represent also features of dialects. Only the 20th and 21st century grammars shows clear and constant paradigm of prepositional government. Only few prepositions in Standard Latvian have different government regarding semantics. Some changes in prepositional government in Livonic dialect of Latvian have been observed regarding semantics, gender, number and other aspects.

The cartographed material shows that this peculiarity is common in Kurzeme Livonic subdialects, also Vidzeme Livonic subdialects, but not so common in subdialects of Middle Latvian dialect.

Ievads

Lībiskā dialekta morfosintaktisko īpatnību izpētē liela uzmanība veltāma prievārdu rekcijai jeb pārvaldījumam. Izlokšņu iezīmes vērojamas vairākās prievārda un pārvaldāmā vārda konstrukcijās. Latviešu literārajā valodā pārvaldāmā vārda locījums ir atkarīgs no prievārda, ar ko tas biedrojas, pārvaldāmā vārda vārdšķiras, skaitļa, dzimtes un citiem aspektiem, taču lībiskajā dialektā šie kritēriji var atšķirties.

Lībiskā dialekta kontekstā ar latviešu dialektoloģiju saistītajos darbos pārsvarā tiek runāts par pārvaldījumu, kur iesaistīts pārvaldāmais vārds vienskaitlī. Jānis Endzelīns norādījis, ka „rakstu valodā un izlokšņu lielākajā daļā daudzskaitlī aiz visām prepozīcijām seko datīva un instrumentāļa kopējā forma; postpozīcijas *dēļ* priekšā paliek ģenitīvs arī daudzskaitlī” (Endzelīns, 1938/1981, 462).

Rakstā galvenokārt izmantoti piemēri no Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta izlokšņu materiāliem (LVIIM), kas vākti 20. gadsimta vidū. Tie atspoguļo stāvokli gandrīz visās latviešu valodas dialektu izloksnēs, kas aprakstītas pēc „Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmas” (LVDApr, 1954), iekļaujot fonētisko, morfoloģisko, sintaktisko un leksisko iezīmju apkopojumu.

LVIIM dotumi papildināti ar Krišjāņa Barona Dainu skapja (Dainu skapis) piemēriem, autores vāktajiem četrus dažādu vecumu Talsu iedzīvotāju runas ierakstiem 2019. gadā (Talsi 2019), kas izmantoti autores bakalaura darbā u. c. pētījumos. Daļa LVIIM ir kartografēti un iekļauti „Latviešu valodas dialektu atlanta” (leksikas, fonētikas un morfoloģijas sējumos: LVDAl, 1999; LVDaf, 2013; LVDAm, 2021), tomēr jautājumi, kas skar prievārdu pārvaldījumu, līdz šim nav kartografēti.

Raksta mērķis – izmantojot visu lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu un dažu vidus dialekta kursisko un lībiskā dialekta Vidzemes izlokšņu materiālus, aplūkot un kartografēt instrumentāļa prievārda *ar* pārvaldījumu vienskaitlī, pētījumu papildinot ar piemēriem, kuros konstatēts arī prievārda *par* pārvaldījums vienskaitlī. Lai noskaidrotu, kāda prievārdu rekcijs vēsturiski bijusi raksturīga nenormētajai un vēlāk literārajai latviešu

valodai, rakstā aplūkots rekcijas atspoguļojums latviešu valodas rakstu avotos un gramatikās.

1. Prievārdu rekcijas atspoguļojums rakstu avotos un latviešu valodas gramatikās

Prievārdu pārvaldījumā senākajos latviešu rakstu valodas tekstos nav vērojama konsekvence, taču viena autora un laika darbos var saskatīt līdzīgas iezīmes. Prievārdu rekcijā dažkārt var saskatīt līdzību ar tām īpatnībām, kas mūsdienās manāmas izloksnēs.

Par izlokšņu ietekmi latviešu rakstu valodas aizsākumos bijušas pretrunīgas diskusijas. Kārlis Mīlenbahs rakstā „Kura no latviešu izloksnēm ir visvecākā rakstu valodas izloksne?” (1902/2011) minējis, ka senāko tekstu galvenās īpatnības norāda uz izloksni, kas svārstās starp vidus un tāmnieku izloksni. Par galvenajām īpatnībām K. Mīlenbahs sauc

- 1) gala patskaņu zudumu;
- 2) vīriešu dzimtes stāšanās sievietes dzimtes vietā;
- 3) daudzskaitļa datīva galotni *-im(s)* visos celmos;
- 4) galotnes *-ais* vietā *-eis*;
- 5) pārmaiņas prievārdos;
- 6) prievārdu, kas biedrojas ar ģenitīvu, lietojumu ar vārdu akuzatīvā;
- 7) skaņas *a* labializāciju un
- 8) lieku patskani aiz plūstošiem līdzskaņiem (Mīlenbahs, 1902/2011, 98). Valodnieks raksta noslēgumā secina: „Ievērojot, ka formu pārsvars pirmajos latviešu rakstos sveras uz tāmnieku pusi, mums šī izloksne uzlūkojama par pirmo rakstniecības valodas izloksni” (Turpat, 100).

Savukārt J. Endzelīns rakstā „Mūsu rakstu valodas pasākumi” (1903/1971b) asi reaģējis uz K. Mīlenbaha apgalvojumiem, norādot, ka K. Mīlenbaha argumentācija „dibināta uz neizteiktām domām, ka 16. gadusimtenī mūsu valodas izloksnēm bijis tas pats veids, kas tagad, bet tādu domu nepareizība nav sevišķi jāpierāda, jo dzīva valoda maina savu veidu bez mitēšanās” (Endzelīns, 1903/1971b, 275).

Raksta turpinājumā J. Endzelīns runā par prievārdiem, norādot, ka „akuzātīvu pēc ģenitīva prepozīcijām gadās sastapt gan pie Manceļa [..], gan arī tagad Kurzemes vidējā izloksnē (sevišķi, kad lietvārds savienots ar pronomenu), piem., *nuo tuo pusi* Bauskā, *aizgāju pie savu jaunākuo brāli* Rundālē. [..] Tad vēl jāievēro, ka vācieši, kas neprot labi latviski, mēdz pēc visām prepozīcijām lietot akuzātīvu; to novērojuši arī mūsu avīžnieki, kas, kariķēdami vāciešu latvisko žargonu, liek tiem lietot akuzātīvu arī pēc ģenitīva prepozīcijām. Tātad arī prepozīciju rekcijā mums pirmajos tulkojumos nav jāmeklē tāmnieku savādības” (Endzelīns, 1903/1971b, 277). Iespējams, tieši vācu valodas ietekme uzlūkojama par galveno iemeslu, kāpēc prievārdu rekcija senākajos latviešu rakstu valodas avotos ir tik nestabila. Tomēr svarīgi atzīmēt, ka J. Endzelīns visas K. Milenbaha uzskaitītās īpatnības nesauc par tāmnieku valodā neesošām, bet gan tādām, kas varējušas būt vai ir raksturīgas arī vidus un pat augšzemnieku dialektam (Turpat, 275–280).

Senie teksti ne vienmēr precīzi ataino tā laika patieso situāciju runātajā valodā, tāpēc izlokšņu iezīmes jāvērtē piesardzīgi, turklāt jāņem vērā J. Endzelīna apgalvojums, ka izlokšnes nepārtraukti mainās, bet fakti, kas liecinātu par tā laika dialektālo situāciju, ir ļoti maz. Pēteris Vanags izteicis viedokli par runātās valodas atspoguļojumu senākajos latviešu valodas avotos: „Teksti, neraugoties uz visām nepilnībām un trūkumiem, sniedz visai plašu liecību par sava laika latviešu valodu. [..] Agrīnā laikmeta latviešu rakstu valodas gramatikā, mazāk leksikā, jūtama spēcīga vācu valodas ietekme. Šī perioda raksti latviešu valodā lielākoties ir reliģiskie jeb atslēgas teksti. [..] To rakstītāji, vienlaikus arī paši rakstu valodas veidotāji, bija vācu tautības garīdznieki” (Vanags, 2019, 60).

Jādomā, ka nav vienotas atbildes uz jautājumu, kāpēc prievārdu pārvaldījuma svārstības ir tik izteiktas. Arī Daina Nitiņa norādījusi uz iespējamo vācu valodas un latviešu izlokšņu mijiedarbību – vecākie latviešu rakstu pieminekļi ir vācu rakstnieku tulkojumi vai sacerējumi, tāpēc prievārdu lietojums veidojies vācu valodas un latviešu izlokšņu interferencē. Liela loma ir arī reliģisko tekstu raksturam, kas ar vācu valodas starpniecību dažkārt pārvērties par latīniskām konstrukcijām. Tādējādi prievārdu lietojumā senajos latviešu valodas tekstos var

konstatēt vācu vai latīņu konstrukciju izteiksmi ar latviešu valodas līdzekļiem (t. sk. prievārdiem) (Nītiņa, 2014, 120).

Aptuveni 19. gadsimta vidū latviešu rakstu valodas kopēju un attīstītāju lomu pārņēma paši latvieši, turpinot vācu tautības mācītāju iesākto darbu (Vanags, 2019, 75). Bet vienlaikus ar literārās valodas stabilizēšanos, tajā samazinājās variantu, tostarp saistīto ar rekciju, dažādība.

Locijumu nenoteiktība, kas vērojama senākajos rakstu avotos, ir likumsakarīga, jo vēl nevar runāt par stingri normētu rakstu valodu, tāpēc jādomā, ka pirmie gramatikas apcerējumi precizāk ataino runātās valodas situāciju vai tendences, noteikti arī izlokšņu iezīmes, tāpēc, analizējot valodas faktus, kas ietverti senākajās latviešu valodas gramatikās, jāņem vērā iespējamā vācu valodas un izlokšņu iezīmju ietekme.

Rakstā aplūkota 17.–21. gadsimta gramatikās aprakstītā prievārdu rekcija ar vienskaitļa datīva, ģenitīva, akuzatīva (un instrumentāla kopējo) formu.

Johana Langija (*Johannes Langius*) grāmatā „Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku” (1685/1936) atrodams prievārdu tulkojums un īss rekcijas izklāsts (sk. 1. tabulas 2.–3. kolonnu), kurā prievārdi *apakš, ar, bez, no, priekš* un *pie* lietojami ar vienskaitļa ģenitīvu un daudzskaitļa ablatīvu, bet prievārdi *aiz, uz, garām, kārt, pēc, par, pirms, pretim, šķērs, virs* un *caur* lietojami ar vienskaitļa akuzatīvu vai daudzskaitļa datīvu (Langijs, 1685/1936, 214a (422)). Prievārds *kārt* mūsdienā latviešu literārajā valodā nav sastopams, turklāt tas konstatēts tikai dažos 18. un 19. gadsimta rakstu avotos, nav gandrīz nekādu ziņu par šī prievārda lietojumu izloksnēs (Nītiņa, 1978, 52–53).

Ernests Blese aplūkojis un analizējis J. Langija valodu un apskatītos valodniecības jautājumus. J. Langijs uzmanību pievērsis ne vien pašiem prievārdiem, bet arī to rekcijai. E. Blese norāda, ka par neparastu var uzskatīt prievārda *ar* rekciju – prievārds *ar* vienskaitlī konsekventi saistīts ar ģenitīvu (*ar Deewa, ar Laiwas eet', ar tuckschas Sirdis*). E. Blese raksta: „Vai te nebūtu reflekss no Langija Kandavas novadā

saklausītiem tāmnieku izlokšņu faktiem: *ar viņ(a)s, ar Ann(a)s*, kas tad paša Langija vispārināti pārnesti arī uz vīriešu kārtu?” (Blese, 1936, 530–532).

Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) „Lettische Grammatik” („Latviešu valodas gramatika”, 1783) prievārdu un vienskaitļa lietvārdu pārvaldījuma apkopojumā (sk. 1. tabulas 4.–6. kolonnu) norādīts, ka prievārdi *aiz, apakš, ar, bez, iekš, pakaļ, pār, par, pie, pēc, priekš, pret, zem, sānis, starp, uz* un *virš* lietoti gan ar ģenitīva, gan akuzatīva formu (dažiem prievārdiem viens locījums norādīts iekavās, kas, visticamāk, liecina par to, ka šāds locījums lietots retāk). Prievārdam *iekš* norādīts, ka ar nozīmi *pie* (vācu val. *an*) pārvalda akuzatīva formu, bet *iekšā* (vācu val. *in*) – ģenitīva formu. Prievārdi *ap, apkārt, gar, kārt, sec (secen)* un *caur* lietoti tikai ar akuzatīva formu. Prievārdi *iz, klāt, no* un *pirms* lietoti tikai ar ģenitīva formu. Prievārds *līdz* lietots ar akuzatīva, ģenitīva un datīva formu. Bet prievārds *sānis* lietots ar ģenitīva un datīva formu (Stender, 1783, 127–128).

Augusta Bīlenšteina (*August Bielenstein*) gramatikas „Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen” („Latviešu valodas skaņas un formas”, 1864) 2. sējumā dota prievārdu rekcijas tabula (sk. 1. tabulas 7.–9. kolonnu). Norādīts, ka ar akuzatīva formu biedrojas *ap* (arī ar ģenitīva), *par, pār, apkārt (aplik)* (arī ar ģenitīva), *ar* (arī ar ģenitīva), *gar* (arī ar ģenitīva), *pakaļ* (arī ar ģenitīva), *sec, caur* (arī ar ģenitīva formu). Ar ģenitīva formu biedrojas prievārdi *bez, iz, no, ār (ārpusē), iekš* (arī ar akuzatīva), *pēc, priekš* (arī ar akuzatīva), *šaiļpus, viņpus, otrpus, zem, virš* (arī ar akuzatīva formu), arī postpozīcijas *apakšā, dēļ, iekš, labad, pēc, priekšā, starpā, vietā, virsū*. Prievārdi *aiz, pie, uz, apakš, pret, starp* lietoti gan ar ģenitīva, gan akuzatīva formu. Ar akuzatīva formu lietoti prievārdi *īs* (‘līdz’), *pa, līdz, pakaļ*, arī postpozīcijas *līdz* un *pakaļ*. Gan ar ģenitīva, gan datīva formām lietots prievārds *sānis* (Bielenstein, 1864, 336).

J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikas” prievārdu apskatā, kas ietver arī jautājumus par prievārdu rekciju (Endzelīns, 1951, 635–697), sniegts visnotaļ plašs ieskats par prievārdu rekcijas jautājumiem latviešu valodā (t. sk. arī izloksnēs) (sk. 1. tabulas 10.–12. kolonnu).

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (MLLVG, 1959) apskatīts prievārdu pārvaldījums (sk. 1. tabulas 13.–15. kolonnu), kurā norādīts, ka prievārdi *aiz, apakš, bez, dēļ, iekš, iz, kopš, labad, no, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem* un prievārdi ar *-pus* otrajā daļā var piesaistīt pārvaldošam vārdam vienskaitli atkarīgo vārdu ģenitīvā. Datīvu saista prievārds *līdz*, bet akuzatīva un instrumentāļa kopīgo formu saista prievārdi *ap, ar, caur, gar, par, pār, pret, starp*. Datīva un akuzatīva formu saista prievārds *pa*, bet prievārds *uz* saista ģenitīva un akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) formu (MLLVG, 724–725).

„Latviešu valodas gramatikas” (LVG, 2013) prievārdu pārvaldījuma uzskaitījumā (sk. tabulas 16.–18. kolonnu) norādīts, ka vienskaitli ar ģenitīvu biedrojas prievārdi: *aiz, apakš, dēļ, iekš, iz, kopš, labad, no, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem* un prievārdi ar *-pus* otrajā daļā. Vienskaitli ar datīva formu biedrojas prievārds *līdz*, bet ar akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) formu biedrojas prievārdi: *ap, ar, caur, gar, par, pār, pret, starp* (LVG, 625).

Svarīgi atzīmēt, ka daži J. Langija, G. F. Stendera un A. Bilenšteina gramatikā aplūkoti prievārdi pēc mūsdienu vārdšķiru klasifikācijas dēvējami par apstākļa vārdiem, piemēram, *apkārt, garām, secen* (MLVV). Jādomā, ka tie ir apstākļa vārdi, kas lietoti prievārda funkcijā, tātad pārvalda deklinējamo vārdu (LVG, 599–601).

LVG norādīts, ka latviešu valodā ir daļa apstākļa vārdu, kas, lai gan formāli nav prievārdi, veic prievārdu funkcijas, saistoties ar deklinējamā vārda locījuma formu, turklāt apstākļa vārdi prievārdu funkcijā attiecībā pret deklinējamo vārdu var tikt novietoti arī postpozitīvi (LVG, 599–600). Jau kopš pirmo latviešu valodas rakstu parādīšanās vērojami apstākļa vārdi, kas tekstā veic prievārda funkciju, piemēram, *apkārt, cauri, garām, klāt, pakal* (Freidenfelds, 1967, 46). Šādi vārdi, kas pēc mūsdienu vārdšķiru klasifikācijas nav uzskatāmi par prievārdiem, bet, visticamāk, ir prievārdiskie apstākļa vārdi, tabulas pirmajā kolonnā atzīmēti ar *.

J. Langija, G. F. Stendera, A. Bilenšteina un J. Endzelina gramatikā pie viena prievārda atzīmēti vairāki locījumi, nereti kāds no locījumiem norādīts iekavās vai saukts par izlokšņu variantu. Šādi gadījumi tabulā apzīmēti ar (+).

1. TABULA. 17.-21. gadsimta gramatikās aprakstītais
pārvaldījums ar pārvaldāmo vārdu vienskaitlī²

Prievārds	Avots																
	Langijs (1685/1936, 214a) ACC	Langijs (1685/1936, 214a) GEN	Stenders (1783, 127-128) ACC	Stenders (1783, 127-128) GEN	Stenders (1783, 127-128) DAT	Bīlenšteins (1864, 336) ACC	Bīlenšteins (1864, 336) GEN	Bīlenšteins (1864, 336) DAT	Endzelīns (1951, 635-697) ACC + INS	Endzelīns (1951, 635-697) GEN	Endzelīns (1951, 635-697) DAT	MLLVG (1959, 724-725) ACC + INS	MLLVG (1959, 724-725) GEN	MLLVG (1959, 724-725) DAT	LVG (2013, 626) ACC + INS	LVG (2013, 626) GEN	LVG (2013, 626) DAT
<i>aiz</i>	+		+	+		+	+		(+)	+			+			+	
<i>ap</i>			+			(+)	(+)		+	(+)		+			+		
<i>apakš</i>			(+)	+		+	+		(+)	+			+			+	
<i>apkārt*</i>			+			+	(+)										
<i>ar</i>		+	+	+		+	(+)		+	(+)		+			+		
<i>bez</i>		+	(+)	+			+			+			+			+	
<i>caur</i>	+		+			+	(+)		+			+			+		
<i>da</i>								+		+	+						
<i>dēļ</i>							+			+			+			+	
<i>gar</i>			+			+	(+)		+	(+)		+			+		
<i>garām*</i>	+							+									
<i>iekš</i>			+	+		(+)	+			+			+			+	
<i>iz</i>				+			+			+			+			+	
<i>kārt*</i>	+		+														
<i>klāt*</i>				+			(+)	+									
<i>kopš</i>								+		+	+		+			+	
<i>labad</i>								+					+			+	
<i>līdz</i>			(+)	(+)	+	+		+	+	(+)	+			+			+
<i>no</i>		+		+			+			+			+			+	
<i>pa</i>			+		+	+		+	+	(+)	+	+		+	+		+
<i>par</i>	+		+	(+)		+			+	(+)		+			+		
<i>pakal*</i>			+	+		+	(+)	(+)	(+)	+							

² Tabulās izmantotie saīsinājumi: ACC – akuzatīvs, DAT – datīvs, GEN – ģenitīvs, INS – instrumentālis.

pār			+	+		+			(+)	+		+			+		
pēc	+		+	+			+		(+)	+			+			+	
pie		+	+	+		+	+		(+)	+			+			+	
pirms	+			+						+			+				+
pret			+	(+)		+	+		+	(+)		+			+		
pretim*	+		+	(+)			+										
priekš		+	(+)	+		(+)	+			+	(+)		+			+	
sānis*			+		(+)		+	+									
sec (secen)*			+			+			+								
starp			+	+		+	+		+	(+)		+			+		
šķērs*	+												+				
uz		+	+	+		+	+		+	+	(+)	+	+		+	+	
vidū*										+							
virš	+		+	+		(+)	+		(+)	+			+			+	
zem			+	+			+		(+)	+			+			+	
ar -pus 2. daļā							+			+			+			+	

Minētajās gramatikās vērojamas kopīgas iezīmes, piemēram, prievārda *no* atkarīgais locījums vienmēr ir ģenitīvs, prievārds *uz* biedrojas gan ar ģenitīva, gan akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) formu (izņemot J. Langija gramatikā). Tomēr 17.–18. gadsimta gramatikās vērojama nenoteiktība, kas, visticamāk, saistāma ar izlokšņu iezīmju atainojumu.

Zīmīgi, ka 19.–21. gadsimta gramatikās vērojama vienprātība attiecībā uz salikto prievārdu, kam vārda otrajā daļā ir *-pus*, rakstību, proti, visos avotos norādīts, ka pārvaldāmais vārds ir ģenitīvā, tomēr LVG rakstīts, ka jautājumus raisa saliktie prievārdi ar *-pus* (*augšpus*, *ārpus*, *lejpūs*, *šaiņpus*, *viņpus*, *viršpus*, *otrpūs*). Tos parasti dēvē par prievārdiem, kas biedrojas ar ģenitīvu, tomēr valodā to rekcija nav nostabilizējusies (LVG, 601).

Jāsecina, ka MLLVG un LVG aprakstītā prievārdu rekcija vienskaitlī pilnīgi saskan. Šo gramatiku pārvaldījuma sistēma lielā mērā sakrīt arī ar J. Endzelīna aprakstīto literārās valodas pārvaldījuma sistēmu, taču

J. Endzelins ietvēris arī izloksnēs sastopamos gadījumus, kas lielākoties atšķiras no mūsdienu literārās valodas normas variantiem.

D. Nītiņa norādījusi, ka, „pamatojoties acīmredzot uz lībisko izlokšņu dotumiem, 17. gs. gramatikās norādīts, ka vienskaitlī prievārds *ar* biedrojas ar ablatīvu resp. ģenitīvu” (Nītiņa, 1978, 195). Aplūkotajās gramatikās (MLLVG un LVG) redzams, ka, sākot ar 20. gadsimta otro pusi, prievārdam *ar* norādīts viens atkarīgā vārda locījums – akuzatīva un instrumentāļa kopīgā forma, turpretī līdz tam vērojamas svārstības.

Vecāko un jaunāko laiku gramatiku prievārdu rekcijas apskats galvenokārt atšķiras ar to, ka MLLVG un LVG, kurās pārsvarā aprakstīta latviešu literārās valodas gramatika, lielākajai daļai prievārdu, izņemot *pa* un *uz*, norādīts tikai viens pārvaldāmā vārda locījums. Jāatzīmē, ka arī J. Langija gramatikā katram prievārdam norādīts viens atbilstošais locījums, turklāt apskatīto prievārdu skaits ir neliels, bet daļa prievārdu neatbilst mūsdienu latviešu literārajā valodā lietotajiem prievārdiem.

„Tā kā prievārdu pārvaldījums pamatos ir nostabilizējies 19. gs. otrajā pusē, vēl līdz 20. gs. beigām atkāpes no literārās valodas normām prievārdu rekcijā vērojamas tikai atsevišķos gadījumos. Tā atrodams akuzatīva lietojums vienskaitlī ģenitīva vietā kopā ar prievārdu *uz*, norādot virsēju novietojumu vai virzību uz šādu novietošanos tiešā vai pārnestā nozīmē” (Nītiņa, 2007, 87).

Savukārt G. F. Stendera, A. Bilenšteina un J. Endzelīna gramatikā lielai daļai prievārdu norādīti vairāki atbilstošie locījumi. J. Endzelins atsevišķi izcēlis arī rekcijas īpatnības izloksnēs (tabulā apzīmēts ar (+)), arī G. F. Stendera un A. Bilenšteina apkopojumā, visticamāk, ietverti izlokšņu varianti.

Izmaiņas vērojamas vairāku prievārdu rekcijā, piemēram, G. F. Stendera un J. Endzelīna gramatikā norādīts, ka prievārdam *līdz* raksturīgs pārvaldījums ar vienskaitļa ģenitīva, akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) un datīva formu, A. Bilenšteina gramatikā redzams, ka prievārds *līdz* biedrojas ar vienskaitļa akuzatīva un datīva formu, bet MLLVG un LVG – tikai ar vienskaitļa datīva formu.

G. F. Stendera, A. Bilenšteina un J. Endzelina gramatikā prievārdam *virš* raksturīgs pārvaldījums gan ar ģenitīva, gan akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) formu, bet MLLVG un LVG – tikai ģenitīva formu.

Arī prievārds *zem* G. F. Stendera un J. Endzelina gramatikā piedrojas gan ar ģenitīva, gan akuzatīva (un instrumentāļa kopīgo) formu, bet A. Bilenšteina gramatikā, MLLVG un LVG norādīts, ka prievārds *zem* piedrojas tikai ar ģenitīva formu.

Jāsecina, ka apskatītajās gramatikās, visticamāk, atainota situācija runātajā latviešu valodā, kas ļauj apgalvot, ka plaši aplūkotas arī dažādu izlokšņu formas.

„Literārās valodas normu sistēmas izveides procesā pakāpeniski nolīdzinās izlokšņu atšķirības, kā arī zūd nemotivētas konstrukcijas, kas veidotas pēc citvalodu parauga” (Nītiņa, 1978, 28). Visticamāk, tieši izlokšņu atšķirību nolīdzināšanās ir galvenais iemesls, kāpēc aplūkotajās gramatikās locījumu lietojums aiz prievārda samazinās.

Jādomā, ka nestabilais prievārdu rekcijas atspoguļojums saistāms ar to, ka latviešu literārā valoda nostabilizējās tikai 20. gadsimtā, kas attiecas arī uz prievārdu pārvaldāmo vārdu locījumiem, bet vecākajās gramatikās, visticamāk, atspoguļoti arī izlokšņu varianti, kas var atšķirties arī atkarībā no tā, kādā izlokšnē runā vai kādu izlokšni dzirdējuši gramatiku autori.

2. Ģenitīvs akuzatīva (un instrumentāļa kopīgās formas) vietā

Kurzemes lībisko izlokšņu kontekstā ierasts runāt par akuzatīva stāšanos aiz ģenitīva prievārdiem, tomēr var minēt arī ģenitīva stāšanos akuzatīva (un instrumentāļa kopīgās formas) vietā, kas skar mazāku prievārdu skaitu (*ar* un *par*) un tikai pārvaldāmo vārdu vienskaitļa sieviešu dzimtes formā. Apskatītajos izlokšņu materiālos un teorētiskajā literatūrā nav fiksēti citi prievārdi, kam raksturīgi saistīties ar ģenitīvu akuzatīva (un kopīgās instrumentāļa) formas vietā.

Pētījumā aprakstīts prievārdu lietojums Kurzemes lībiskajās izloksnēs, tomēr svarīgi aplūkot arī Vidzemes lībisko izloksņu iezīmes, lai varētu precīzāk noteikt iespējamo īpatnību areālu, kas varētu norādīt uz īpatnības rašanās iemesliem.

Eduards Putniņš rakstā „Svētciema izloksne” (1935) raksturojis prievārdu lietojumu Vidzemes lībiskā dialekta Svētciema izloksnē – „prēpozīcijas Svētciema izloksnē parasti stāv ar akūzātīvu vienskaitlī un ar datīvu daudzskaitlī. Sastopami arī izņēmumi. Prēpozīciju „ar” lieto ar person. prōnōmena „viņš” sieviešu kārtas ģenitīvu „smalkā valodā” un tikai jaunākā paaudze: *es ar viņš runajas*, pēc šī parauga stāv arī sieviešu vārdi ar ģenitīvu aiz „ar”: *ar Aņns var labi daņcot*” (Putniņš, 1935, 72). Piezīme, ka šāda īpatnība raksturīga jaunākās paaudzes runātājiem, liecina, ka tā, iespējams, ir jauna, lai gan aprakstīta jau senākās gramatikās.

Liecības par ģenitīva lietojumu aiz akuzatīva (un kopējās instrumentāļa formas) prievārdiem lībiskā dialekta Vidzemes izloksnēs sniedzis arī J. Endzelīns, norādot, ka „sieviešu kārtas vienskaitļa ģenitīvs (no pronomeniem un personu vārdiem) pēc prepozīcijām un kā transitīva verba objekts stāv ļoti bieži arī šais izloksnēs: *ar viņ(a)s*, *ar māt(e)s*, *ar Ann(a)s* (Alojā, Umurgā, Lēdurgā, Pēterupē, Stienē, Straupē; tāpat visās pārējās dienvidu izloksnēs)” (Endzelīns, 1901/1971a, 172).

A. Bīlenšteins prievārdu rekcijas aprakstā norādījis, ka prievārds *ar* lietots ar akuzatīva formu, bet dažos gadījumos Kurzemes ziemeļrietumos un rietumu lībiešu apgabalā – ar ģenitīva formu (sevišķi sieviešu dzimtē) (Bielenstein, 1864, 312).

Arī Milda Graudiņa savā promocijas darbā „Laidzes un Kandavas izloksne” rakstījusi, ka, runājot par sievieti, aiz prievārda *ār* mēdz lietot ģenitīvu – *es runes a meīts; kas ta i a Aīns; kuō ta a viņš dārs?* (Graudiņa, 1964, 239).

Iepriekš apskatītajā literatūrā norādītais īpatnības izplatības areāls norāda uz Kurzemes un Vidzemes lībiskajām izloksnēm, tomēr salīdzinājumam der aplūkot arī citus dialektus, piemēram, „Filologu biedrības rakstos” publicētajā Jāņa Zaubes darbā „Alsviķa, Beļavas, Litenes un Stāmerienes

izlokšnes” minēts, ka „prepozic. ar dažreiz biedrojas ar viensk. ģenitīvu: *ar lilas vares*” (Zaube, 1939, 130).

G. F. Stendera „Lettische Grammatik” norādīts, ka prievārds *ar* biedrojas gan ar ģenitīva, gan akuzatīva formu (Stender, 1783, 127). Autors nav norādījis konkrētu areālu, uz kuru attiecināmi minētie locījumi, tomēr tas norāda uz abu locījumu pastāvēšanu runātajā valodā, kas, protams, tieši attiecināms uz izlokšņu valodu.

Pētījuma gaitā novērots, ka prievārds *ar* lietots ar ģenitīvu tikai konstrukcijās ar pavadoņa nozīmi, par to liecina arī apkopotie izlokšņu piemēri un teorētiskā literatūra. Tātad šis īpatnības izpausmei nepieciešami vairāki apstākļi – vienskaitlis, sieviešu dzimte un pavadoņa nozīme.

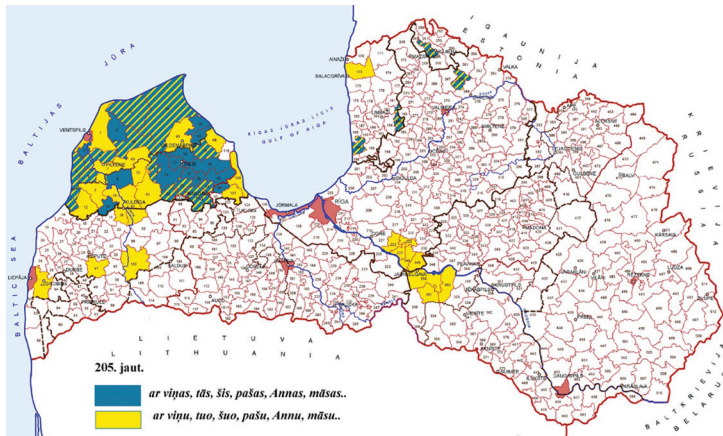
Arī prievārds *par* ar ģenitīvu fiksēts ar ierobežotu nozīmi – tādā gadījumā, ja „ar prievārdu *par* pārvalda objektu darbības vārdi ar nozīmi *runāt, spriest, domāt*” (MLLVG, 740), piemēram, *Nerunājam par tās Lanās* (Saimnieks meklē sievu, 2019, 8. raidījums: 9:01).

LVDApr ietverts 205. jautājums (LVDApr, 205–206): kādā locījumā aiz prievārda *ar* atrodas vietniekvārdi *viņa, tā, šī, pati*, sieviešu dzimtes vārdi un sieviešu vārdi? Tika kartografētas LVIIM Kurzemes lībisko izlokšņu un daļas Vidzemes un vidus dialekta kursisko izlokšņu 205. jautājuma atbildes (sk. 1. attēlu). Īpatnības izplatības areāls norāda, ka aiz prievārda *ar* tiek lietoti sieviešu dzimtes lietvārdi, t. sk. personvārdi, un vietniekvārdi gan ģenitīva, gan akuzatīva formā.

Lai veiksmīgāk noteiktu iespējamās īpatnības cēloņus, apskatīti piemēri dažās vidus dialekta kursiskajās un Vidzemes lībiskajās izlokšnēs un areālā ap Daugavu, kur saglabājušās lībiskā dialekta iezīmes. Analizētajos kursisko izlokšņu un Daugavas areāla materiālos pierakstīts tikai literārās normas variants ar akuzatīvu, bet četrās no piecām Vidzemes lībiskajām izlokšnēm fiksēts, ka paralēli lietota gan ģenitīva, gan akuzatīva forma. Īpatnības izplatības areāls liecina, ka tā varētu būt raksturīga lībiskā dialekta izlokšnēm, kas, iespējams, saistāms ar lībiešu valodas ietekmi, taču īpatnības rašanās cēloņi pagaidām nav skaidri.

2. TABULA. Prievārda ar rekcijs [LVDApr 205. jaut.]

Lībiskā dialekta Kurzemes izloksnes		
GEN	ACC (INS)	GEN + ACC (INS)
Dzirciems ₈₆ , Īvande ₁₃ ¹ , Laidze ₇₄ , Lauciene ₇₆ , Libagi ₇₇ , Lubezere ₆₆ , Nogale ₆₇ , Pastende ₇₃ , Pope ₂ , Pūre ₈₇ , Stende ₇₂ , Strazde ₇₈ , Vārve ₃ , Zentene ₇₉ , Zlēkas ₈	Alsunga ₁₂ , Ārlava ₆₅ , Engure ₁₂₀ , Ēdole ₉ , Kuldīga ₃₀ , Padure ₁₀ , Piltene ₇ , Renda ₈₁ , Sēme ₁₂₁ , Ugāle ₆₉ , Upesgrīva ₆₈ , Usma ₇₀ , Venta ₁	Ancē ₆₂ , Cēre ₈₅ , Dundaga ₆₃ , Jūrkalne ₁₁ , Kandava ₈₄ , Puzē ₆₄ , Spārne ₇₁ , Užava ₅ , Valgale ₈₂ , Vandzene ₇₅ , Virbi ₈₃ , Ziras (Dziras) ₆ , Zūras ₄
Citas izloksnes		
	Kurmāle ₁₈ , Grobiņa ₄₃ , Kalvene ₄₁ , Skrunda ₁₀₂ , Salaca ₁₇₃	Ēvele ₂₆₈ , Skulte ₁₉₄ , Vainiži ₁₈₅

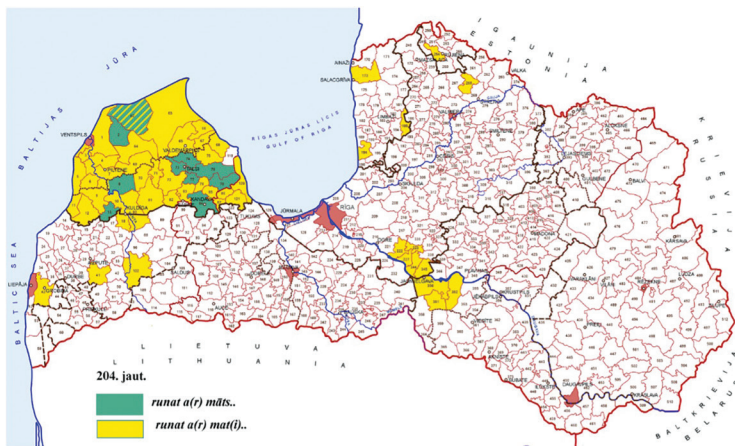

1. ATTĒLS. Prievārda ar rekcijas variantu izplatība lībiskā dialekta Kurzemes izloksnēs (ar dažām kontrolatbildēm no citām izloksnēm) [LVDApr 205. jaut.]. (Karti sagatavojis Edmunds Trumpa)

1. attēla kartē redzams, ka vienskaitļa ģenitīva lietojums aiz prievārda *ar* plaši izplatīts lībiskā dialekta Kurzemes nedziļajās izloksnēs – Dzirciema₈₆, Īvandes₁₃, Laidzes₇₄, Laucienes₇₆, Libagu₇₇, Pastendes₇₃, Pūres₈₇, Stendes₇₂, Strazdes₇₈, Zentenes₇₉ un Zlēku₈, taču šāda forma lietota arī dažās dziļajās izloksnēs – Lubezeres₆₆, Nogales₆₇, Popes₂ un Vārves₃. Savukārt Ances₆₂, Cēres₈₅, Dundagas₆₃, Jūrkalnes₁₁, Kandavas₈₄, Puzes₆₄, Spārnes₇₁, Užavas₅, Valgales₈₂, Vandzenes₇₅, Virbu₈₃, Ziru (Dziru)₆ un Zūru₄ izloksnē aiz prievārda *ar* paralēli lietota gan ģenitīva, gan akuzatīva (un instrumentāla kopīgā) forma.

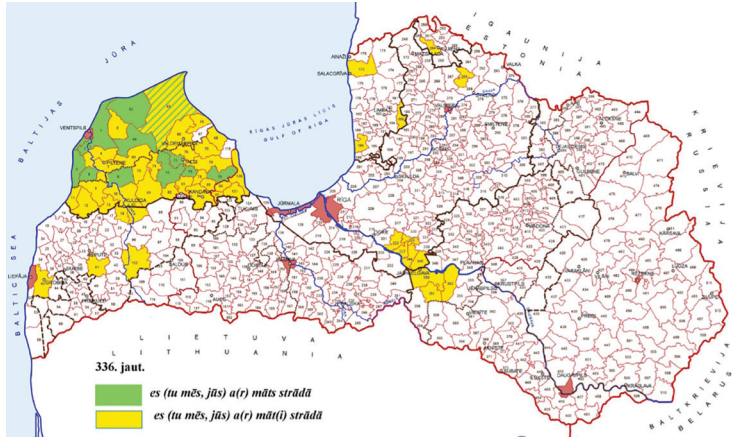
Svarīgi atzīmēt, ka arī apskatītajās lībiskā dialekta Vidzemes izloksnēs fiksēts ģenitīva lietojums aiz prievārda *ar* – Ēveles²⁶⁸, Skultes¹⁹⁴ un Vainižu¹⁸⁵ izloksnē, taču Kurmāles¹⁸, Grobiņas⁴³, Kalvenes⁴¹, Skrundas¹⁰² un Salacas¹⁷³ izloksnē fiksēts tikai latviešu literārās valodas normas variants.

205. jautājuma karti (sk. 1. attēlu) var papildināt ar 204., 336. un 340. jautājuma kartēm. Jautājumi nav tieši attiecināmi uz prievārdu rekciju, tomēr to atbildēs saskatāmas pārmaiņas arī rekcijā. 204. jautājuma kartē (sk. 2. attēlu) apskatīts prievārda *ar* skaņas *r* zudums izteikumā *runāt a(r) māti*. Kartē redzams, ka daļā Kurzemes lībisko izloksņu, iezīmējot apgabalu ap Talsiem un dažas izkaisītas izloksnes, aiz *ar* lietots ģenitīvs, taču citās apskatītajās izloksnēs (ārpus Kurzemes lībiskajām) šāda forma nav fiksēta.

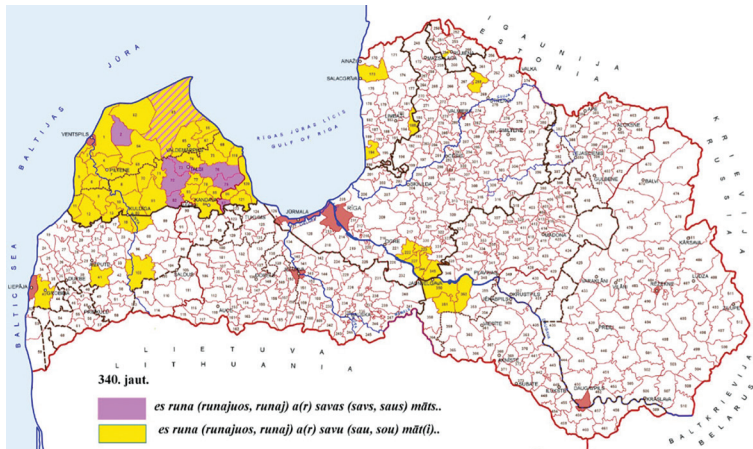
2. ATTĒLS. Prievārda *ar* forma lībiskā dialekta Kurzemes izloksnēs (ar dažām kontrolatbildēm no citām izloksnēm) [LVDApr 204. jaut.]. (Karti sagatavojis E. Trumpa)

336. jautājuma kartē (sk. 3. attēlu) redzams pārvaldījums, „ja runa ir par vienu personu un tai piedro pavadoni ar prepozīciju „ar”, vai tad attiecīgais 1. resp. 2. personas vietniekvārds stāv vienskaitlī (es, tu) vai daudzskaitlī (mēs, jūs)” (LVDApr, 108). Var secināt, ka lielā daļā tāmnieku izloksņu aiz prievārda *ar* lietota ģenitīva forma, taču citās apskatītajās izloksnēs (ārpus Kurzemes lībiskajām) lietota akuzatīva forma.

3. ATTĒLS. Konstrukcija *es ar māti* lībiskā dialekta Kurzemes izloksnēs (ar dažām kontrolatbildēm no citām izloksnēm) [LVDApr 336. jaut.]. (Karti sagatavojis E. Trumpa)

340. jautājuma kartē (sk. 4. attēlu) aplūkots, vai vietniekvārds *savs* attiecas uz visām personām. Šajā kartē redzams mazs nedziļo izloksņu apgabals un divas dziļās izloksnes, kur fiksēta ģenitīva forma aiz prievārda *ar*, taču citās izloksnēs (ārpus Kurzemes lībiskajām) lietota akuzatīva forma.

4. ATTĒLS. Konstrukcija *es runājos ar savu māti* Kurzemes izloksnēs (ar dažām kontrolatbildēm no citām izloksnēm) [LVDApr 340. jaut.]. (Karti sagatavojis E. Trumpa)

Dainu skapja piemēros Kurzemes lībisko izlokšņu areālā (Ventspils un Talsu apriņķī) pārsvarā fiksēts mūsdienu literārās normas variants, taču atrodami arī piemēri, kur aiz prievārda *ar* vienskaitlī stājusies ģenitīva forma: *Kad varetu ganīdama Ar māmiņas satīkties* (Dainu skapis, 15589-1, Kandava).

Prievārdu *ar* un *par* lietojums ar ģenitīva formu dzirdams arī jaunākos izlokšņu materiālos, piemēram, 2019. gada raidījumā „Saimnieks meklē sievu” kāda Talsu iedzīvotāja ar prievārdiem *ar* un *par* (arī verbiem) konsekventi lieto vienskaitļa sieviešu dzimtes ģenitīva formu:

Mēs ar Danas bijām makšķerēt (Saimnieks meklē sievu, 2019,
8. raidījums: 8:07);

Nerunājam par tās Lanas (Saimnieks meklē sievu, 2019,
8. raidījums: 9:01);

Daudz ko uzzināju par viņas (Saimnieks meklē sievu, 2019,
8. raidījums, 8:18).

K. Mīlenbahs 1899. gada rakstā „Ob upotreblenii roditel'nogo padeža vmesto vinitel'nogo v slavjanskix jazykax” (Mīlenbahs, 1899/2009, 305–323) izteicis pieņēmumu, ka latviešu valodā sakritusi sieviešu un vīriešu dzimtes trešās personas vietniekvārdu akuzatīva forma (*viņu* (siev. dz.) un *viņu* (vīr. dz.)), tāpēc Talsu apriņķī akuzatīva vietā stājies ģenitīvs, kas izslēdz nozīmes pārpratuma veidošanos. K. Mīlenbahs uzskata, ka tas saistāms ar darbības vārdu *gaidīt, meklēt, tīkot, gribēt* un noliegumu ar *ne-* lietojumu ar lietvārdu gan akuzatīva, gan ģenitīva formā.

Intervējot Talsu pilsētas iedzīvotājus (Talsi 2019) un uzdodot jautājumu, kāpēc kopā ar prievārdu *ar* lietota konstrukcija *ar viņas* (runājot par sievieti), nevis *viņu*, tika saņemta atbilde, ka konstrukcija *ar viņu* tiek lietota, ja runā tikai par vīrieti, bet *ar viņas* – sievieti. Tātad šādas formas lietošanu, iespējams, veicinājusi nepieciešamība pēc dzimtes diferencēšanas. Daudzu valodu (arī latviešu) dzimšu sistēmas pamatā ir semantiskā dzimšu sistēma, kurā ar dažādu valodas līdzekļu palīdzību tiek diferencētas dzimtes, kas šajā gadījumā sakrīt arī ar dzimumu. Šī īpatnība visbiežāk attiecināma tieši uz dzīvām sieviešu kārtas būtnēm, tās nosaucot gan ar vietniekvārdiem, gan lietvārdiem.

Secinājumi

Prievārdu rekcija senākajos latviešu rakstu valodas avotos norāda gan uz iespējamu vācu valodas ortogrāfijas, gan vietējo izlokšņu ietekmi, savukārt dziesmu grāmatas liecina par formām, kas pielāgotas ritma vajadzībām. Par gluži ierastu parādību šajos avotos var būt uzskatīta gan vienskaitļa ģenitīva, gan vienskaitļa akuzatīva (un instrumentāla kopīgās) formas lietošana aiz dažādiem prievārdiem. Rekcijas īpatnības ir saskatāma līdzība ar lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu iezīmēm, tomēr tās varētu būt saistāmas arī ar vidus dialekta kursisko izlokšņu iezīmēm vai kopumā nestabilo rekciju arī citos dialektos.

Iespējams, šādas īpatnības rašanos un/vai attīstīšanos tieši lībiskā dialekta izloksnēs veicinājis gala zilbes patskaņa zudums, jo sakritušas ne tikai dažu lietvārdu celmu un vietniekvārdu vīriešu un sieviešu dzimtes ģenitīva un akuzatīva formas, bet arī citu locījumu formas, kam vārda beigās ir patskanis.

Ziņas par sieviešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formas lietošanu aiz prievārda *ar* fiksētas arī citos dialektos, tomēr lielākā daļa izlokšņu aprakstu un vērojumu, kā arī kartografētais materiāls liecina, ka minētā īpatnība gan senākos, gan jaunākos avotos ir raksturīga Kurzemes un Vidzemes lībisko izlokšņu iezīme.

Dziļajās lībiskajās izloksnēs īpatnību apjoms un intensitāte parasti ir lielāka, tomēr apskatītie materiāli liecina, ka prievārda *ar* rekcijas variantu ģeogrāfiskā izplatība nav saistāma ar ierasto pieņēmumu par lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu iedalījumu grupās.

Mūsdienu literārajā latviešu valodā nav svarīgi, kāda ir pārvaldāmā vārda dzimte, skaitlis un vārdšķira, turpretī apskatītajos materiālos atšķirības vērojamas prievārdu *ar* un *par* pārvaldījumā.

Lībiskā dialekta Kurzemes izloksnēs prievārdu rekcijas varianti saistāmi arī ar prievārdiem *ar* un *par*, kas latviešu literārajā valodā pārvalda akuzatīva (un instrumentāla kopīgo) formu. Prievārds *ar* pavadoņa nozīmē un prievārds *par* lielā daļā lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu

tiek lietots ar sieviešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formu, ja vārds apzīmē sieviešu dzimuma būtni.

AVOTI

Dainu skapis – *Krišjāņa Barona Dainu skapis*. (b. g.). Pieejams <http://www.dainuskapis.lv/>; skatīts 01.06.2022.

LVIIM – *Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta izlokšņu materiāli*.

Saimnieks meklē sievu. (2019). (5. sezona, 8. raidījums) [TV seriāls]. TV 3. Pieejams <https://tv3play.skaties.lv/saimnieks-me-kle-sievu-10347390>; skatīts 30.04.2020.

Talsi 2019 – A. Ozolas vāktie *Talsu iedzīvotāju runas ieraksti*. (2019).

LITERATŪRA

Bielenstein, A. (1864). *Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen* (II daļa). Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.

Blese, E. (1936). Langija valoda. In J. Langijs, *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Rīga: Latvijas Universitāte, 487–558.

Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Endzelīns, J. (1971a). Latviešu valodas izlokšnes, teksti un apraksti, No J. Endzelīna un K. Mülenbacha.

In J. Endzelīns, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: Zinātne, 151–186. (Pirmizdevums: 1901)

Endzelīns, J. (1971b). Mūsu rakstu valodas pasākumi. In J. Endzelīns, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: Zinātne, 273–280. (Pirmizdevums: 1903)

Endzelīns, J. (1981). Latviešu valodas skaņas un formas. In J. Endzelīns, *Darbu izlase* (IV sēj., 1. daļa). Rīga: Zinātne, 303–525. (Pirmizdevums: 1938)

Freidenfelds, I. (1967). Pusprievārdi latviešu valodā. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 46–51.

- Graudiņa, M. (1964). Laidzes un Kandavas izloksne. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta raksti*, 8, 143–292.
- Langijs, J. (1936). *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. (Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese) Rīga: Latvijas Universitāte. (Pirmizdevums [manuskripts]: 1685)
- LVDaf – Sarkanis, A. (sast.). (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVDApr – *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma*. (1954). Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- LVDAm – Kurzemniece, I., Markus-Narvila, L., & Stafecka, A. (2021). *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija, I*. Rīga: Zinātne.
- LVG – Auziņa, I., Breņķe, I., Grigorjevs, J., Indričāne, I., Ivulāne, B., Kalnača, A., Lauze, L., Lokmane, I., Markus, D., Nītiņa, D., Smiltiņiece, G., Valkovska, B., & Vulāne, A. (2013). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Mīlenbahs, K. (2009). Ob upotreblenii roditel'nogo padeža vmesto vinitel'nogo v slavjanskix jazykax. In K. Mīlenbahs, *Darbu izlase* (I sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 305–323. (Pirmizdevums: 1899)
- Mīlenbahs, K. (2011). Kura no latviešu izloksnēm ir visvecākā rakstu valodas izloksne? In K. Mīlenbahs, *Darbu izlase* (II sēj.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 97–100. (Pirmizdevums: 1902)
- MLLVG – Sokols, E. (atb. red.). (1959). *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I: Fonētika un morfoloģija*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. (2003–2023). LU Latviešu valodas institūts. Pieejams <https://mlvv.tezaurs.lv/>; skatīts 01.06.2022.
- Nītiņa, D. (1978). *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne.
- Nītiņa, D. (2007). Prepozīcija. In K. Pokrotniece (atb. red.), *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 31–99.
- Nītiņa, D. (2014). *Ne tikai gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Putniņš, E. (1935). Svētciema izloksne. *Filologu biedrības raksti*, 15, 55–79.
- Stender, G. F. (1783). *Lettische Grammatik*. Mitau: Steffenhagen.
- Vanags, P. (2019). Latviešu valoda pirms Latvijas valsts. *Valoda un valsts. Valsts valodas komisijas raksti*, 10, 55–86.
- Zaube, J. (1939). Alsviķa, Beļavas, Litenes un Stāmerienes izloksnes. *Filologu biedrības raksti*, 19, 117–132.

I T J K A W & ! A S R L
I D Z C K , U G K F J W
Q I E J W X ! A S R Y D
H I Z C K , U G A H T O P
H & K W & I S R & B H T
K K A H T O P M E Y W X & ! A
I N M E ? I D Z C K , U G F
I & J V W X ! A S R Q F J V
A I N Q F J I Y I V K W X ! A S
N Y N H T O P M E ? & J V
H I H D Z C K , U G & Y N Q I

ZIŅAS PAR AUTORIEM

About the authors

Rima BAKŠIENE (*Rima Bakšienė*) – *Dr. hum.*, docente, vadošā pētniece, Lietuviēšu valodas institūts (*Dr. hum., Assistant professor, Senior Researcher, Institute of the Lithuanian Language*), e-pasts/e-mail: rima.baksiene@lki.lt.

Laimute BALODE – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts; Helsinku Universitāte (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL; University of Helsinki*), e-pasts/e-mail: laimute.balode@lu.lv.

Haralds BIHLMEIERS (*Harald Bichlmeier*) – *PhD, Dr. phil. habil.*, pētnieks, Saksijas Zinātņu akadēmija Leipcīgā; Halles-Vitenbergas Martina Lutera universitāte (*PhD, Dr. phil. habil., Researcher, Saxon Academy of Sciences and Humanities in Leipzig; Martin Luther University Halle-Wittenberg*), e-pasts/e-mail: harald.bichlmeier@uni-jena.de.

Anna FRĪDENBERGA – *Dr. philol.*, pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anna.fridenberga@lu.lv.

Franks GOIMANIS (*Frank Goymann*) – *MA*, Vācu valodas un lingvistikas institūts, Berlīnes Humboltu Universitāte (*MA, Department of German Studies and Linguistics, Humboldt University of Berlin*), e-pasts/e-mail: frank.goymann@hu-berlin.de.

Birute KABAŠINSKAITE (*Birutė Kabašinskaitė*) – *Dr. hum.*, docente, Viļņas Universitātes Baltu valodu un kultūras institūts (*PhD in humanities, Associate Professor, Institute for the Languages and Cultures of the Baltic, Vilnius University*), e-pasts/e-mail: birute.kabasinskaite@flf.vu.lt.

Igors KOŠKINS – *Dr. philol.*, vadošais pētnieks, LU Latviešu valodas institūts; profesors, LU Humanitāro zinātņu fakultātes Rusistikas un slāvistikas nodaļas vadītājs (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL; Professor, Head of the Department of Russian and Slavonic Studies, Faculty of Humanities of the UL*), e-pasts/e-mail: igors.koskins@lu.lv.

Otilija KOVAĻEVSKA – *Mg. geogr.*, vecākā leksikogrāfe, Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra (*Mg. geogr., Senior Lexicographer, Latvian Geospatial Information Agency*), e-pasts/e-mail: otilija.kovalevska@lgia.gov.lv.

Anete OZOLA – *Mg. hum.*, zinātniskā asistente, LU Latviešu valodas institūts (*Mg. hum., Research Assistant, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anete.ozola@lu.lv.

Anita PAIDERE – *Mg. hum.*, doktorante, LU Humanitāro zinātņu fakultāte (*Mg. hum., Doctoral Student, Faculty of Humanities of the UL*), e-pasts/e-mail: anitapaidere@inbox.lv.

Renāte SILIŅA-PINĶE – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: renate.silina-pinke@lu.lv.

Ondržejs ŠEFČĪKS (*Ondřej Šeřčík*) – *PhD*, docents, Masarika Universitātes Valodniecības un Baltijas studiju nodaļas vadītājs (*PhD, Associate Professor, Head of Department of Linguistics and Baltic Studies of Masaryk University*), e-pasts/e-mail: sefcik@phil.muni.cz.

Johanness ŠICS (*Johannes Schütz*) – BA, Vācu valodas un lingvistikas institūts, Berlīnes Humboltu Universitāte (BA, *Department of German Studies and Linguistics, Humboldt University of Berlin*), e-pasts/e-mail: suetzjoh@hu-berlin.de.

Anta TRUMPA – *Dr. philol.*, vadošā pētniece, LU Latviešu valodas institūts (*Dr. philol., Senior Researcher, Latvian Language Institute of the UL*), e-pasts/e-mail: anta.trumpa@lu.lv.

Otso VANHALA – MA, doktorants, Berlīnes Humboltu Universitāte (*MA, doctoral student, Humboldt University of Berlin*), e-pasts/e-mail: vanhalao@hu-berlin.de.

